

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

İLHAMİ KILIÇ

**“GULÂM HÂNE'DEN ENDERÛN'A – TÜRK KÜLTÜRÜNDE
NİTELİKLİ İNSAN YETİŞTİRME PRENSİPLERİ”**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ YÖNETİCİSİ:
YARD. DOÇ. DR. H. İBRAHİM GÖK**

KIRIKKALE 2011

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlhami KILIC tarafından hazırlanan “Gulâmhâne'den Enderûn'a-Türk Kültüründe Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.
06/04/2011

Başkan

Prof.Dr. İlhan ERDEM

Üye

Yrd. Doç.Dr. Sıddık ÇALIK

Üye

Yrd. Doç.Dr. H.İbrahim GÖK

(Danışman)

ÖZET

Köleliğin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Sosyal bir müessese olarak kabul edilen kölelik; yakın çağlara kadar devam etmiş, uygarlığın gelişimine paralel olarak yaygınlığını kaybetmiştir. IX. yüzyılın başlarından, XIX. yüzyılın başlarına kadar doğudan batıya, güneyden kuzeye büyük bir coğrafyada varlığını devam ettirmiş olan “Gulâm (Kul) Sistemi”nin en önemli insan kaynaklarından biri de bu “Kölelik Müessesesi” olmuştur.

Esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve “Gulâmhâne” adı verilen askeri okullarda aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere, çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen bir mekanizma olarak yaklaşık 1000 yıl süren “Gulâm (Kul) Sistemi”, İslâm’ın savunulmasında ve yayılmasında temel bir rol oynamıştır. “Kul” statüsünden “Bey” statüsüne geçişi sağlayan bu sistem, İslâm dünyasında Abbasi Devleti ile uygulanmaya başlanmış; Büveyhoğulları ve Samanoğulları devletleri ile devam etmiş, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi Türk devletlerinde de görülmüş; Büyük Selçukluları takip eden Türkiye Selçukluları, Eyyubîler ve Memlûkler ile de yaygınlık kazanmıştır.

“Gulâm (Kul) Sistemi”, Osmanlılar’da Yeniçeri ocaklarının kurulmasında ve saray kölelerinin temini konusunda bir örnek teşkil etmiştir. “Devşirme Sistemi”; Osmanlı Devleti’ne ihtiyaç duyduğu nitelikli kadroları kendi kaynaklarından temin etme ve kendi dünya görüşlerine uygun kadrolar yetiştirme imkânı verdiği gibi, “Enderûn Saray Okulu” da İslâm dünyasının en üst dereceli eğitim kurumu olarak, saray için seçilen üstün zekâlı ve yetenekli gulâmların eğitimi için uzun yıllar üzerine düşen görevi lâayıkıyla yerine getirmiştir.

En kabiliyetlisini seçmek; herkesi yeteneğine uygun bir alanda görevlendirmek; güvenilir, disiplinli ve itaatkâr niteliklere sahip askeri ve idari kadrolar oluşturmak sayesinde Osmanlı Devleti’nin merkezi gücü artmış, rakip hanedanların ortaya çıkması engellenmiş ve Osmanlı döneminin en uzun ömürlü hanedanlarından biri olmuştur.

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki Türk devletlerinde herkes, kabiliyet ve çalışkanlık esaslarına göre her makama kolayca yükselebilirdi. Yalnız Balasagunlu Yusuf Has Hacib, bunun tek şartının Bey'e (devlete, millete) hizmet etmek olduğunu söyler. Üstün zekâlı ve yetenekli çocuklar için oluşturulan ve uzun yıllar uygulanan bu sistem, günümüzde "Bilim ve Sanat Merkezleri" ile devam edecektir.

Anahtar Sözcükler: Kölelik Müessesesi, Gulâm (Kul) Sistemi, Gulâmhâne, Devşirme Sistemi, Enderûn Saray Okulu.

ABSTRACT

The history of slavery is as old the history of mankind. As a social foundation, slavery continued until recent centuries; but it lost its efficiency in parallel with the development of civilization. Slavery was one of the most important sources of Ghulam (slave) system which continued from the early 9th century to the early 19th century in a large area from the north to the east, south to the west.

Ghulam (Slave) system which is a mechanism functioning as the employment of captives or slaves at various formal services according to their skills and skills they got through the education at schools named “Ghulam-hane” continued for almost one thousand years. This system providing the transition form slave status to the master status started to be implemented by Abbasid State in the Islamic world, was continued at Buwayhid dynasty, Samanid dynasty, was seen at Karahans dynasty, Ghaznavid dynasty, Seljuk dynasty and Turkish states and became more widespread at Turkish Seljukis, Ayyubid and Mamelukes which followed Seljuk dynasty.

“Ghulam (Slavery) System” became an example fort he establishment of Ottoman Janissary Corps and supplement of the slave of the palace. Ottoman Recruiting System (devshirme) gave Ottoman Empire the opportunity to supply the qualified staff needed from the existing sources of the state and training staff appropriately in accordance with their philosophy of life; what’s more Enderûn Palace School fulfilled it responsibility for a long time for the education of gifted and talented ghulams selected for the palace as the highest education institution of the Islamic world.

By selecting the most skillful ones; employing all of them appropriate to their skills; trustable, disciplined, obedient military and managing staff Ottoman Empire had more central power, rival dynasties were prevented and Ottoman Empire became one of the most long lasting dynasties.

As a result, everyone at Turkish states could have the highest rank according to his ability and diligence. Yusuf Has Hacib exclusively said the only term for this was serving to the master (state and public). The system which was formed gifted and talented children and implemented for long years is being continued with Science and Art Centers today.

Keywords: Slavery foundation, Ghulam (Slavery) System, Ghulamhane, Ottoman Recruiting System, Enderûn Palace School.

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Gulâmhâne’den Enderun’a-Türk Kültüründe Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım. 06/04/2011

İlhami KILIÇ

ÖNSÖZ

Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinin en önemli uygulamalarından biri hiç şüphesiz yok ki gulâm sistemidir. Bu sistem; IX. yüzyılın başlarından, XIX. yüzyılın başlarına kadar doğudan batıya, güneyden kuzeye (Asya-Afrika-Avrupa) büyük bir coğrafyada varlığını devam ettirmiş, Osmanlı devletinde uygulamaya konulan Devşirme/Kul Sistemi ile Enderûn adı verilen saray okulunun kurulmasına ilham kaynağı olmuştur. Gulâm/Memlûk/Kul sistemleri ile Ortaçağ Türk ve İslâm devletleri ordu, saray ve devlet teşkilatlarında ihtiyaç duydukları “nitelikli insan gücü”nü temin etmeye çalıştılar. Bunda da büyük ölçüde başarılı oldular.

Bu tez çalışması ile amaçlanan; dünden bugüne devlet kadrolarının ihtiyaç duyduğu “nitelikli insan gücü”nün yetiştirilmesi için neler yapıldığının araştırılmasıdır. Bu sorunun dün hangi metotlar uygulanarak çözülmeye çalışıldığının ortaya konması ve bugün için uygulanabilir yönlerinin ortaya çıkarılmasıdır.

Niçin böyle bir konuyu seçtik? Bu sorunun cevabı, halen çalıştığım kurum olan Kırıkkale İl Özel İdaresi Bilim ve Sanat Merkezi ile de ilgilidir. Üstün yeteneklilerin eğitim merkezleri olan Bilim ve Sanat Merkezleri (Bilsem), geleceğin üstün yetenekli bireylerini ortaya çıkarmak için MEB Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı olarak kurulmuşlardır. MEB Bilim ve Sanat Merkezleri yönergesine göre (Kasım 2001 tarih ve 2530 sayılı Tebliğler Dergisi) okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim çağındaki üstün yetenekli çocuk/öğrencilerin bireysel yeteneklerinin farkında olmaları ve kapasitelerini geliştirerek en üst düzeyde kullanmaları amaçlanmıştır. Üstün yetenekli bireyler dün nasıl tespit edildi, hangi aşamalardan geçerek eğitildiler, hangi alanlarda istihdam edildiler ve hangi niteliklere sahip idiler vb. birçok sorunun cevabı, geleceğin üstün yetenekli bireylerinin eğitimi konusunda bizlere yol gösterici olacaktır. İşte bu konu üzerinde çalışmamızın temel sebebi budur.

Tez çalışmamızı bir cümle ile özetlemek gerekirse; Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde ifade ettiği gibi: "Kul Hizmet Etmekle Bey Olur".

Tez çalışmamızın hazırlanması sırasında yardımlarını esirgemeyen, tezimi yönlendiren, değerli görüşlerinden istifade ettiğim hocam Yard. Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK'e, yüksek lisans yapmam için beni teşvik eden sevgili eşim Uzm. Felsefe Öğretmeni Asuman KILIÇ'a, varlığı ile bana destek olan biricik kızım Selcen KILIÇ'a, değerli katkıları için Kırıkkale Bilim ve Sanat Merkezi İngilizce Danışmanı iken Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde yeni görevine başlayan Yard. Doç. Dr. Hilmi SÜNGÜ'ye ve ayrıca GOP Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim üyesi olan Yard. Doç. Dr. Erkan GÖKSU'ya açıklayıcı ve yol gösterici görüş ve düşüncelerinden dolayı teşekkür ederim.06/04/2011

İlhami KILIÇ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XV
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

KÖLELİĞİN KISA BİR TARİHÇESİ

A. Kölelik Müessesesi'nin Ortaya Çıkışı	4
1. Mezopotamya, Eski Mısır, Anadolu, Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu'nda Kölelik Müessesesi	6
2. İslâm ve Türk Dünyası'nda Kölelik Müessesesi	10
B. Köle ile Gulâm Arasında Temel Farklılıklar	14

II. BÖLÜM

GULÂM SİSTEMİ VE GULÂM HÂNELER

A. Gulâm Sisteminin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi	18
B. Gulâm Tedâriki: Köle Ticareti ve Köle Pazarları	22
C. Gulâm Sisteminin Yaygınlaşması	31

D. Gulâmların Eğitim Esasları	63
E. Gulâmların Genel Nitelikleri ve İstihdamı	76

III. BÖLÜM

DEVŞİRME SİSTEMİ VE ENDERÛN

A. Enderûn'un Öğrenci Kaynağı: Devşirmeler	86
B. Enderûn'un Yapısı ve İşleyişi	97
C. Enderûn Eğitim Sisteminin Özellikleri	112

IV. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE

NİTELİKLİ İNSAN YETİŞTİRME PRENSİPLERİ

A. Orta Asya Türk Devletlerinde Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri	130
B. Türk İslâm Devletlerinde Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri	135
C. Gulâm Kökenli Devlet Adamlarından Bazıları	147
1. Afşin, Haydar b. Kâvûs (ö.226/841)	147
2. Ahmet b. Tolun (ö.270/884)	148
3. Aksungur (ö.487/1094)	149
4. Alp Tegin (ö.352/963)	149
5. Altuntaş el-Hâcib (ö.423/1032)	150
6. Aybeg, Kutbüddin (ö.607/1210)	150
7. Bahâeddîn Kutluğca (ö.631/1223)	151
8. Balaban Han (ö.686/1287)	151

9. Baybars I (ö.676/1277)	152
10. Berkuk (ö.801/1399)	153
11. Boğa el-Kebîr (ö.248/862)	153
12. Celâleddîn Karatay (ö.652/1254)	154
13. Emineddin Mikail (ö.677/1278)	157
14. Ertokuş (ö.633/1235[?])	157
15. Esededdin Ayaz (ö.636/1238[?])	159
16. Eşnâs et-Türkî (ö.230/844)	160
17. İltutmuş (ö.633/1236)	160
18. İnak et-Türkî (ö.235/849)	161
19. Muhammed b. Tuğç (ö.334/946)	161
20. Mübârizeddîn Armağanşah (ö.637/1239)	162
21. Mübârizeddîn Behramşâh (ö.620/1223)	162
22. Sebük Tegin (ö.387/997)	163
23. Seyfeddin Ayaba (ö.620/1223)	164
24. Şemseddin Altunaba (ö.636/1238[?])	165
25. Zeyneddîn Beşare (ö.620/1223)	165
SONUÇ	167
BİBLİYOGRAFYA	170
Ek 1 (Özgeçmiş)	194

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
AÖF	: Açıköğretim Fakültesi
ATAD	: Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜEBF	: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBD	: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AÜTAD	: Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi
b.	: İbn, bin
Bkz.	: Bakınız
Bsk. T.Y.	: Baskı Tarihi Yok
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren.
ÇÜSBED	: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Der.	: Derleyen
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
FÜSBE	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜSBED	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
GEFAD	: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
GÜSBE	: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi

İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
KB, b.	: Kutadgu Bilig beyit no
KB	: Kültür Bakanlığı
KÜSBED	: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milâttan Önce
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEGSB	: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
mad.	: Maddesi, Maddeleri
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
PÜSBE	: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Red.	: Redaksiyon, Redaktör
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜTAE	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü
T. 1001 T.E.	: Tercüman 1001 Temel Eser
TAD	: Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Terc.	: Tercüme
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TÜSAD	: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
Üniv.	: Üniversite

vd. : ve diğerleri
Yay. : Yayınları
Y. : Yayınlanmamış

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A) KAYNAKLAR

Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynağı olan ve İbn Bîbî adıyla tanınan el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî tarafından kaleme alınan *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyeye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyeye*¹ adlı vekâyinâme çalışmamız sırasında yararlandığımız en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bu vekâyinâmeden Türkiye Selçuklu devletinde gulâmhâne teşkilatının varlığı hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Ancak bu teşkilatın varlığı hakkında bilgi sahibi olmamıza rağmen, söz konusu kaynakta bu teşkilatın işleyişi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Türkiye Selçuklu tarihinin diğer bir kaynağı Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî'nin yazmış olduğu *Müsâmeretü'l-Ahbâr*² adlı vekâyinâmede gulâmhanelerden yetişen Selçuklu ricalinin kariyeri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*³ adlı eseri Türk-İslâm devletlerinde *gulâm sisteminin* uygulanması ve Büyük Selçuklu devletindeki durumu hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca Nizamülmülk, gulâm sisteminin devlete sağladığı olumlu katkılardan da söz etmektedir.

Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*⁴ Türk kültüründe nitelikli insan yetiştirme prensipleri konusunda yararlanılan temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Eserde hükümdar, kanun, adalet, saadet, akıbet, akıl ve zekâ gibi birçok kavram üzerinde durulmuş; yönetici kadroların nasıl yetiştirileceği konusunda önemli bilgiler verilmiştir.

¹ İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyeye fi'l-umuri'l-'Alâ'iyeye* (*Selçukname*), Haz. Mürsel Öztürk, 2 Cilt, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.

³ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999; a.mlf., *Siyasetname*, Çev. N. Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 2003.

⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1988; a.mlf., *Kutadgu Bilig*, I. Metin, Çev. Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2007.

Bu konuda yararlanılan temel kaynaklardan biri de Göktürkler dönemine ait olan *Orhun Kitabeleri*⁵ olmuştur. Bilge Kağan tarafından Orhun kitabelerinde dile getirilen temel ilkeler; yönetenlerin yönetilenler ile uyum içerisinde olmaları, devlet işlerinin yasalarla yürütülmesi, devlet adamlarının övgü dolu her türlü niteliklere sahip olmaları (kudretli, akıllı, adil, milli şura sahip) dikkate şayan ifadelerdir.

Semerkant ve Buhara medreselerinde yetişen büyük Türk bilgini Fârâbi, *El Medinetü'l Fâzıla*⁶ isimli eserinde bir devlet başkanının doğuştan sahip olması gereken yetenek ve özellikleri konusunda detaylı bilgiler vermektedir. Ebu'nneceb Sühreverdî *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l Mülûk*⁷ adlı eserinde devletin ayakta durması ve memleketin huzur içinde devamı için devlet adamlarının iyi vasıf ve faziletlere sahip olması gerektiğinin önemi üzerinde durmaktadır. XII. yüzyıl düşünürlerinden Edib Ahmet b.Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*⁸ adlı eserinde nitelikli insanlarda bulunması gereken özellikler hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir.

Bunların dışında el-Câhiz'in *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*⁹, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*¹⁰ Gazalî'nin *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*¹¹, Zencânî'nin *el-Letaifü'l-'Alâiyye fî'l-Fedâilî's-Seniyye*¹², Mehmet Neşri'nin *Neşri Tarihi*¹³, Hafız Hızır İlyas Ağa'nın *Tarih-i Enderun*¹⁴ adlı eserleri de istifade edilen temel kaynaklar arasında yer almıştır.

⁵ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 2008.

⁶ Farabi, *El Medinetü'l Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, MEB Yay., Ankara 1989.

⁷ Ebu'nneceb Sühreverdî, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l Mülûk* (Yönetenlerin Yönetimi), T.1001 T.E., Çev. Nahifi Mehmed Efendi, İstanbul, Bsk. T.Y.

⁸ Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2006.

⁹ el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.

¹⁰ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, KB Yay., Ankara 1992.

¹¹ Gazalî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Semerkand Yay., Ter. Hüseyin Okur, İstanbul 2008.

¹² Zencânî, *Sultana Öğütler (Alâeddin Keykubat'a sunulan Siyasetnâme)*, Haz. H.Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

¹³ Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi I*, (Haz. M.Altay Köymen), KTB Yay., Ankara 1983.

¹⁴ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun (Letaif-i Enderun) 1812-1830*, Çev. Cahit Kayra, Güneş Yay., İstanbul 1987.

B) ARAŞTIRMALAR

Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*¹⁵ adlı eserinde Orta Asya Türk devletlerinde çocuk eğitimi konusunda bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu eserde Türk beylerinin sahip olmaları gereken nitelikleri üzerinde de durulmuştur. Osman Turan'ın, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*¹⁶, adlı eserinde Türk beylerinin sahip oldukları niteliklerin gelişmesinde Orta Asya'nın iklim özelliklerinin de etkili olduğu üzerinde durulmuştur. Yine aynı yazarın *Belleten*¹⁷'de yayınlanan makaleleri ve *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*¹⁸ ve *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*¹⁹ adlı eserinde gulâm kökenli devlet adamlarının kariyerleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Mehmet Fuad Köprülü'nün *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*²⁰ adlı çalışması da gulâm ve devşirme uygulamaları hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Mehmet Altay Köymen'in *Selçuklu Devri Türk Tarihi*²¹ adlı eseri; Büyük Selçuklu devletinde Gulâm sisteminin mevcut olduğunu ortaya koyduğu gibi, gulâm sistemine göre yetişmiş komutan ve askerlerden de bahsetmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*²² adlı eserinde; gulâm sistemi uygulamaları hakkında bilgiler bulunduğu gibi, gulâm kökenli devlet ricalinin istihdamı konusunda da bilgi vermektedir.

Aydın Taneri'nin, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*²³ adlı eserinde; kültür, mantık, erdem ve cesaretin Türk devlet adamlarında olması gereken niteliklerden olduğu belirtilir ve konu ile ilgili açıklayıcı bilgiler verir.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara 1979; a.mlf., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul 2001

¹⁶ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

¹⁷ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, XII/45, (1948), s.17-171; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", **Belleten**, XI/43, (1947), s.415-429; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten**, XI/42, (1947), s.197-235.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1984.

¹⁹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK Yay., Ankara 1988.

²⁰ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yay., İstanbul 1986.

²¹ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, IV. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988.

²³ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul 2004.

Reşat Genç'in, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*²⁴ adlı eserinde; Kutadgu Bilig esas alınarak Ortaçağ Türk İslam devletlerinde nitelikli eleman yetiştirmenin usul ve aşamaları örnekler verilerek anlatılmıştır.

Daniel Pipes'in *Slave Soldiers and Islam*²⁵ adlı eserinden gulâm sisteminin Ortaçağ devletlerinde yaygınlaşması konusunda yararlanılmıştır. Speros Vryonis'in "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri"²⁶ isimli makalesi de gulâm kökenli devlet adamlarının kariyerleri hakkında bilgi verdiği gibi Selçuklu gulâm uygulamalarının Osmanlı devşirme sistemine örneklik teşkil ettiği ortaya konulmaktadır.

Gulam eğitim esasları ve Memlûk devletinde gulâm sistemin uygulanması konusunda; David Ayalon'un "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi"²⁷ adlı makalesi, Kâzım Yaşar Koprman'ın *Mısır Memlûkleri Tarihi*²⁸ ve Altan Çetin'in *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*²⁹ adlı eserinden istifade edilmiştir. Gulâm sisteminin Türkiye Selçuklularında uygulanması konusunda Erkan Göksu'nun *Türkiye Selçuklularında Ordu*³⁰ isimli doktora tezinden ve "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler"³¹ isimli makalesinden yararlanılmıştır.

Devşirmeler ve Enderûn hakkında bilgi edinilen önemli araştırmalardan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kapıkulu Ocakları I*³², *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*³³, Ülker Akkutay'ın *Enderûn Mektebi*³⁴, Serdar Özdemir'in *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*³⁵ Mitat Enç'in *Üstün Beyin Gücü*³⁶ ve "Eğitimde Önder Yetiştirme

²⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 2002.

²⁵ Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, The Genesis of a Military System, London 1981.

²⁶ Speros Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", Çev. Tuncay Birkan, *Cogito*, S.29, (2001), 93-119; a.mlf., "Selçuklu Gulâmı ve Osmanlı Devşirmesi" *Söğüt'ten İstanbul'a*, (Der. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara 2005, 517-554.

²⁷ David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, *TİD*, IV, (1988), s.211-248.

²⁸ Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989.

²⁹ Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yay., İstanbul 2007.

³⁰ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜSBE Y.Doktora Tezi, Ankara, 2008.

³¹ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", Nüsha, VII/ 24, (Güz 2007), 65-84.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

³⁴ Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Gazi Üniv. Yay., Ankara 1984.

³⁵ Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yay., İstanbul 2008.

³⁶ Mitat Enç, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005.

Sorunu”³⁷ adlı makalesi, Mustafa Nuri Paşa’nın *Netayic ül-Vukuat*³⁸ İsmail H. Baykal’ın *Enderun Mektebi Tarihi*³⁹ adlı eserleri sayılabilir. Yine Yahya Akyüz’ün, *Türk Eğitim Tarihi*⁴⁰ ve Hasan Ali Koçer’in, *Eğitim Tarihi*⁴¹ araştırmaları da yararlanılan kaynaklardandır.

Ayrıca Ricaut’un *Türklerin Siyasi Düsturları*⁴², Raphaela Lewis’in *Osmanlı’da Günlük Yaşam*⁴³, Jean Thevenot’un *1655-1656’da Türkiye*⁴⁴, Ogier Ghiselin De Busbecg’in *Türkiye’yi Böyle Gördüm*⁴⁵ ve Ali Seydi Bey’in *Teşrifat ve Teşkilatımız*⁴⁶ adlı eserlerden istifade edilmiştir. Suzan Akkuş’un *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*⁴⁷, Zeki Yaka’nın *İslam’da Kölelik*⁴⁸ ve M.Fatih Zengin’in *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlûkler*⁴⁹ adlı yayınlanmamış yüksek lisans çalışmaları hazırlanan bu tezin bazı kısımları için aydınlatıcı olmuştur. Yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin “Devşirme”⁵⁰, “Enderûn”⁵¹, “Memlûk”⁵², “Köle”⁵³ ve “Gulâm”⁵⁴ maddelerinden de yararlanılmıştır.

³⁷ Mitat Enç, “Eğitimde Önder Yetiştirme Sorunu”, *Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Dergisi*, IV, S.1, (1971), 75-83.

³⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, C.I-II, Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1987.

³⁹ İsmail H.Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1953.

⁴⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985’e)*, Genişletilmiş 2.Baskı, Ankara 1985

⁴¹ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yay., Ankara, 1980

⁴² Ricaut, *Türkler’in Siyasi Düsturları*, Çev. M.Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Baskı Tarihi Yok.

⁴³ Raphaela Lewis, *Osmanlıda Günlük Yaşam*, Çev. Adile Runa Orhunsoy, Alter Yay., Ankara 2009.

⁴⁴ Jean Thevenot, *1655-1656’da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul 1978.

⁴⁵ Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, Baskı Tarihi yok,

⁴⁶ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Baskı Tarihi Yok

⁴⁷ Suzan Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007.

⁴⁸ Zeki Yaka, *İslam’da Kölelik*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.

⁴⁹ M.Fatih Zengin, *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

⁵⁰ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, 254-257.

⁵¹ Mehmet İpşirli, “Enderun”, *DİA*, XI, 185-187.

⁵² Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, *DİA*, XXIX, s.87-90; a.mlf., “Memluk Sistemi”, *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.,320-336.

⁵³ M.Akif Aydın- Muhammed Hamidullah-Nihat Engin, “Köle”, *DİA*, XXVI, s.237-248.

⁵⁴ Mustafa Zeki Terzi, Erdoğan Merçil, Abdülkadir Özcan, “Gulâm”, *DİA*, XIV, s.178-184.

GİRİŞ

“Gulâmhâne’den Enderûn’a-Türk Kültüründe Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri” adlı tez çalışmamızın konusu; Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi amacıyla kurulan “Gulâmhâne” ve “Enderûn” kurumları ile bu kurumlara eleman temin eden “Gulâm”, “Memlûk” ve “Kul” sistemlerinin incelenmesidir. Bilindiği üzere Gulâm/Memlûk/Kul sistemleri hemen hemen bütün Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinde uygulanmış, gulâmhâneler bir bakıma o dönemlerin askeri okulları gibi hizmet etmiş; ordu, saray ve devlet teşkilatının ihtiyacı olan kadroların yetiştirilmesi sağlanmıştır. Küçük yaşta toplanan asker adayları bu okullarda; at üzerinde silah kullanmayı, saray terbiyesi ile sultana hizmet etme usullerini öğrenirlerdi. Eğitim süresi 20 yıla kadar çıkabilmekteydi. Genellikle 30-35 yaşlarına kadar önemli bir mevki ve makama gelmeleri mümkün değildi. Devletin ihtiyaç duyduğu merkez ve taşra yöneticileri ile komutanlar, bu Gulâm/Memlûk/Kul sistemlerinin içerisinde yetişmiş kişiler arasından seçilirdi. Bunlar tamamen özel statüde yetiştirilir; kabiliyet, liyakat ve üstün başarı durumlarına göre en üst makamlara kadar yükselebilirlerdi. Böylece Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde zaman içerisinde gelişen gulâm sisteminin ve gulâmhânelerin, Osmanlı Devleti’nde uygulanan devşirme sistemi ve Enderûn okuluna da ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

Tez çalışmamız sırasında gulâmhâneler ve gulâm sistemi ile ilgili bilgi toplamaya çalışırken hem ana kaynaklarda, hem de araştırma ve inceleme eserlerinde bilgiler çok dağınık bir şekilde bulunmaktaydı. Bu sebeple şunu söylemek gerekir ki, “Gulâmhâne’den Enderûn’a-Türk Kültüründe Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri” adlı tez çalışmamızın; “Gulâmhâne’den Enderûn’a” ana başlığı altında bir incelemenin bugüne kadar hiç yapılmamış olmasından dolayı çok önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Tez çalışmamız dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm’de “Köleliğin Kısa Bir Tarihçesi” ile kölelik kurumunun İlkçağdan Ortaçağa kadar geçirdiği aşamalardan kısaca bahsedilmiş; Mezopotamya, Eski Mısır, Anadolu, Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu ile İslâm ve Türk Dünyası’nda Kölelik Müessesesi’nin uygulamaları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu bölümde; köle ile gulâm arasındaki

temel farklılıklar ortaya konulmuş, gulâmların köle olmadıkları vurgulanmıştır. Bilindiği gibi köleler, gulâm/memlûk/kul sistemlerinin en önemli girdisidir. Bu durum Ortaçağ'da kölelik kurumunun çok yaygın olmasına ve devletlerin bu kurumdan ihtiyaçlarına göre yararlanmalarına zemin hazırlamıştır.

İkinci bölümde “Gulâm Sistemi ve Gulâmhâneler” incelenmiştir. Gulâm sisteminin ortaya çıkışı ve işleyişi, köle ticareti ve köle pazarları incelenmiş, ihtiyaç duyulan gulâmların nasıl tedarik edildiği açıklanmıştır. Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinde gulâm sisteminin nasıl yayıldığı, gulâm eğitiminin esasları üzerinde durulmuş ve gulâmların genel nitelikleri belirtilmiştir. Ayrıca yetiştirilen gulâmların nerelerde istihdam edildiğinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde “Devşirme Sistemi ve Enderûn” incelenmiştir. Enderûn'un öğrenci kaynağı olan devşirmelerin ortaya çıkışı ve sistemin uygulanışı anlatılmış, Enderûn yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilmiş ve Enderûn eğitim sisteminin özellikleri ortaya konmuştur.

Son bölüm olan dördüncü bölümde ise “Türk Kültüründe Nitelikli İnsan Yetiştirme Prensipleri” başlığı altında Orta Asya ve Türk İslâm devletlerinde nitelikli insan yetiştirme prensiplerinden bahsedilmiş, Türk kültürünün bazı önemli eserlerine göre (*Orhun Kitabeleri*, *Kutadgu Bilig*, *El Medinetü'l Fâzıla*, *Tahsîlü's-sa'âde*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* ve *el-Letâifü'l-'Alâiyye fî'l-Fedâili's-Seniyye vb.*) gulâmların sahip olması gereken genel nitelikleri açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümde gulâm kökenli devlet adamlarından bazılarının kariyerleri ile ilgili bilgi verildiği gibi, sahip oldukları niteliklerden de bahsedilmiştir.

I.BÖLÜM

KÖLELİĞİN KISA BİR TARİHÇESİ

Kölelik; insanlık tarihi kadar eski olan müesseselerden biridir. Savaşların kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak ortaya çıkmış, insanoğlunun yerleşik yaşama geçmesiyle birlikte giderek kökleşmiş, kaynaklarını çeşitlendirmiş ve uygarlığın gelişimine paralel olarak yaygınlığını kaybetmiştir. İlk çağlardan yakın çağlara kadar hemen hemen her dönemde ve her toplumda izlerine rastlamak mümkündür. Uygarlığın gelişimine paralel olarak önemini kaybetmiş olan kölelik müessesesi, tarihin en katı ve en acımasız uygulamalarından biri olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

Kölelik nedir? Nasıl ortaya çıkmış ve nasıl müessese haline gelmiştir? Kölelik müessesesini bu kadar köklü ve daimi kılan sebepleri nelerdir? Kölelik müessesesinin en önemli kaynakları nelerdir? İlkçağ uygarlıklarında kölelik müessesesi nasıl bir gelişme göstermiştir? Köleler en çok hangi alanlarda istihdam edilmişlerdir? Bu bölümde bu sorulara cevap aranacağı gibi, köleliğin İlkçağ toplumlarındaki sosyal statüleri hakkında bilgi verilecek, tarihi devirler içerisindeki gelişiminden kısaca bahsedilecektir.

A. KÖLELİK MÜESSESESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYGINLAŞMASI

Kölelik, her kültür ve uygarlıkta tanımı yapılmış bir müessesedir. Kısaca tanımlayacak olursak kölelik; bir insanın başka birinin malı ve mülkü olmasıdır. Türkçe’de başka birinin malı ve mülkü olması anlamında köleden başka kelimeler de vardır; *kul*, *bende*, *halayık*, *esir* ve kadın köle anlamında *câriye*, *odalık*, Farsça’da *bende*, *gulâm*, kadın köle için *kenîz*, Arapça’da *abd*, *rakîk*, *memlûk*, *kinn*, *gulâm*, *rakabe*, *vasîf*, *milkü’l-yemîn* ve kadın köleler için *memlûke*, *vasîfe*, *câriye*, *eme* ve *gurre* gibi kelimeler kullanılmıştır.¹

İnsanlık kadar eski bir geçmişi olan kölelik, bir insanın bütün varlığı ile bir başkasının tasarrufunda bulunmasıdır. İlk olarak savaş esirliği ile ortaya çıkan, beslenen ve sosyal hayata yerleşen kölelik kurumu, zamanla geniş bir kullanım alanı içinde yüzyıllar boyu varlığını korudu ve sürdürdü.² Neslini yok etmek için silah teknolojisini gittikçe geliştiren insanoğlu, uygarlığın gelişimine paralel olarak savaşlarda ele geçen esirleri de kendi hizmetinde kullanmaya başlamış, insanoğlunun en tabii hakkı olan “yaşama hakkı” da kölelik müessesesi ile devam etmiştir. Esirlere uygulanan kötü muamele her devirde varlığını sürdürmekle birlikte yine de köle haline getirme bir iyileştirme olarak kabul edilebilir.³

Bütün ilk ve ortaçağlar boyunca tabii karşılanan bir sosyal müessese⁴ olarak köleliğe⁵ İlkçağ uygarlıklarında çoğunlukla rastlanmaktadır. İnsanlar “hürler” ve “köleler” olarak iki sınıfa ayrılır ve bu ayrım hukuken meşru sayılırdı. Hak ve fiil ehliyetinden ve hatta yaşama güvencesinden yoksun olan köle, efendisinin vereceği her türlü cezaya katlanmak zorunda idi.⁶ Günümüze kadar gelebilmiş en eski hukuki

¹ M.Akif Aydın-M.Hamidullah “Köle”, **DİA**, XXVI, Ankara 2002, s.237; Savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan, birinin emri altında bulunan, özgür olmayan kimse demektir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10.Baskı, Ankara 2005, s.1230.

² İsmail Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, **Bellekten**, XVII, S.187, Ankara 1983, s.805.

³ Ahmet Özel, “Esir”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.382.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, KB Yay., İstanbul 1980, s.23.

⁵ Geniş bilgi için bkz., Suzan Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, PÜSBE, Y.Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007.

⁶ Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, **AÜHFD**, XXXVIII, (1981) S.1-4, s.65.

metinler de kölelikle ilgilidir. Mezopotamya’da bulunan bir kitabede kaçan bir kölenin hikâyesi anlatılır.⁷

İnsanlar arasında fark olmadığı gerçeği bilinmekle birlikte köleleri ekonomik ve sosyal nedenlerle türlü işlerde kullanmak, eski toplumların da işine gelmekte idi. Nitekim ülke sınırlarını genişletmek, egemenliğini sürdürmek, varlıklarını korumak için devamlı savaşıyan bu uygarlıkların savaş tutsaklarını öldürmek yerine köleleştirmeyi, küçük, kapalı ekonomileri açısından daha yararlı bulmaları kölelik sistemini doğurmuştur.⁸ Köleliğin kaynakları; öncelikle savaşlar, insan avcılığı, hediye verme yolu ve ticaret olarak dört ana grupta toplanabilir.⁹ Köleliğin en önemli ve devamlı kaynağını ise savaş esirleri oluşturur.¹⁰

İlkçağ toplumları içerisinde kölelerin çok önemli sosyal statüleri vardı. Eski Mezopotamya, Yunanistan, Roma ve Mısır’da hemen hemen bütün işler köleler vasıtasıyla görülürdü.¹¹ Köleler sayesinde birçok mimari faaliyet yapılabilirdi, ev hizmetlerinden saray hizmetlerine, tarlalardan atölye dükkânlarına kadar her alanda köleler kullanılabilirdi. Bu şekilde gelişim gösteren kölelik müessesesi, Sümerlilerden Mısırlılara oradan Fenikelilere, Anadolu uygarlıklarına, Ege-Yunan uygarlıklarına ve Roma medeniyetine geçtikten sonra Ortaçağ toplumları içerisinde de kendisine yer bulan insan kaynaklı bir müessese olmuştur.¹²

⁷ Madeline C. Zılfi, “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, **Osmanlı**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.474.

⁸ Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, s.66-67.

⁹ Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, s.816.

¹⁰ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s.238.

¹¹ Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Yay., Ankara 1992, s.10.

¹² Daha fazla bilgi için bkz. Hakan Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa’da Kölelik*, FÜSBE, Y.Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s.7.

1. Mezopotamya, Eski Mısır, Anadolu, Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu'nda Kölelik Müessesesi

Mezopotamya'da bir çeşit mal konumunda olan kölelere iş gücü olarak çok fazla önem verilmekteydi. Saray ve tapınakların köleleri; kral ve kraliçenin hizmetinde yün eğirme, tahıl öğütme, hayvanlara bakma, bira mayalama ve mutfak işleri gibi ev ekonomisinin çeşitli dallarında çalışan bir grup olarak saray halkının önemli bir kesimini teşkil etmekteydi.¹³ Mezopotamya'da kölelerin; yaş, eğitim, meslek, fiziksel yapı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatları değişmekteydi. Bu durum Eski Ön Asya'nın dışında ve daha sonraki zamanlarda hayat süren toplumlarda da görülmektedir.¹⁴

Eski Mısır'da ve Yakındoğu'da kölelerin çok kalabalık bir yekün teşkil ettiği bilinmektedir. Bu dönemde savaş esiri kölelerin yanı sıra komşu kabile ve kavimlerden kaçırılan insanlar, babaları veya diğer yakınları tarafından köle olarak satılan çocuklarla borçlarına yahut işlemiş oldukları suçlara karşılık köle statüsüne geçirilen kişiler de büyük bir sayıya ulaşmaktadır.¹⁵ Eski Mısır'da özellikle taş madenlerinde çalışan kölelerin sayısı çok fazladır. Sicilyalı Diyotor (M.Ö.56), bu işçilerin genelde harp esirleri ve mahkûmlardan teşekkül insanları olduklarını belirterek, aileleri ve çocuklarıyla beraber, çok gayri müsait şartlar altında çalıştırıldıklarını kaydetmiştir.¹⁶ İlkçağda Mısır toplumunda Ön Asya toplumlarında olduğu gibi kölelik çok yaygındı ve üç kaynaktan besleniyordu: Savaş esirleri, köleleştirilen borçlular ve esir ticareti yoluyla Mısır'a getirilen köleler.¹⁷

Hititlerde halk köleler ve köle olmayanlar olmak üzere iki ana sınıfa ayrılırdı. Sahibinin malı konumundaki köle, diğer ticari mallar gibi satın alınabilir ve satılabilirdi. Köleci bir toplum olmasına rağmen, Hititlerin diğer doğulu devletlere göre ceza kanunları çok daha yumuşaktı. Köleler mülk sahibi olabiliyor, bedelini ödeyerek özgürlüklerine kavuşabiliyorlardı. Bayındırlık hizmetlerini köleler, özgürlerle birlikte

¹³ Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, s.12.

¹⁴ Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, s.26-27.

¹⁵ Aydın-Hamidullah, "Köle", s.237.

¹⁶ Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.9-10.

¹⁷ Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1998, s.9.

yürütüyorlardı.¹⁸ Hitit İmparatorluğu'nda kralın, tapınakların hatta fertlerin birçok köleleri vardı.¹⁹

Eski Yunan²⁰ toplumu da köleci bir toplumdur. Ekonomik refah ve siyasal demokrasi önemli ölçüde kölelerin üzerinde yükseliyordu.²¹ Eski Yunan'da köleler resmi ve meşru bir "sınıf" teşkil ettikleri²² gibi toplumda kölelik tam manası ile büyük bir kazanç haline gelmişti. Yunanlılar ilk zamanlar Trakya'dan, daha sonra da Anadolu'nun iç bölgelerinden köle temin ediyorlardı. Kölelerin büyük çoğunluğu tarlalarda, inşaatlarda ve madenlerde çok zor koşullar altında çalışıyorlardı.²³ Esir ana babadan doğmak, babası tarafından satılmış veya terkedilmiş bulunmak veya borcunu ödeyemez hale gelmek suretiyle esaret ve kölelik kaderleri çizilmiş olan bu kütlelerin idari, siyasi ve hukuki hiçbir hakları yoktu.²⁴ Köle sahibi olmak sadece zengin insanlara özgü bir hak değildi. İsteyen her vatandaş köle sahibi olabilirdi.²⁵ Dönemin hâkim anlayışına göre kölelik, devlet ve aile gibi temel beşeri müesseselerden biridir.²⁶ Eflatun (Platon) *Devlet* adlı eserinde köleliğin zaruri ve sosyal düzene uygun olduğunu, zira aristokratların "tefekküre" dalarak "medeniyet"e hizmet etmeleri için vakit kazanmalarının böyle mümkün bulunduğunu ileri sürer.²⁷ M.Ö. V. yüzyılda Atina'nın nüfusu, 170.000'i yurttaş, 30.000'i yabancı uyruklu ve 100.000'i de köle olmak üzere toplam 300.000 kişi olarak tahmin edilmektedir. Bu da gösteriyor ki, köleler nüfusun üçte birini oluşturmaktadır. Ana vatanından, kültüründen koparılmış olan bu insanların ana dillerini konuşmalarına da izin verilmiyordu. Tüm kültürel öğelerinden koparılan bu insanlar Yunanca öğrenmek ve konuşmak zorunda bırakılmışlardı. Atina'da köle olarak

¹⁸ Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, s.81-82.

¹⁹ Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, s.10.

²⁰ Köleliğin hem tabii hem de meşru bir hak olduğunu ileri süren Aristo'ya göre; "İnsanlar doğuştan köle ve hür olarak doğuyorlardı. Köleler canlı bir alet ve ruhlu bir meta idiler. Bu insanların mülk iktisap etmeleri mümkün değildi. Efendilerin sahip olmuş oldukları bu mülkleri kullanacak ve işleyecek canlılara, yani kölelere ihtiyaç vardı." demektedir. Bkz. Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.12-13; Ayrıca bkz. Bakırezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", s.18-54

²¹ Güven Bakırezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", *AÜSBFD*, LXIII, S.1, (2008), s.18.

²² Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.24; Aristo siyasi fikirlerinin toplandığı "Politika" adlı kitabında vatandaşlar yararına çalışan vasıtalar olarak tanıttığı köleleri "canlı mülk", işçileri "canlı alet" diye vasıflandırmış ve Yunanlıların doğuştan hür kimseler olduğunu, barbar (yabancı)ların ise köle olarak dünyaya geldiklerini iddia etmiştir. Bkz. a.mlf., *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.41.

²³ Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.7; Homeros destanlarında savaş ganimeti olarak kazanılan tutsakların, daha sonra köle yapılarak sahipleri tarafından satılıp ya da hediye olarak verildiği gibi, ayrıca tüccar ve korsanlar tarafından ele geçirilen kişilerin de köle yapıp, satıldığından söz edilmektedir. Bkz. Erol, "Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi", s.250-251.

²⁴ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.24.

²⁵ Erol, "Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi", s.254.

²⁶ Aydın-Hamidullah, "Köle", s.237.

²⁷ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.25; Platon, *Devlet*, Çev. Neval Akbıyık, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007, s.31.

kullanılan insanları değerlendirildikleri alanlara göre kamu köleliği ve özel mülk köleliği olarak iki kategoride incelemek mümkündür. Kamu köleleri devletin malı olup, yeteneklerine göre mahkemelerde kâtip, maliyede muhasebeci, belediyede mutemet, sekreter, hapisane görevlisi, darphanelerde sikke yapımında, cellât ve güvenlik kuvveti, kamu binalarının inşasında ve yol yapımında amele olarak vb. gibi çeşitli kamu görevlerinde istihdam edilebilirlerdi.²⁸

Eski Yunan Uygarlığı'nda kölelik müessesesi; “Atinalılık bilinci”nin ve “demokrasi kültürü”nün gelişmesine yaptığı katkılarla kültürel bir müessese; iş gücü ihtiyacını karşılaması dolayısıyla ekonomik bir müessese; Atina vatandaşlarının günlük hayatta yaptıkları işleri üstlenerek onlara politika, sanat ve felsefe ile uğraşma lüksü sağlaması açısından da sosyal bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Kısaca Eski Yunan'da kent demokrasisi, bir anlamda kölelerin sayesinde var olabilmıştır. Köleler çalışırken, özgür yurttaşlar siyasetle, sanatla, felsefeyle uğraşabilme fırsatını bulabilmişlerdir.³⁰

Kölelik müessesesi Roma'da da vardı. Köle ana-babadan doğanlar, borçlarını ödemeyenler, devlete karşı vazifelerini yapmayanlar ve savaş esirleri köle idiler. Bunlar hiçbir hakka sahip olmaksızın, eşya gibi alınıp satılırlardı.³¹ Özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmekte ve bunların başında da hadımlar gelmektedir.³² Romalılar döneminde kölelerin sayısı hürlerin üç misline ulaşmıştı. Hatta Paulus Aemilus'un 150.000, Marius'un 140.000 ve Sezar'ın 1.000.000 köleyi bir tek seferin sonunda sattırıldığı kaydedilmektedir. Romalılar'la diğer toplumlar arasında uygulanan hukuk esaslarına göre savaş esirlerinin öldürülmesi meşru olmakla birlikte satılması veya hizmetlerinden faydalanılması daha avantajlı görüldüğünden esirler kumandanların emriyle açık attırmaya çıkarılıyor ve satın alanın kölesi oluyordu.³³ Roma'da önceleri kölelere karşı takınılan merhametsizce tutum köle ayaklanmalarına yol açmış, Sicilya'da M.Ö.135-132 ve M.Ö.104-101 yılları arasında ilk köle ayaklanmalarını

²⁸ Erol, “Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi”, s.254-255.

²⁹ Erol, “Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi”, s.259.

³⁰ Nüvit Gerek (Ed.), *Siyaset Bilimi*, AÖF Yay., Eskişehir 2004, s.90.

³¹ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.25.

³² Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, s.26-27.

³³ Özel, “Esir”, s.382.

M.Ö.73-71 de Spartaküs'ün ayaklanması izlemiştir.³⁴ Köleler, Spartaküs önderliğindeki ayaklanmalarıyla tarihe geçmişler, ama kısa süren özgürlüklerinin bedelini kılıçtan geçirilerek ödemişlerdir.³⁵

Roma'da kölelerin bütün kazançları efendilerinin olurdu. Zamanla bazıları özgürlüklerine kavuşurdu. Bunlara “yanaşmalar” denirdi. İstedikleri işlerde çalışırlardı. Mülk sahibi olabilirdi. Azad eden efendileri, azad ettikleri kölelerin haklarını korumak zorunda idiler.³⁶ Roma'nın, küçük bir şehir devletinden, çok çabuk bir biçimde, geniş ve kalıcı bir imparatorluk sistemine dönüşme başarısı, sınırlı olmakla birlikte, sürekli olarak, yeni toplumsal grupları ve güçleri, katı fakat etkin bir seçimle kendine bağlama politikasıyla açıklanabilir.³⁷ Bu nedenle Hıristiyanlığın kaldıramadığı kölelik müessesesi imparatorlar tarafından daha da sağlamlaştırılmağa çalışılmış³⁸, Roma tarihi boyunca da varlığını sürdürmüştür.³⁹ Romalılar Yunanlılardan miras olarak aldıkları kölelik müessesesini kendilerinden sonra gelen Avrupa kavimlere miras olarak bırakmışlardır.⁴⁰ Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm süren ve Doğu Roma diye anılan Bizans⁴¹ imparatorluğunda da bu müessese mevcuttu. Bizans toplumunda en alt tabakayı hizmetkârlar, köleler ve hadımlar oluştururdu.⁴² Bizans İmparatorlarından Iustinianos (527–565) zamanında kölelerin durumu iyileştirilmiş, azad edilmeleri kolaylaştırılmıştı. Bunda Hıristiyanlık dini kadar, VI. yüzyılın iktisadi hayatında, özellikle ziraatta, köle işçiliğinin artık sadece ikinci derecede bir rol oynamasının da etkili olduğu söylenebilir.⁴³

³⁴ Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, s.96.

³⁵ Gerek (Ed.), *Siyaset Bilimi*, s.90.

³⁶ Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.21-22.

³⁷ Azatlama sistemi ve seçilmiş yeni öğelerin yurttaşlığa kabulü ile Grek toplumlarının yetenekleri ve teknolojisi, Roma tarafından alınmış ve Roma köle sistemi içinde sivrilen daha aktif ve yetenekli topluluklar Roma'ya kazandırılmıştır. Bkz. Ö. Çelebican, “Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik”, *AÜHF*, XXXVIII/1,(1993), s.311.

³⁸ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.25-26.

³⁹ Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, s.91.

⁴⁰ Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.21.

⁴¹ Daha fazla bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2006; Işın Demirkent, “Bizans”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s.230-244.

⁴² Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, s.22.

⁴³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.70.

2. İslâm ve Türk Dünyası'nda Kölelik Müessesesi

İslâmiyet'in ortaya çıktığı sıralarda Arap yarımadasında kölelik yaygındı; köleler, hürlerle arası kesin çizgilerle ayrılmış alt bir sosyal sınıfı oluşturuyor⁴⁴ ve toplumun en alt katmanında köleler bulunuyordu.⁴⁵ Her insanın evinde mevcut olan nüfusun yarıya yakını ve bazen daha fazlası kölelerden oluşuyordu.⁴⁶ Çeşitli yollarla temin edilen köleler ziraat ve diğer ağır işlerde çalıştırıldıkları gibi hiç bir siyasi ve sosyal hakları da yoktu.⁴⁷ Esirlerin köleleştirilmesi İslam'ın ortaya koyduğu ve arzuladığı bir uygulama olmayıp o dönemde mevcut yaygın bir teamül idi.⁴⁸ Fakat İslâm, takdire şayan bir şekilde kölenin içinde bulunduğu şartları ıslâh edip iyiye götürmüştür.⁴⁹ Her şeyden önce köleliği yalnız savaş esirlerine münhasır kılmış ve diğer kaynaklara izin vermemiştir.⁵⁰ Ayrıca İslâmiyet kölelere iyi muâmele edilmesini ısrarla tavsiye ettiği⁵¹ gibi serbest bırakmayı kuvvetle teşvik etmiş ve bunu bazı önemli günahların keffâreti olarak tövbe kapısı ve sevap kazanma yolu haline getirmiştir. İslam tarihinde kölelerden çok âzatlılardan bahsedilmesi de bu durumun bir göstergesidir.⁵² Köle âzat etme, Kur'an-ı Kerim'de bunu yapan efendi için Ahiret Günü büyük ve özel bir mükâfat temin eden iyi bir hareket olarak gösterilmiştir. Bir köle âzat edilir edilmez, artık o, eski efendisinin “*Mevlâ*”⁵³ sı statüsüne girer. Şayet eski efendisi bir mirasçı bırakmadan ölecek olursa, âzatlı köle (*Mevlâ*) onun bütün mallarına mirasçı olurdu.⁵⁴

⁴⁴ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s.238.

⁴⁵ Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, s.369

⁴⁶ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul 1999, s.313.

⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, **DGBİT**, Çağ Yay., III, İstanbul 1990, s.354; J. L. Burckhardt diyor ki: “... Çölde bir hayli erkek ve kadın siyahı esir görülür. Kendilerine lütufla muamele edilir, zira fena muamele kendilerini kaçmağa sevkeder; bir müddet geçtikten sonra, azat olunurlar. Bedevilerin yaşama tarzı, zenci kölelerin kendi memleketlerindeki yaşayış tarzlarına çok benzer; bu suretle bu zenci köleler bedevilere kolayca bağlanırlar ve nihayet adetâ kabilenin efradından olurlar. Bununla beraber esirler ancak kendi aralarında evlenebilirler. Hiç bir vakit hür bir bedevi bir zenci kadınla evlenmez.” Bkz. Th. W. Juynboll, “Abid (Abd)”, **İA**, I, MEB, İstanbul 1942, s.114.

⁴⁸ Özel, “Esir”, s.385.

⁴⁹ İslam bulunla da yetinmemiş, Devlet Bütçesinde kölelerin azâd edilmesi için bir sarf maddesi tespit etmiş ve ayrıca Müslümanları, çok çeşitli dinî vesileler göstererek köle azâd etmeleri için teşvik etmiştir. Bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, s.369.

⁵⁰ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s.238; İsmail Yiğit, “Emeviler”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.101.

⁵¹ Akgündüz-Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.314; Hz. Peygamber esirlere iyi muamele edilmesi hususunda kuvvetle ısrar etmiş ve “esirlere yediğinizi yediriniz, giydiğinizizi giydürünüz ve onlara güçlerinin üstünde bir şeyi emretmeyiniz” diye buyurmuştu. Bkz. Juynboll, “Abid (Abd)”, s.113.

⁵² İsmail Yiğit, “Emeviler”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.101.

⁵³ Azad edilen kölelere mevlâ denirdi. Bunlar kölelerle hürler arasında bir sınıftı. Bir köle veya cariyeyi sahibi azat ederse, o, azad edenin mevlâsı (azatlısı) olur, onun kabilesinin bir üyesi sayılırdı. Bunlar köleler gibi alınıp satılamazlardı. Fakat hürler gibi de değillerdi. Evlenme ve miras konusunda hürler gibi muamele görmezlerdi. Meselâ mevlâ, hür bir kız veya kadınla evlenemezdi. Mevlânın diyeti hürün diyetinin yarısı idi. Bkz. Mustafa Fayda (Ed.), *İlk Dönem İslam Tarihi*, AÖF Yay., Eskişehir 2005, s.26.

⁵⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, s.371.

Ayrıca bir köle, kendi kıymetini kazanıp sahibine ödeyerek hürriyetine kavuşabilirdi.⁵⁵ Hür kimseye kıyasla hukuken farklı bir statüde bulunmasına rağmen netice itibariyle köle de bir insan olduğundan çeşitli ayet ve hadislerde “kölelere insanca muamele edilmesi” ısrarla tavsiye edilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de insanların iyilik yapmaları gereken kimseler sayılırken anne baba ve yakın akraba ile birlikte köleler de zikredilmiştir.⁵⁶ Hadis mecmualarında da bu konuda birçok emir ve tavsiye yer almaktadır: “Onlara kölem demeyiniz; oğlum, kızım diye hitap ediniz”; “Âdem’in nesli olarak köleler de sizin kardeşlerinizdir. Onların sizin hizmetinizde bulunmuş olmasını mümkün kılan Allah’tır. Unutmayınız ki Allah sizi onların hizmetine tabi kılmış olabilir; o halde onlara iyi davranın. Şunu da düşünün ki Allah’ın sizin üzerinizde sahip olduğu hak ve kudret sizin köleler üzerinde sahip olduğunuzdan daha fazladır”⁵⁷

İslam’ın ilk devirlerinde kadın, erkek, çocuk ne olursa olsun köleler, kurtuluş fidyesi ödememiş harp esirlerinden devşirilirdi veya bir kimse, köle olarak pazardan satın alınırdı.⁵⁸ İster satın alınarak, ister harpte yakalanmak suretiyle olsun, hiç bir Arabin köle olamayacağı esasını, genel bir kural olarak, ilk defa halife Hz. Ömer’in ortaya koyduğu söylenir. Buna göre, yalnız yabancılar köle olabilecektir.⁵⁹ Ayrıca Şer’i hukuk, Müslümanların kendi dindaşlarını köle edinmelerini yasaklamıştır.⁶⁰ İslâm’ın ilk ortaya çıkışı sırasında insanlara yönelik değerlendirmeler, insanların ırklarına, milliyetine ve maddî durumuna göre değil, insanların dindeki samimiyetine ve becerilerine göre yapılıyordu. Bu mânâda Hz. Peygamber (sav) azadlı kölesi Zeyd b. Hârise ve Üsâme b. Zeyd’i itirazlara rağmen ordularına komutan yapmış idi.⁶¹

Orta Asya Türk devletlerinde de savaş esirlerinin evlerde uşak, hizmetçi, işçi ve çoban olarak çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur.⁶² Nitekim Eski Türklerde köleliğin varlığını Çin kaynaklarından öğreniyoruz. O dönemde Çin’de oldukça gelişmiş olan kölelik, Türk kavimlerine de geçmiş, özellikle karşılıklı akınlar sonucu alınan esirler,

⁵⁵ Fayda (Ed.), *İlk Dönem İslam Tarihi*, s.26.

⁵⁶ Bkz. en-Nisâ 4/36.

⁵⁷ Aydın-Hamidullah, “Köle”, s.238-239; Ayrıca köleyle ilgili hadisler için bkz. bkz. Miftâhu künûzi’s-sünne, “abîd”, “itk” mad.

⁵⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, s.369-370.

⁵⁹ Juynboll, “Abid (Abd)”, s.111.

⁶⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, s.369.

⁶¹ Abbas Gurbanov, *Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, SÜSBE, Y.Doktora Tezi, Konya 2007, s.116.

⁶² Nihat Engin, “Köle”, *DİA*, XXVI, s.246.

kölelik müessesesinin yerleşmesinde büyük etken olmuş⁶³, Hunlardan başlayarak köle kullanımını da giderek yaygınlaştırmıştı.⁶⁴ Hunlar ve Göktürkler Çin'den mal ve para ile birlikte, insan da alıp götürüyorlardı. Prof. Eberhard'a göre bunlar ziraat işlerinde çalıştırılıyordu. Türkler cariyelere Çince *küing* dedikleri halde, kölelere ise Türkçe *kul* diyorlardı.⁶⁵

Orta Asya Türk devletlerindeki kölelik anlayışı⁶⁶, Mezopotamya uygarlıklarından, Eski Yunan devletlerinden, Roma ve Bizans devletlerindeki kölelik anlayışından çok farklıdır. Göçebe Hun toplumunda kölenin ekonomik önemi fazla değildi. Hunlar daha ziyade kurtuluş bedeli almak için savaş tutsaklarını köle olarak ellerinde tutuyorlardı.⁶⁷ Hun ve Göktürk devletlerinde kölelik, aslı Türk bölgesinde değil, Çin ve İç-Asya sahasında görülmekte olup, herhalde, idarede daima pratik yolu tercih eden Türk devletlerinin, halkça yadırganmayan sosyal ve hukukî kaidelere dokunmamalarının bir neticesidir. Göktürk kitabelerinde görülen "kün/küing (cariye)" sözü de Çince'dir (k'üen).⁶⁸ Özellikle Çin kaynaklarında Göktürklerle yapılan savaşlarda Göktürklerin aldıkları tutsakları köleleştirdikleri yazılıdır. Göktürk kitabelerinde sık sık geçen *tigin* kelimesi köle anlamına gelmektedir. Yiğit köleye "Alp Tigin" uğurlu köleye de "Kutluğ Tigin" denirdi. Göktürkler aile büyüklerini çok saydıkları için kendilerine onların yanında *tigin* diyerek, bir çeşit aşağılama ile yaşça büyüklerini yüceltirlerdi. Giderek bu kelime prensler ve önemli kişiler için de kullanılmaya başlandı. Gerçek kölelerden kendilerini ayırmak için "Tigin" kelimesinin yanına başka ekler de koydular.⁶⁹ Uyurlar döneminde ise yeni bulunan köle satış

⁶³ Parlattır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s.808; W.Eberhard, "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: 3, Tobalar'da Köle Usulü", **Bellekten**, X/38, Ankara 1946, s.255.

⁶⁴ İsmail Parlattır, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", **DTCF Dergisi**, XXXI, (1987), S.1-2, s.417; Bu konuda geniş bilgi için bkz. a.mlf., "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s.805-829.

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.201.

⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu'nun bu konudaki görüşleri şöyledir: "...Eski Türkçe'deki "kul" tâbiri umumiyetle "köle" mânasında alınıyorsa da bu doğru olmasa gerekir... Gök-Türk yazılı vesikalarda 14 yerde "kul" tâbiri geçmektedir. "Kul" tabiri ile daha çok "esirlik" ifade edilmek istenmiştir. Divan-ı Lügat-i Türk'te "ol kul boş kıldı" (O,kölesini azat etti) gibi bazı ibareler, Kutadgu Bilig'de "hür insan ve kul ayırımı" yapan bazı ifadeler dikkati çekmektedir. Orta Asya Türk sosyal hayatında, "toprak köleliği" (servage) bahis konusu değildir. Bilindiği gibi kölelik, menşeiini "yerleşik" medeniyetten alan ve bazı orman cemiyetlerinde (meselâ Moğollar) mevcut olan bir müessese olup, bozkırlara yabancısıdır..." Bkz. İ.Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", **TDEK**, I, "Coğrafya-Tarih", TKAE Yay. , Ankara 1992, s.195-198 ; a.mlf., *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984, s.224-233; a.mlf., *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE Yay., Ankara 1987, s.25-34; Türkler geniş bozkırlarda çiftçilikten çok hayvancılıkla uğraştıkları için, onlar arasında birbirinden kesin olarak ayrılan sosyal sınıflar bulunmamaktaydı. Savaşlarda esir alıyorlardı, fakat esir çalıştıracak bir ekonomik düzenleri bulunmadığı için, içlerinde ayrı bir köle tabakası da yoktu. Bkz. Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1988, s.53-54.

⁶⁷ Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", s.97-98.

⁶⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.227-228.

⁶⁹ Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", s.98-99.

belgelerinden bu kurumun varlığını açık ve kesin olarak bilinmektedir.⁷⁰ Köleler savaş sonunda tutsak edilmiş kimselerle onların çocuk ve torunlarıydı. Uygur toplumunda efendinin kölesi üzerinde mutlak hakları vardı, örneğin köleyi miras bırakabilir, satabilirdi. Bir vesikada, bir kadın kölenin 100 top kumaşla değiştirildiği yer almaktadır. Uygurlarda köle sayısı az olduğu için değerleri fazlaydı. Bir köle bir ata oranla 100-150 misli daha pahalı idi. Köle efendisinin izniyle evlenebilir, mahkemeye müracaat edebilirdi. Azad edilmesi de mümkündü.⁷¹ Uygurlara ait vesikalarda, *kul* kelimesi “erkek köleler” için, *küng* kelimesi ise “kadın köleler” için kullanılmıştır.⁷² Sonuç olarak Orta Asya Türk devletlerinde efendinin kul(köle) üzerindeki hakkı mutlaktı. Köleyi miras bırakabilir, satabilirdi. Köle, efendisinin rıza ve müsaadesi ile evlenebilirdi. Köleler mahkemeye müracaat edebilirlerdi. Azad edilebilmeleri de mümkündü.⁷³

⁷⁰ Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, s.809.

⁷¹ Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, s.99-100.

⁷² Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, TKAE Yay. , Ankara 1987, s.97; a.mlf., *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*, KTB Yay., Ankara 1986, s.86-87.

⁷³ Daha fazla bilgi için bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ötüken Yay., İstanbul 1947, s.330 vd. ; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, s.99 vd.

B. KÖLE İLE GULÂM ARASINDAKİ TEMEL FARKLILIKLAR

Gulâm Sistemi'nin en önemli insan kaynağı “*Kölelik Müessesesi*” olmasına rağmen; Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinin ordu, saray, merkez (hükümet) ve taşra teşkilatında görev alan gulâmları, gündelik işlerde çalıştırılan köleler ile bir tutmamak gerekir. Zira gulâmlar özel olarak yetiştirilen ve çok önemli mevkilerde görevler ifa eden bir zümreyi teşkil etmektedirler. Hemen hemen bütün Ortaçağ İslam ve Türk devletlerinin ordularında görev almışlardır.

Askerlik erkek kölelerin hizmet alanlarının başında gelmektedir. Zaten *gulâm/memlûk/kul sisteminin* de çıkış yeri burasıdır. “*Köle askerlik*” sisteminin gelişimi⁷⁴ ile bu sisteme dâhil olan erkek köleler geleceklerini de kendileri tayin etme hakkını elde etmişlerdi. Bunlar ev kölelerinden çok farklıydılar; varlıklı ve güçlü kişiler olarak iş yapmaya zorlanmalarına gerek yoktu. Buldukları coğrafyada yabancı kişiler olduklarından yerel çıkarlar ve kamusal idealler onları ilgilendirmezdi.⁷⁵ Gazneliler ve Selçuklular gibi devletlerin idaresinde gulâmlar önemli saray memuriyetlerinde buldukları gibi bunlar arasından devlet kuranlar (Anuş Tekin Garçei gibi) bile çıkmıştı.⁷⁶

Ortaçağ boyunca birçok devletin ordusunda görev alan *gulâm/memlûkleri*, ev hizmetlerinde ve üretim faaliyetlerinde çalıştırılan kölelerden, şu özellikleri ile ayırmak mümkündür.⁷⁷

I.Gulâm/memlûk adayları köle gibi satın alınmış olmalarına rağmen⁷⁸; hem satın alanlar, hem satanlar hem de bu satışa konu olan kişiler askeri okul eğitiminden sonra,

⁷⁴ Köle askerlerin İslâm devletlerinde istihdamı Emeviler'in ilk yıllarına kadar uzanır. Sonraki dönemlerde Arap kökenli askerlerin diğer idari alanlara yönelmesi köle askerlere duyulan ihtiyacı arttırmış ve bu sebeple oluşturulmaya başlanan köle ve azatlı köle askeri birlikler diğer İslâm ülkelerinde de yaygınlaşmıştır. Abbasi ordusu içinde bu köle veya azatlı köle askerler çok önemli bir potansiyel oluşturmuşlardır. Diğer İslâm devletlerinden Tolunoğulları, İhşidiler, Samaniler, Eyyubiler, Memlûkler, Gazneliler, Selçuklular ve Endülüs Emevileri'nde de ordunun daima büyük bir kısmını köle askerler meydana getirmiştir. Bkz. Hamidullah- Aydın, "Köle", s.244.

⁷⁵ F. Robinson (ed.), *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, Kitap Yay., Haz. N.Akbayar, İstanbul 2005, s.59-62.

⁷⁶ Merçil, “Gulâm”, *DİA*, XIV, s.181.

⁷⁷ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.320-321.

⁷⁸ Tarihte Türk yayımlarının bir şekli de İ.Kafesoğlu'na göre, “sızma” diyebileceğimiz yoldur ki, kendi ülkelerinde ekonomik sıkıntı içinde kalan bazı kalabalık boylardan veya ailelerden sağlam yapıları gençlerin yabancı devletlerde

mevcut kölelik statüsünün deęiőeceęini bilirlerdi. Böylece, gulâmlar/memlûkler açısından askeri okul mezuniyetinden sonra, özgürlük kazanma imkânı hemen hemen kesindi. Böylece, onlar bir anlamda kendi kaderlerini kendileri tayin etme şansını, en azından hayatlarının ilerideki dönemlerinde yakalayabiliyorlardı. Oysa, diğer kölelerin özgürlüklerini elde etme konusunda kesin bir şansları yoktu. Onların özgürlüklerini kazanmaları için efendilerinin ya onları azad etmesi ya da yakınlarının onları bularak fidyesini ödemesi ile mümkündü. Bir diğer çıkar yol da kaçmalarıydı.

II. Askeri okula katılan gulâm/memlûk adayı köleler, diğer köleler gibi olumsuz barınma ve beslenme şartlarıyla karşılaşmazlardı. Kendilerinden mükemmel bir asker olmaları beklenen gulâm/memlûk adayları, idareciler tarafından en iyi şekilde eğitimden geçiriliyordu. Yine aynı şekilde, barınma ve beslenme ihtiyaçları ideal koşullarda karşılanıyordu.

III. Toplumsal statü bakımından gulâm/memlûk adayları ile diğer köleler arasında büyük farklılıklar vardı. Köleler, özgürlükten yoksun olarak, her türlü ağır işlerde çalıştırılırdı. Bunlar toplumda hor ve hakir görülen ikinci sınıf bir grup olarak algılanır, çarşı ve pazarlarda bir ticaret metaı gibi sürekli alınıp satılabilirlerdi. Gulâm/memlûk adayı köleler de başlangıçta, böyle pazarlarda alınıp satılıyordu. Ancak, bir köle, gulâm/memlûk adayı olarak yetiştirildikten sonra, azad edilirdi ve onun artık pazarlarda satışa sunulması söz konusu olmazdı. Bu sisteme giren bir gulâm/memlûk sosyal statü bakımından en üst sınıfta yer alıyordu. Oysa, köleler toplumun en alt sınıfında bulunuyorlardı.

IV. Hukuki bakımdan da bu iki sınıf arasında büyük farklar vardı. Gulâm/memlûk sistemine katılan ve özgür bir fert olarak hareket eden bir gulâm/memlûk hukuken istediği biriyle kendi iradesi ile evlenebilirdi. Fakat köle statüsündekiler için bu durum ancak efendisinin izniyle mümkün olurdu. Bir gulâmın/memlûkun doğan çocuğu hür olarak kabul edilirken, bir köle ana babadan doğan çocuğa köle statüsü veriliyordu.

hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde Türklerin yeni katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askeri kuvvetlere veya siyasi hayata hâkim oldukları, hatta devletler kurdukları bilinmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984, s.53.

V.Gulâmların/memlûklerin kendi adlarına satın alma ve mal-mülk edinme imkânları varken, diğer kölelerin böyle bir imkânları yoktu. Ancak, onlar da efendilerinin müsaade etmeleriyle, özgürlüklerini kazanmak amacıyla, para biriktirme imkânına sahiptiler.

VI. Mahkemelerde de bu iki sınıf arasında bir ayırım yapılıyordu. Gulâm/memlûk sistemine girerek özgürlüğünü kazanmış bir gulâmın/memlûkun şahitliği kanun önünde başka şartlar aranmaksızın diğer hür insanların şahitlikleriyle eş tutulurken, kölelerin şahitliği muteber kabul edilmiyordu.

Bir gulâm/memlûkun hangi üst makama yükselirse yükselsin, ne kadar servet ve mülk sahibi olursa olsun, köle hukukuna göre, efendisi tarafından azad edilmedikçe, köle sayıldığı ve ölümü halinde şahsi köleleri dâhil bütün servetinin efendisine intikal ettiği görülmektedir.⁷⁹ Bu hukuka göre gulâm efendisine aitti ve efendisinin ölümü halinde herhangi bir menkul mal gibi efendisinin mirasçısına intikal ediyordu.⁸⁰

⁷⁹ Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, s.308.

⁸⁰ Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, s.181.

II. BÖLÜM

GULÂM SİSTEMİ VE GULÂM HÂNELER

Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinin en önemli uygulamalarından biri hiç şüphesiz ki gulâm sistemidir. IX. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar varlığını devam ettiren bu sistemin ortaya çıkışı ve işleyişi nasıldır? Gulâm kelimesinin sözlük anlamı nedir? Bu kelimenin eşdeğeri veya benzeri olarak hangi kelimeler kullanılmıştır? Askeri bir terim olarak gulâm nedir? Gulâm sistemi nedir? Gulâm, memlûk ve kul kelimeleri daha çok kimler için kullanılmıştır? Köle ticareti ve köle pazarları bu sistem içerisinde nasıl bir işleve sahiptir? Gulâm tedarikinde yeri nedir? Gulâm sistemini idari ve askeri teşkilatında uygulayan devletler hangileridir?

Ayrıca gulâmların eğitim süreci nasıldır? Gulâm sisteminin genel özellikleri nelerdir? Gulâmların sahip olması gereken nitelikleri nelerdir? Özel olarak yetiştirilen gulâmlar nerelerde istihdam edilmişlerdir? Bu bölümde bu sorulara cevap aranacaktır.

A. GULÂM SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İŞLEYİŞİ

Gulâm, sözlükte “erkek çocuk⁸¹, delikanlı; âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız” anlamlarına gelen Arapça bir isimdir. Kelimenin çoğulu ise gilmân, gilemân, gilme ve ağlime’dir.⁸² Esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizmaya da *Gulâm Sistemi*⁸³ denmektedir. *Gulâm* daha çok askeri bir terim olarak önem kazanmış, bu kelimenin eşdeğeri veya benzeri olarak *abd*⁸⁴, *rakîk*⁸⁵, *memlûk*⁸⁶,

⁸¹ Çocuk manasında çok sayıda değişik kelime kullanılmıştır. Tıfl, sabî, ibn, veled, sagîr, zürriyyet, hafede, ehl, âl, yetim, rebâib ve gulâm. Bu kelimelerle henüz bulûğ çağına ermemiş insan kastedilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Hayati Hökelekli, “Çocuk”, **DİA**, VIII, s.355-359.

⁸² Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, s.17; Gulâm “delikanlı, genç, hizmetçi, uşak, köle” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Hakki Dursun Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, **DGBİT**, Çağ Yay., III, İstanbul 1990, s.353

⁸³ Gulâm sistemi (Military Slave System, Military Slavery) ve bu sistemin Ortaçağ İslam ve Türk devletlerinde uygulanması hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu tezin hazırlanmasında kullandığımız araştırmalardan başlıcaları şunlardır: Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, London 1981.; David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, Çev. Samira Kortantamer, **TİD**, IV, (1988), s.211-248.; Speros Vryonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Çev. Tuncay Birkan, **Cogito**, S.29, (2001). s.94.; Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s.1 vd.; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s.42-96.; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜSBE Y.Doktora Tezi, Ankara, 2008, s.26-77; E. Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, **Nüşa**, Yıl 7, S.24, (Güz 2007), s.65-84.

⁸⁴ Abd “kul, köle ve esir” manasında kullanılmıştır. Erkek köleye arapça “abd” (çoğulu abîd) yahut “memlûk”, kadın köleye de “ama” yahut “câriye” denilir. Geniş bilgi için bkz. Th. W. Juynboll, “Abid (Abd)”, **IA**, I, s.110-114; Ayrıca hür veya köle olan insan, kul. Kulluk ve itaat Allah’a yapılıyorsa abd “hür insan”, kula itaat ediliyorsa “köle” manasına gelir. Daha fazla bilgi için bkz. M.Hamidullah, “Abd”, **DİA**, I, s.57. “el-abd” (çoğulu: abîd) Siyahî köle, ev işlerine bağlı bir nevi köle demektir. Bkz. Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s.1; Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.42; Kuzey Afrika’da gulâm kelimesi yerine abîd kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Terzi, “Gulâm”, s.178. Arap dilinde abd kelimesi bütün esirler için kullanılan ortak bir kelimedir. Abd kelimesi kulluk ve itaat anlamı taşımaktadır. Sami menşeli olduğu için İbrani ve diğer akraba dillerde de kullanılan abd, Arapçada bazı anlam farklılıklarıyla birlikte rakîk, rakabe, kun, vasîf, milk-i yemin ve sadece “kadın köle” anlamında câriye, eme kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Bkz. S.Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, **Türkler**, V, s.320; Köle için asıl kelime olan “abd”, daha çok siyahî köleler için kullanılır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* (İslâm Devletleri), I, KTB Yay., Ankara 2005, s.345; Kul, Köle. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, 10.Baskı, TDK Yay., Ankara, 2005, s. 2.

⁸⁵ Rakîk köle veya cariye demektir. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1999, s.876; Arapçada, gerçek mânâsıyla köle (serf) karşılığını veren iki kelime mevcuttur. Biri abd (çoğulu abîd) diğeri ise rakîk kelimeleridir. Bkz. Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.354

⁸⁶ Memlûk, esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli asker demektir. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, **DİA**, XXIX, s.87-90; Memlûk (çoğulu; memâlîk ve memlûkûn), Arapça “meleke” fiil kökünden türemiş bir “ism-i meful” olup lügat manası “tasarruf edilen; sahip olunan; hizmetçi; hizmetli; beyaz köle” demektir. Memlûk kelimesi zamanla İslâm tarihinde istilâhî bir mana kazanmış ve gerek harplerde ve gerekse satın alma yolu ile esir düşen beyaz adam ve bunların kurduğu devlet anlamına kullanılır olmuştur. Bkz. Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s.1; Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.42; Memlûk “tasarruf edilen, sahip olunan, hizmetçi, hizmetli, beyaz köle” anlamına gelmektedir. Bkz. Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.353; Memlûk, köle, Kölemenlerden olan kimse demektir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK, s.1366-1367. Askeri meziyetleri büyük takdir gören Türk kölelerine memlûk (bir şahsa ait) deniyordu. Bu dünya tarihi bakımından önemli bir ad’dır. Memlûk, diğere tabirle basit bir köle olmalarına rağmen içlerinde ‘itk (azad etme) edildikten sonra çeşitli askeri ve idari mertebelerden geçerek sultanlık rütbesine ulaşanlar bulunabiliyordu. Nâdir olmakla beraber bunlar arasından edipler ve âlimler de yetişmiş ve Arap manevi hazinesini zenginleştirmişlerdir. Bkz. Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s.159-160; “Memlûk” Arabca’da “köle” demektir. Daha çok beyaz köleler için kullanılır. Kelimenin Arabca’da çoğulu “memâlîk” tir. Bkz. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* (İslâm Devletleri), I, s.345; Memlûk; tutsak, köle ve ücretli asker demektir. Bkz. Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, I, TTK Yay., Ankara 1990, s.15; Memlûk ; savaşa esir düşerek veya

*mevlâ*⁸⁷, *vasîf*⁸⁸, *hadim*⁸⁹, *uşak*⁹⁰, *vuşâk*⁹¹ ve *kul*⁹² tabirleri kullanılmıştır.⁹³ Genellikle ayrıcalıklı ve eğitilmiş, daha çok sarayda istihdam edilen erkek köleler için *kul*, *gulâm* ve *memlûk* terimleri kullanılmıştır.⁹⁴

Gulâm veya *memlûk*, her iki tabir de, birinci derecede, bugünkü mânâda köle karşılığını vermemektedir. Bu iki tabir daha sonraki devirlerde (Abbasi halifeliği sonrasında) tarihi birer ıstılâh olarak kabul edilmiş, birincisi Selçuklular'da bir askeri sınıfın, ikincisi ise Mısır'da kurulmuş bir devletin adı olmuştur.⁹⁵

“Gulâm-ı hâss, gulâmân-ı dergâh” gibi tabirlerle de ifade edilen gulâmlar, Samanîler'de, Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da mevcut olan ve Memlûkler devletinde “memlûk” ismini alan zümredir. Sonraları Osmanlı teşkilâtındaki “kul” ıstılâhı da bundan alınmıştır.⁹⁶ Çeşitli İslâm ülkelerinde *gulâm* yerine *memlûk* kelimesi kullanılırken, Kuzey Afrika'da *abîd* kelimesi kullanılmıştır. Osmanlılar ise terim olarak *gılman* benimsemişlerdir.⁹⁷ Bu kelimeler sözlükte erkek çocuk, delikanlı, azad edilmiş köle gibi anlamlar taşımasının yanında *memlûk* kelimesinin sözlük anlamı gibi genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız anlamlarını da taşımaktadır.⁹⁸

tüccarlardan satın alınarak; münhasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, sosyal ve hukukî bir statüye sahip olan ücretli asker demektir. Bkz. Kopruman, “Mısır Memlukleri”, **DGBİT**, VI, s.433-434.

⁸⁷ Mevlâ Arapça azad edilmiş köle, Mevâli de bunun cemi olup azad edilmiş köleler demektir. Arap olmayan Müslümanlara bu isim verilmeyle onların, Arapların azad edilmiş köleleri olduğu anlatılmak istenilmiştir. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, “Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Bellekten**, VI/23-24, (1942), s.181; Ayrıca İslam hukukunda kölesini azat eden efendi, azat edilen köle. Arap olmayan müslüman halklar için kullanılan bir terim (Mevâli). Bkz. İsmail Yiğit, “Mevâli”, **DİA**, XXIX, s.424-426; Efendi, sahip, malik. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, s.1384.

⁸⁸ Uşak, hizmetçi, kul, hademe. Bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.195

⁸⁹ Genellikle harem hizmetlerinde çalıştırılan erkekliği giderilmiş kimse. Bkz. Aydın Taneri, “Hadım”, **DİA**, XV, s.1-3; Hadım, harem ağası. Bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.195; Hadım: Kısırlaştırılmış, enenmiş erkek. Hadım: Hizmet eden, hizmet edici. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, s.826-827.

⁹⁰ Gulâmlar, Memlûk devletinde “memlûk” veya “uşâkî, vuşâkî” unvanını alan zümredir. Bkz. M.Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986, s.134-135; Erkek hizmetçi, çocuk. Bkz. <http://www.tdk.org.tr>

⁹¹ Uşak. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999, s.1152; “Vuşâk” kelimesinin “çocuk, gulâm” anlamına gelen Türkçe “uşak” kelimesiyle alâkalı olduğu şüphesizdir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜSBİE, Y.Doktora Tezi, Ankara 2008, s.282; Çocuk, Erkek hizmetçi. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, s.2039.

⁹² Osmanlı Devleti'nin kapıkulu askerleriyle askeri ve mülki idarecileri için kullanılan terim. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Kul” ,**DİA**, XXVI, s.348-350. Ayrıca Osmanlılar gulâm yerine terim olarak gılmanı benimsemişlerdir. Bkz. Terzi, “Gulâm”, s.178; Tanrı'ya göre insan, abd. Köle. Karavaş. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, s.1247.

⁹³ Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, **Nüşa**, Yıl 7, S.24, (Güz 2007), s.65; Ayrıca bkz. a.mlf., *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.26-77.

⁹⁴ Madeline C. Zilfi, “Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, **Osmanlı**, V, s.476.

⁹⁵ Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.353-354.

⁹⁶ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.134-135.

⁹⁷ Terzi, “Gulâm”, s.178.

⁹⁸ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.320.

*Sakalibe*⁹⁹ Grekçe Slav isminin Arapçalaştırılmış şeklidir. Ortaçağ'da Avrupa'ya göç eden kalabalık Slav kitlelerinin köleleştirilmesi sebebiyle zaman içerisinde köle anlamını kazanmıştır. Başta Endülüs olmak üzere Ortaçağ İslam dünyasına çok sayıda Avrupa menşeli kölenin getirilmesi sonucunda *sakalibe* ismi genelde Slavlar, özellikle de orduda ve diğer hizmetlerde kullanılan Slav kökenli köleler için kullanılmıştır.¹⁰⁰ Endülüs İspanyası'nda *memlûk* ile aynı anlamı taşıyan bir kelimedir.¹⁰¹ *Gulâm*ın İngilizce karşılığı olarak verilen "Slave" kelimesi, *gulâm* terimini tam olarak ifade etmemektedir. Zira "Slave"ın karşılığı (köle, esir) efendisinin kayıtsız şartsız her türlü hizmetini yapan şekilde ifade edilebilir.¹⁰²

Gulâm/memlûk kelimesi, zamanla İslâm tarihinde özel bir anlam kazanarak bir terim haline gelmiştir. Bir anlamda *gulâm/memlûk*, hükümdara ve ona bağlı emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan, hususi, içtimai ve hukuki statüye sahip ücretli askerdir. Buna göre *gulâmlar/memlûkler* bir nevi profesyonel asker olarak İslâm toplumuna girmişler ve zamanla güçlenerek iktidarı ele geçiren oligarşik bir topluluk olmuşlardır.¹⁰³ Meselâ Gaznelilerin kurucusu Alptegin ile hanedanın kurucusu Sebüktegin gibi *gulâmlar*, eğitim gördükten sonra hizmet ettiği kariyer içerisinde yükselmişler, hatta devlet dahi kurabilmişlerdi.¹⁰⁴

Gulâm/memlûk sınıfı devşirme veya satın alınarak asker yetiştirme usûlü çok eski bir gelenektir. Ortaçağın iki güçlü devleti olan Bizans ve Sasanî devletlerinde de bu gelenek vardı. Müslümanlar da aynı geleneği devam ettirdiler.¹⁰⁵ Orta Asya Türklerinde *ayaz* adı verilen muhafız askerleri de *kul* olarak kabul edilirdi. Bunlar ile ilgili her şey *ay bitiği* denen bir deftere yazılırdı (Osmanlılardaki Kapıkulu gibi). İslami dönemde bu devşirme Türk askerlerine *tegin* ünvanı da verilmişti (Alp Tegin, Sebük Tegin gibi).

⁹⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Sakalibe", **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s.3-4; "Sakalibe" Müslüman İspanya'da çok evvelden, Kurtuba Emevî halifelerinin yabancı menşeli şahsî muhafızlarını ifade etmek için kullanılmış bir terimdir. Aslında bu kelime Germen ordularının Slavlara karşı yaptıkları seferlerden getirdikleri ve sonra Endülüs Müslümanlarına sattıkları bütün esirler için kullanılıyordu. Fakat daha seyyah İbn Havkal (X.yüzyıl) devrinde, İspanya 'da sakâlîba adı ile askere alınmış veya muhtelif saray hizmetleri ile harem dairelerine me'mûr edilmiş bütün yabancı esirler gösteriliyordu. Korsanlar tarafından Akdeniz Avrupa kıyılarındaki ani baskınlar ile elde edilen bu esirlerin çoğu Endülüs ülkesine ulaştıkları vakit henüz genç yaşta bulunuyorlar; bunlara çok çabuk arapça öğretiliyor ve müslüman oluyorlardı. III. Abdurrahman zamanında bu esirlerin sayısı 13.750'yi buluyordu. Bkz. E. Levi Provençal, "Sakalibe", **İA**, VI, s.89-90.

¹⁰⁰ Taşağıl, "Sakalibe", s.3.

¹⁰¹ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.320.

¹⁰² Erdoğan Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", **Bellekten**, LXX, S.259, s.835.

¹⁰³ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.320.

¹⁰⁴ Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", s.835.

¹⁰⁵ Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s.238.

Bunlara *tegin* denmesinin sebebi, belki de henüz daha küçükken alınmalarından ileri gelmekte idi.¹⁰⁶

Gulâm/memlûk sistemi Müslümanlara has bir uygulâma olmamasına rağmen hiçbir düzende İslâm devletlerindeki gibi hayret edilecek başarılar gerçekleştiren ve uzun süre ayakta kalabilen bir askerî kurum olamadı.¹⁰⁷ IX. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar (Hicri III.-XIII. yy) 1000 yıl boyunca Müslümanlar kölelerden asker olarak yararlanmışlardı. Bu durum Orta Afrika'dan, Orta Asya'ya, İspanya'dan Bangladeş'e çok geniş bir coğrafyada neredeyse bütün Müslüman ülkelerde geçerli idi. Bu uzun süre içinde bu kadar geniş bir coğrafyada askeri köleleri olmayan çok az hanedanlık vardı.¹⁰⁸ Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu sultanlarının hizmetinde özel olarak yetiştirilmiş köleler bulunduğu gibi bu Türk devletlerinde merkez ordusunun önemli bir kısmını *gulâmlar* teşkil ederdi. Sahipleri tarafından özel olarak yetiştirilen bu *gulâmlar* çeşitli devlet hizmetlerinde de istihdam edilirdi.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.202.

¹⁰⁷ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s. 211.

¹⁰⁸ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.45.

¹⁰⁹ Nihat Engin, "Köle", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.246.

B. GULÂM TEDÂRİKİ: KÖLE TİCARETİ VE KÖLE PAZARLARI

Köleliğin en önemli kaynaklarından biri sayılan “Ticaret Yoluyla Kölelik” üç kaynaktan beslenmiştir. Bunlar; zorla kaçırılanlar, ailesinin isteği ile satılanlar ve hediye edilenlerdir. Kaçırma yoluyla köle haline getirilen insanların getirildiği coğrafyalarda başlıca üç bölge ön plana çıkmaktadır. Bunlar:¹¹⁰

1-Macaristan, Eflak, Boğdan, Rusya, Polonya, Ukrayna

2-Kafkasya

3-Afrika

İnsanlığın tarihi ile birlikte ortaya çıkan kölelik müessesesi, Ortaçağ ile birlikte hem kaynaklarını hem de kullanım alanlarını genişletti. Dünyanın belirli yerlerinde “köle pazarları” kuruldu. Köleliğin yayılmasında savaşların büyük rolü kadar, mülteciler akımının da etkisi olmuştur.¹¹¹ Genellikle fethedilen yerlerden, bazen de ülke içinden sağlanan *gulâm/memlûk/kulların* en önemli kaynağı bu köle ticaretiydi.¹¹² Eski uluslarda köle ticareti çok geniş bir çevreyi kaplardı. Eski çağın büyük şehirlerinde köle pazarları bulunurdu. Köleler, buralarda satılırdı.¹¹³

Eski Yunan’da köle ticareti ve köle pazarları, M.Ö.500-150 yılları arasında ortaya çıktı. Atina’da her ayın ilk günü köle pazarları kurulurdu.¹¹⁴ En basit ameleden güzel sanatlar erbabına, tabiplere, filozoflara kadar her çeşit köle alım-satımı buralarda yapılırdı.¹¹⁵ Köle pazarları Chios, Delos, Korinth, Aigina ve Atina gibi genelde işlek ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. En fazla köleye sahip olan kimseler, ordu ve korsanlarla arası iyi olan tüccarlardı. M.Ö. I. yüzyılda yaşamış olan gezgin ve yazar Strabon’un anlatımlarından, Kilikalı korsanların zenginliklerini köle satma yoluyla elde ettiklerini öğreniyoruz. Köle fiyatları talebe, cinsiyete, kökene, yaşa ve kölenin ustalık ve becerisine göre değişiyordu. Köle fiyatları ortalama 360-140 drahmi arasında değişiyordu. Talep arttıkça fiyatlarda yükseliyordu.¹¹⁶

¹¹⁰ Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, s.89-102.

¹¹¹ İsmail Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Bellekten*, C.XVII, S. 187, Ankara 1983, s.805.

¹¹² Nihat Engin, “Köle”, *DİA*, XXVI, s.246.

¹¹³ Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.10.

¹¹⁴ Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *AÜHFD*, XXXVIII/1-4, s.90-91.

¹¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, KB Yay., İstanbul 1980, s.24.

¹¹⁶ Ayşe F.Erol, “Arkaik Dönem Atina’ında Kölelik Sistemi”, *GEFAD*, XXVII/1, s.253.

Ortaçağ'da köle ticareti en başta gelen kazanç yollarından biriydi.¹¹⁷ Coğunlukla köleler Avrupa, Avrasya bozkırları ve Afrika olmak üzere üç bölgeden temin ediliyordu. Kuzey Afrika ve Müslüman İspanya'nın önemli köle nüfusu, kölenin İngilizce karşılığı olan "slave" sözcüğünün türediği Doğu ve Orta Avrupa'daki Slavlardan oluşuyordu. Ortaçağ'da bunları genellikle Batı Avrupalı köle tüccarları ve aracıları sağlıyordu.¹¹⁸ Bizans İmparatorlarından Iustinianos (527-565) devrinde basit ergin köleler 20, usta işçiler 30, daha yüksek meslek sahibi köleler 50-60 nomismaya¹¹⁹ kadar satılıyorlardı. VII. yüzyılın ilk yarısında Aziz Ioannes'in Vita'sına göre Kudüs'te terbiye görmüş, meslek sahibi köleler 30 nomismaya satın alınmaktaydı. 911 yılında yapılan Bizans-Rus anlaşmasında Rusya'dan ithal edilecek köleler için 20 nomisma, 944 yılında yapılan başka bir anlaşmaya göre ise erkek veya kadın genç esirler için kişi başına 10 nomisma tespit edilmişti.¹²⁰ Asya ile Avrupa arasındaki ticari ilişkilerin tabii bir merkezi olarak İstanbul bu iki kıta arasındaki mal mübadelesine hâkim bulunuyordu. Bizanslılar Pontos'un kuzeyinde bulunan kavimlere, kumaş, süs eşyası ve şarap verip onlardan kürk, deri ve köle almak suretiyle canlı bir ticari ilişki kurmuştu.¹²¹

Orta Asya ve Orta Asya'nın kuzeyinden gelen köle ticaretinin kabile yolları Ortaçağda bilinen en önemli ticaret yollarıydı. Tarihçilere göre, Maveraünnehir bölgesindeki her türlü etnik grup köle ticaretinin ana kaynağı oldu. Bu bölgede, köle ticareti en önemli meslek haline geldi.¹²² Maveraünnehirde göçebelerin sattıkları şeyler, koyun, at, deve gibi hayvanatla, deri, kürk, İslav yahut Türk köle ve cariyeleiydi.¹²³

Orta Asya bozkırlarındaki köle ticareti ilk zamanlar Tahirîlerin kontrolünde bulunuyordu. IX. yüzyılda köle ticareti Horasan'da kurulan bu devlet için önemli bir kazanç vasıtası oldu. Daha sonra Samanîler, Orta Asya bozkırlarındaki köle ticaretini Tahirîlerin kontrolünden alarak önemli bir kazanç vasıtası elde ettiler. Samanîler döneminde köle ticaretinin yapıldığı başlıca sınır şehirleri Çâç (Şâş) ve İsticâb idi.

¹¹⁷ Aydın Sayılı - Richaard N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", **Bellekten**, X/37, (1946), s.113.

¹¹⁸ Bernard Lewis, *Orta Doğu*, Arkadaş Yayınevi, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2005, s.201.

¹¹⁹ Bizans'ın altın parası olan *nomisma* yüzyıllar boyunca hemen hemen hiç değer değişmesi görmemiş iken Konstantinos IX. Monomakhos zamanından itibaren dünyada haiz olduğu itibarı kaybetmişti. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2006, s.307.

¹²⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.176.

¹²¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.68.

¹²² Süleyman Kızıltoprak; "Memluk Sistemi", **Türkler**, V, s.326-327.

¹²³ M.Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi, (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, Haz. M.Hanefi Palabıyık, Akçağ Yay., Ankara 2005, s.128.

Buhara’da da zengin pazarlar kuruluyor ve halkın kazanç kaynaklarından birini bu köle ticareti oluşturuyordu.¹²⁴ Samanîler döneminde tacirlerin ödemek zorunda olduğu gümrük resmi Ceyhun nehri geçilirken alınırdı. Türk köleleri geçirmek için hükümetten bilhassa ruhsatname almak üzere her köle için kıymetinin üç veya dörtte biri nispetinde, yani 70-100 dirheme kadar vergi vermek lazımdı.¹²⁵ X. yüzyılda en güzel ve en beğenilen kölelerin Türk illerinden satın alınanlar olduğunu, Horasan’da Türk köle ve cariyelerin değerlerinin 3000 dinara kadar çıktığını, o yüzyıl coğrafyacılarından İbni Havkal, *Kitabü Sûreti’l-Arz* adlı eserinde ifade etmektedir.¹²⁶ X.yüzyılda Hârizm bölgesi ticaretinde de köleler önemli bir yer tutardı. Köle ticaretinin çok yaygın olduğu bu yıllarda kaynaklardan anlaşıldığı kadar Türk çocukları satın alınarak veya çalınarak İslami eğitimden geçirilir ve daha sonra İslam ülkelerine satılırdı.¹²⁷

Orta Doğu’da hüküm süren İslam devletleri, *gulâm/memlûk/kul* sisteminin var olduğu devirler boyunca *gulâm/memlûk/kul* ihtiyaçlarının büyük bir kısmını köle pazarlarından köle satın alma yoluyla karşılamışlardı.¹²⁸ Zira İslâm hukuku, İslâm devletine tâbi veya onunla müttelik olmayan memleketlerin gayri müslim halkını, Müslümanların kendi istifadeleri için, sahip olmalarına izin vermişti.¹²⁹ Ayrıca köleler sadece Horasan, Kafkaslar ya da Küçük Asya’daki köle pazarlarından satın alınmıyor, bunun dışında ya baskın ve fetihler sırasında ele geçiriliyor¹³⁰ ya haraç olarak yetiştiriliyor ya da sultana kendi devlet adamları ve diğer hükümdarlar tarafından hediye olarak veriliyordu.¹³¹ İslam Dünyasında Türk kölelerinin toplandığı ticaret merkezleri ile bağlantılı köle pazarlarının kurulduğu şehirler de vardı. Bunlar arasında ön plana çıkan şehirler Fustat (Eski Kahire), Bağdat, Dimeşk (Şam) ve Samarra idi.¹³² Köle

¹²⁴ Erdoğan Merçil, “Gulâm”, *DİA*, XIV, s.180.

¹²⁵ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.129-130.

¹²⁶ İsmail Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Bellekten*, XVII, S.187, s.810.

¹²⁷ Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.217.

¹²⁸ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.326; Daniel Pipes’e göre Abbasiler, Emeviler’in izledikleri fetih siyasetini takip etmedikleri için, onlar köle satın alma yoluna gittiler. Ayrıca söz konusu “asker kölelere” ücret ödediler. Bkz. Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *TAD*, SÜTAE Yay., S.18 (Güz 2005), s.214.

¹²⁹ Th. W. Juynboll, “Abid (Abd)”, *İA*, I, s.110.

¹³⁰ Emeviler dönemi fetihler çağı olduğundan bu dönemde çok büyük sayılarda esir elde edilmiş ve bunlar köleleştirilmiştir. Bkz. Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, s.214.

¹³¹ Speros Vryonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Çev. Tuncay Birkan, *Cogito*, S.29, Güz 2001, s.95; Abbasi devleti köle ihtiyacını üç yolla karşılamıştır. Bunlar, satın alma, Türk bölgelerindeki valilerin hilafet merkezine gönderdikleri senelik verginin bir parçası, köle veya esir hediye etmedir. Bkz. Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, s.217.

¹³² M.Fatih Zengin, *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, AÜSBE, Y.Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.11-12.

çarşılarında veya daha başka yerlerde yapılan köle ticareti büyük kârlar sağlıyordu. Ayrıca, Haçlıların elinde bulunan esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasında aracılık yapan ve bu şekilde komisyon alan köle tüccarları da vardı.¹³³

Abbasiler devrinde köleler Afrika'dan, Slavların (Sakalibe) yaşadıkları bölgelerden ve az olmakla beraber diğer Asya ülkelerinden, köle tüccarları vasıtasıyla temin ediliyordu. Abbasilerin iktidara gelmesiyle zaten yavaşlamış olan fetihlerin durması, buna mukabil ziraî ve iktisadî hayatın gittikçe gelişmesi sonucunda kölelere olan ihtiyaç daha fazla hissedilmişti.¹³⁴ Kölelerin çoğu Slav, Rum ve Zencî idi. Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan köle ticaretinin en önemli pazarlarıydı.¹³⁵

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan köle pazarları bu trafiğin düzenli işleminde rol oynamıştı. Yine bu durum, ticari ve iktisadi hayatta belirli bir ağırlığı olan köle tüccarlarının¹³⁶ ortaya çıkmasına da yol açmıştı. Özellikle Akdeniz havzasında yapılagelen köle ticaretinde Yahudilerle birlikte Venedikliler ve Cenevizliler gibi İtalyan deniz devletleri önemli bir yer işgal etmişlerdi. Bu pazarlarda esir alınan, yabancı ülkelere yapılan akınlarda ele geçirilen, korsanların baskınlarında yakalanan veya bazı tâbi devletlerin İslâm devletlerine aynî vergi olarak gönderdikleri köleler satılmaktaydı.¹³⁷ Abbasiler devrinde Bağdat Doğunun en büyük köle pazarı idi. Hatta Abbasiler, daha ileri giderek İmparatorluğun doğu ve batı ucundaki ulusların vergi yerine köle vermeleri esasını kabul etmişlerdi. Zenci ve Kafkasyalı kölelerin çok olmasında bu vergi sisteminin büyük rolü olmuştu.¹³⁸

Köle ticareti Ortaçağ'da, Arapların diğer kavimlerle karışması ve iyi geçinmesi hususunda, pek mühim bir rol oynamıştır; zira gerek siyah ve gerek beyaz, binlerce köle her yıl Müslüman memleketlerine ithal olunuyordu. Özellikle Bağdat pazarına Orta Asya'dan (Türkistan, Fergana ve başka yerlerden) sayısız Türk esirleri getirilmekte bunlar zenginlere ve özellikle saraya satılmakta idi. İslam devletinin doğu komşuları

¹³³ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 1985, s.319.

¹³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", *DGBİT*, Çağ Yay., III, İstanbul 1990, s.354.

¹³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, I, s.46.

¹³⁶ Kureyş'in Teym kolundan Abdullah b. Cüd'an ünlü bir köle tüccarı idi. Bunlar Habeşistan'dan getirdikleri köleleri pazarlarda satarlardı. Bkz. Fayda (Ed.), *İlk Dönem İslam Tarihi*, s.26.

¹³⁷ M.Akif Aydın- Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, XXVI, s.243-244.

¹³⁸ Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.10.

Bağdat sarayına vergi karşılığı olarak *mamlûk* (köle asker) vermekle mükellef idiler.¹³⁹ Zamanla bütün İslâm ülkelerinde köle ticareti gayet hareketli ve kârlı bir hale geldi. Doğudan yahut Orta Afrika'dan gelen bazı köleler siyahî, Fergana yahut Doğu Türkistan'dan gelenler ise sarı derili idiler; Yakın Doğu yahut Doğu ve Güney Avrupa'dan getirilenler ise beyaz renkliydiler.¹⁴⁰ Nitekim At-Tâalibi adlı müellife göre Araplar arasında “Yunanlı hadımlar, Türk iç oğlanları, Buhara’lı cariyeler ve Semerkant’lı kızlar” bulundurmanın kibarlık modası haline geldiği Laszlo Rasonyi tarafından kaydedilmektedir.¹⁴¹

Samanîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da kölelerin büyük bir kısmı, birbirleriyle daimî mücadele halinde bulunan Oğuz, Peçenek, Kırgız ve Kıpçakların birbirlerinden aldıkları esirlerin İslâm tüccarlarına satılmaları suretiyle temin ediliyordu.¹⁴² Nitekim uzun bir süredir İslam dünyasının kuzeydoğu sınırlarındaki Türkmenler savaşçı nitelikleri yüzünden *gulâmlık* için özellikle tercih edilmişlerdi.¹⁴³ Bu nedenle XIII. yüzyılda İslâm dünyasına en çok köle ihraç eden saha Kıpçak ülkesi olmuştu.¹⁴⁴

Anadolu da bazı köle ticaret yollarının önemli kesişme noktalarındandı. Kırım'da satın alınan köleler Sinop ve Samsun limanlarına getirilir, sonra da Sivas, Kayseri, Halep gibi dönemin önemi şehirlerinde satılırdı.¹⁴⁵ Selçuklu dönemine ilişkin vakâyînâme veya menâkıbnâme ya da vakfiye gibi özgün tarihi kaynaklar incelenirse, Selçuklu döneminde Anadolu'da Yabanlu Panayırı, Zîyâret Bâzarî, Yılgûn/Ilgın Bâzarî, Âzîne/Ezine Bâzarî, Alâmeddîn-i Bâzarî, Pınar Bâzarî ve Dunaysar Bâzarî gibi pazar ya da panayır yerleşmelerinin varlığı görülür.¹⁴⁶ Nitekim İslam dünyasında köle ticaretinin

¹³⁹ Th. W. Juynboll , “Abîd (Abd)”, s.111; Gazneli Sultan Mahmut (409/1018) Kannevc seferinden 53 bin esir, 350 fil ganimet ile Gazne'ye dönmüş; bu sefer sonucu elde edilen esirlerin her biri 2 ila 10 dirheme satılmıştı. Bkz. Erdoğan Merçil, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, **Bellekten**, LXX, S.259, s.835-836.

¹⁴⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, s.370.

¹⁴¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s.159.

¹⁴² Turan , “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı”, s.214.

¹⁴³ Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", s.95; Nizamülmülk, kahramanlıkları, sadakatleri ve diğer meziyetleri dolayısıyla Türkmen kölelerini diğerlerine tercih ediyordu ki, bu tercihin Kabusnâme'de de görüldüğünü yine Osman Turan naklediyor. Bkz. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı”, s.214.

¹⁴⁴ Osman Turan , “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı”, **Bellekten**, XI/42, (1947), s.214-215.

¹⁴⁵ A.Melek Özyetgin, “XIV. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan'ın Bilgisi Dâhilindeki Türk Dünyası”, s.42; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, s.270.

¹⁴⁶ Koray Özcan, “Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri”, **AÜSBD**, (2006/1), s.209.

yapıldığı en önemli pazarlar Sivas ve “Yabanlu Pazarı”dır. Çeşitli milletlere mensup insanların katıldığı bu pazarlarda Karadenizin kuzeyindeki topraklardan getirilen Kıpçak asıllı Türk köleler de satılmıştı. Buralarda satılan köleler çeşitli İslam devletlerinin, özellikle Abbasi, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinin ordularında görev almışlardı.¹⁴⁷ Yabanlu Pazarı’nın yerini Faruk Sümer, Kayseri ile Pınarbaşı arasında göstermektedir. Bu pazar Rusya, Çin, Afganistan, Irak, İran, Suriye, Kırım gibi ipek yolu üzerinde bulunan tüm ülkelerin kumaşları, bu kumaşlarından yapılmış elbiseler, kürkler, ipekler, tarım ve hayvancılık ürünleri, savaş aletleri, tahıl, at, koyun, yün, tiftik, hatta cariyelerin bile satıldığı dünyanın en büyük uluslararası fuarı (panayır) idi. Fuar, mayıs ayı başlarında kurulup haziran ortasına kadar yaklaşık 40-45 gün devam ederdi. Ayrıca Faruk Sümer, bu uluslararası pazarın önemini belirttiği eserinde burada satılan mallar hakkında da detaylı bilgiler vermektedir.¹⁴⁸ Selçuklu dönemi vakâyînâmelerinden Anadolu’nun milletlerarası işleve sahip panayır yeri olduğu anlaşılan Yabanlu Panayırı’nın aynı zamanda Selçuklu ordularının toplanma yeri/yaylak olarak kullanıldığına ilişkin kayıtlar Anadolu’daki ordu-pazar geleneğinin tarihsel kökenlerinin Orta Asya Türk kültür ve medeniyetine dek uzandığını ortaya koyması bakımından dikkat çekici kayıtlar olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁹ Mevlâna’nın da o dönem için adeta uluslararası bir fuar olan Yabanlu adında bir pazardan söz etmesi gayet ilgi çekicidir. Bu pazar için “kusurlu, sahte ve kalp emtia bulunduğu gibi, kazanç getiren çok kıymetli mallar da bulunur. Yabanlu, tacirler için gerçekten büyük bir kazanç yeridir” der. Ayrıca Mevlâna’ya göre özellikle uluslararası ticarete alış-verişe esas olan başlıca mal köledir. Mevlâna köle pazarlarından satın alınan “kölelerin küçük yaşta olmasına dikkat etmek gerektiğini, çünkü bir kölenin yaşı ne kadar küçük olursa kendi ailesi ve memleketi hakkında daha az şey hatırlayacağı için daha iyi hizmet edeceğini” söyler.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, s.18; Özyetgin, “XIV. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan’ın Bilgisi Dâhilindeki Türk Dünyası”, s.42.

¹⁴⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, TÜDAV Yay., İstanbul 1985, s.1-99.

¹⁴⁹ Koray Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri”, s.210.

¹⁵⁰ Süleyman Özbek, “Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat”, **KÜSBED**, III, S.1, (2001), s.55 (Mesnevi, VI, 4283-4286; Mesnevi, II, 843-844; Fihî Mâfih, s. 109, 174’dan nakledilen)

Türkiye Selçuklu Devleti de kölelerinin büyük bir kısmını Kıpçak sahasından gelenlerden tedarik ediyordu.¹⁵¹ Kıpçak sahasından gelen bu köleler, Karadeniz'in kuzey sahillerine nakledildikten sonra, Sivas şehrinde toplanıyor ve burası her bakımdan olduğu gibi köle ticareti bakımından da büyük bir pazar halini almış bulunuyordu. Sivas'ın bir köle pazarı¹⁵² halinde bulunması XV. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹⁵³ Türkiye Selçuklu devletinin başlıca şehirlerinde mevcut "Gulâmhâne" adı verilen köle mekteplerinde sarışın Kıpçak çocukları tahsil ve terbiye görerek seçkin köle ve cariyeler olarak yetiştirilirdi. Bu memlûkler yalnız orduyu teşkil etmez; askeri ve idari makamları da ellerinde bulundurur; pek çok ilmi, edebi, dini şahsiyetler ve tarihçiler de onlar arasından çıkardı.¹⁵⁴ Sivas'ta toplanan bu köleler, İslam terbiyesine göre büyütülüp yetiştirilir, İslam âleminin bütün bölgelerine gönderilirdi.¹⁵⁵

Memluk Devleti de askeri ve idari alanda ihtiyacı olan insan kaynağını, *gulâm/memluk sistemini* iyi çalıştırarak sağlıyordu. Bu sebepten dolayı köle ticaretini cazip kılacak önlemler de almışlardı.¹⁵⁶ Memlûk Devleti adına köleler, bunları tedarike memur edilen ve "*tacirül-memlûk*"¹⁵⁷ denilen bir emîr tarafından satın alınırdı.¹⁵⁸ Köle taciri, memlûkun ana vatani ile Memlûk Devleti'ni birleştiren zincirin bir çeşit halkasını oluştururdu. Köle taciri, memlûkun ilk efendisi sayılırdı.¹⁵⁹ Köle tacirleri tarafından toplanan köleler, İslam âlemine arz için ilk önce, büyük şehirlerde bulunan köle çarşılarına getirilirdi. Köle çarşıların en meşhurları Fustat'ta bulunan "Dâr el-Bereke" ve "Bereket el-Rakîk" ile Bağdat'ta bulunan "Dâr el-Rakîk" adlı çarşılarıdır.¹⁶⁰ Memlûk

¹⁵¹ Hamdullah Kazvîni'nin Anadolu'da bulunan pazarlarda kuzeyden gelen Türk kölelerinin satıldıklarını sarîh olarak kaydettiğini Osman Turan belirtmektedir. Bkz. Turan , "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı", s.215

¹⁵² Memlûk sultanı Baybars da burada satılmıştı.Bkz. Turan , "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı", s.215.

¹⁵³ Kadı Burhaneddin bir konuşma esnasında, Türk kölelerini işten uzaklaştırıp yerlerine Çerkeş köleleri koymak isteyen Memlûk sultanı Berkuk için, "...bundan sonra Anadolu'dan Suriye'ye köle sevkine müsaade etmeyeceğim..." dediği zaman bu söz Mısırlı'lar arasında büyük bir korku uyandırmıştı. Bkz. Turan , "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfiyesi ve Hayatı", s.215; Daha fazla bilgi için bkz. a.mlf., "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", **DTCFD**, Ankara 1951, IX, S.4, s.449-450.

¹⁵⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yay.,İstanbul, 1999, s.273.

¹⁵⁵ Semerkant şehri de, bu şekilde köle ticaretiyle meşhur olmuştu. Horasan, Nişabur ve Merv şehirleri de aynı işleve sahipti. Bkz. Kızıltoprak; "Memluk Sistemi", s.327.

¹⁵⁶ Kızıltoprak; "Memluk Sistemi", s.327; Kalkaşandı'ye göre köle tacirleri, basit tacirlerin tabi oldukları çeşitli vergilerden muaftılar. Bkz. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, **TİD**, IV, 1988, s.216.

¹⁵⁷ "Tacir el-memalik" diye de adlandırılan Memlûk Sultanı'nın bu köle taciri, memlûk almak için seyahate çıkmayan ama ticareti kontrol etmekle görevlendirilmiş bir Memlûk Emîri idi. Bkz. Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik sistemi", s.215.

¹⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1984, s.415.

¹⁵⁹ Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik sistemi", s.213 (Kalkaşandı'den naklen)

¹⁶⁰ Kızıltoprak; "Memluk Sistemi", s.327.

Sultanı için satın alınan kölelerin bedeli devlet hazinesi olan *beytülmal* tarafından ödenirdi.¹⁶¹ Kur'an-ı Kerim öğrettikten sonra kabiliyetlerine göre terbiye edilen bu kölelere, askerlik ve silahşörlük öğretilir, istenilen derecelere çıktıkları zaman maaşları ve gelirleri artırılır, silahın ve atın en iyisini kullanmaları istenirdi. Zaman içerisinde bu köleler (gulâmlar) askerlikte ve süvarilikte biri on kişiye karşı koyacak derecede ustalık kazanır ve yüksek mertebelere çıkarlardı.¹⁶²

Osmanlılarının ilk başşehri Bursa'da, ikinci başşehri Edirne'de savaş sonrası elde edilen esirlerin satıldığı köle pazarları vardı.¹⁶³ Osmanlı Devleti için en önemli köle kaynaklarından biri Kırım idi.¹⁶⁴ Köle ve cariyeler, kapalı işhanlarında satılırlardı. XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'a yılda ortalama 20 bin köle ve cariye getiriliyordu. 500 ilâ 1000 altın ve bazen daha fazlaya satılan cariyeler, ya görülmemiş güzellikte olanlar yahut sâzende, hânende, rakkâse olanlardı. Esir pazarı, Kapalı Çarşı dışında idi. Saray için buradan köle ve cariye satın alınmazdı. Zira saraya girecek olanların çocuk olması şarttı. Bunlar, eyalet valileri tarafından seçilip Saray'a gönderilirdi.¹⁶⁵

XIX. yüzyıl başlarına kadar bütün dünyada serbest olan köle ticareti Osmanlılar'da belli kurallar içinde yapılmıştır. Sadece müslümanlar tarafından yapılmasına izin verilen köle ticaretinin en önemli merkezleri başta İstanbul olmak üzere Asya'da Bağdat, Şam, Erzurum, Konya, Medine, Halep; Afrika'da Kahire; Avrupa'da ise Belgrat ve Sofya idi. Bu ticarete özellikle Afrikalı köleler başta geliyordu. Bu esirlerin kaynağı ise Sudan ve Habeşistan'dı. Bu bölgelerden her yıl 5-6 bin köle getirilir ve bunların her biri ortalama 35 altına satılırdı.¹⁶⁶ Osmanlılarda köle alım satımının yapıldığı esir pazarlarında sıkı kurallar uygulanırdı. Ayrıca kölelerin belli yerlerin dışında satılmasına izin verilmezdi.¹⁶⁷ Osmanlı Devleti'nde devlet ricalinin sivil ve resmi her türlü işlerinde hizmet gören kapı halkı içerisinde köleler de yer almıştır. Kapı halkı içerisinde yer alan köleler güç ve servetin sembolü olarak görülüyordu. Kanuni Sultan Süleyman devri defterdarlarından İskender Çelebi'nin çok zengin kapı halkı olduğu ve bunun esasını defterde kayıtlı 6000'den fazla kölesinin oluşturduğu

¹⁶¹ Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik sistemi", s. 216 (Makrizî'den naklen)

¹⁶² Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, Haz. Mahir İz, KTB Yay., Ankara 1985, s.72-73.

¹⁶³ İsmail Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, XVII, S.187, Ankara 1983, s.814.

¹⁶⁴ Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, MÜSBE, Y.Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.35.

¹⁶⁵ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986, s.235.

¹⁶⁶ Engin, "Köle", s.247.

¹⁶⁷ Tahsin Özcan, "Pazar", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s.208.

bilinmektedir.¹⁶⁸ Osmanlı devletinde kölelerin saray hizmetinde kullanılması ve özellikle cariyelerin saraya girmesi, Orhan Bey zamanından itibaren başlamıştı.¹⁶⁹ Ayrıca I.Murad zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı'nın çekirdeğini de bu köleler oluşturmuştu.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Mehmet İpşirli, "Kapı Halkı", **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, s.344.

¹⁶⁹ Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s.814-815.

¹⁷⁰ Engin, "Köle", s.246.

C. GULÂM SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMASI

Ortaçağ'da kurulmuş İslâm ve Türk devletlerinde yaygın bir kullanım alanı olan gulâmlar özel olarak yetiştirilir ve ihtiyaç duyulan kurumlarda istihdam edilirdi. Merkezi otoritenin hizmetinde ve emrinde bulunan gulâmlar; fetihlerin devam ettirilmesinde, istikrar ve asayişin korunmasında önemli rol oynamışlardır. Gulâm sisteminin bu olumlu özellikleri yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Abbasiler'den Samanoğulları'na, Gazneliler'den Türkiye Selçukluları'na, Memlûkler'den Osmanlılara, Gurlular'dan Delhi Sultanlığı'na kadar birbirinden farklı coğrafyalarda bu sistem, farklı isimlerle uygulanmıştır.

Türkler arasında İslâm dünyasında ilk görünenler ve İslâmiyeti ilk kabul edenler; köleler, mevlâlar¹⁷¹ ve İslam ordularına asker (*gulâm*) olarak alınan kimselerdir. Bunlar arasından ismi bilinen ilk kişi ise köle olarak Medine'ye getirilen ve Müslüman olan Süreyc'tir.¹⁷²

Gulâm sisteminin vazgeçilmez unsurlarından biri olan Türklerin İslâm dünyasında istihdam edilmesine Emeviler döneminden itibaren rastlanır. Türk gulâm muhafızlarına ait ilk kayıtlar H.54/M.674-675 yıllarına aittir.¹⁷³ Muaviye b. Ebu Süfyân'ın Basra valisi ve kumandanı olan Ubeydullah b. Ziyâd¹⁷⁴, H.54/M.674-675 yılında Buhara seferinden dönerken beraberinde 2000 okçudan oluşan bir Türk birliğini getirerek, Basra'ya yerleştirmişti.¹⁷⁵ Ok atmakta ve silah kullanmakta usta olan¹⁷⁶ bu Türk birliğinin yerli unsurlarla karışmamaları için onlara mahsus bir yer tahsis edilmiş ve buraya geldikleri bölgenin ismi verilerek “Buharalılar Caddesi” denilmiştir.¹⁷⁷

¹⁷¹ Mevla Arapça azad edilmiş köle, Mevalî de bunun cemi olup azad edilmiş köleler demektir. Arap olmayan müslümanlara bu isim verilmekle onların Arapların azad edilmiş köleleri olduğu anlatılmak istenilmiştir. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, “Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Bellekten**, VI/23-24, (1942), s.181.

¹⁷² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s.6.

¹⁷³ Farda Asadov, “8–10. Yüzyıllarda Abbasi Ordusundaki Türk Muhafızlarının Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar”, Çev. Mahmut Yavaşı, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.375.

¹⁷⁴ İslâm devletinde Türkleri askeri alanda kullandığı rivayet edilen ilk kişi olarak biliniyor. Bkz. Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.355.

¹⁷⁵ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, **DİA**, XIV, s.178; Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.333; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.6.

¹⁷⁶ Ebu Ca'fer Muhammed bin Cerir Taberi, *Tarih el-Ümeme ve el-Müluk*, VI, TTK Basılmamış Çeviriler, Çev. Zakir Kadiri Ugan, s.167.

¹⁷⁷ Yıldız, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, s.334 (İbn el- Fakih ve Yakût'tan naklen)

Basra'da çıkan bir harici ayaklanması da bu Türk birliği tarafından bastırılmıştı.¹⁷⁸ Emeviler'in son zamanlarında Türk asıllı Müslümanlardan (*mevâlî*) askere alınanların sayısının iyice artmıştı.¹⁷⁹ Son Emevî halifesi II. Mervân'ın Irak valisi olan Ebu Hâlid İbn Hübeyre'nin emri altında 1300 kadar Türk askeri bulunuyordu.¹⁸⁰ Bu bilgiler Abbasiler devletinden önce de asker olarak İslam ordularına katılan Türklerin mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak İslam dünyasında Türk askerlerin varlığı sonraki dönemlerde kendini iyice hissettirmiş ve Türkler *gulâm sisteminin* vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmişlerdir.

Gulâmların orduda ve saray hizmetlerinde ücretli köle-asker olarak istihdam edilmesine daha çok Abbasiler¹⁸¹ zamanında rastlanmaktadır. Nitekim *gulâm sistemi* Abbasiler döneminde özellikle Türk kökenli askerlerin halifenin muhafız birliklerine ve saraya alınmasıyla ortaya çıkmıştır.¹⁸² IX. ve X. Yüzyıllarda Maveraünnehir yoluyla İslam dünyasına giren Türklerin büyük bir kısmı, Abbasi halifelerinin ve eyaletlerdeki valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak hizmet görmekteydiler.¹⁸³ Abbasilerin bütün Müslüman unsurları eşit tutmaları neticesinde¹⁸⁴ Arap ve *mevâlî* arasındaki fark ortadan kalktı ve gulâmlar devletin yüksek makamlarını ele geçirdiler.¹⁸⁵ Türklerin İslâm âlemine esaslı şekilde nüfuz etmelerinin başlangıcı olarak Halife Ebu Cafer el-Mansûr devri (754-775) kabul edilir.¹⁸⁶ Zira Türkleri devlet bünyesinde istihdam eden ilk Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansûr'dur.¹⁸⁷ Halife Ebu Cafer el-Mansûr, devlet

¹⁷⁸ Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.334 (İbn'ül-Esîr'den naklen)

¹⁷⁹ İsmail Yiğit, "Emeviler", **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.95.

¹⁸⁰ Terzi, "Gulâm", s.178.

¹⁸¹ Bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", **DİA**, I, İstanbul 1988, s.31-48.

¹⁸² Terzi, "Gulâm", s.178

¹⁸³ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s.481.

¹⁸⁴ M.Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Bellekten**, VII/25, s.60.

¹⁸⁵ Yıldız, "Abbasiler", s.34.

¹⁸⁶ M.Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, Yayına Haz. M.Hanefi Palabıyık, Akçağ Yay., Ankara 2005, s.136; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.8; el-Câhiz Türkleri hizmetine alan ilk Abbasi halifesinin Ebu Ca'fer el-Mansur olduğunu söyler. Bkz. el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, TKAE Yay., Ankara 1988, s.29; Terzi, "Gulâm", s.178.

¹⁸⁷ Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s.18; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s.160; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.136; Yemût b. El-Muzerra'nın, hocası el-Câhiz'den nakline göre "Türkleri yakın adamları arasına alan (önemli görevler veren) ilk halife Ebu Cafer el-Mansur'dur. O, Hammâd el-Türkî'yi yakın adamları arasına almıştı. Sonra oğlu Mehdî (775-785) Mübarek el-Türkî ile Tülyâ el-Türkî'yi yakın adamları arasına almıştır..." Bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.8; Hammâd et-Türkî Bağdat şehrinin kuruluşunda, halifenin siyasî ve iktisadî işler danışmanı olarak aktif görev almıştı. Bkz. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, s.76-78; Tarihçi Sûlî, el-Câhiz'dan naklettiği bir rivayette, "İlk defâ Türkler'i devlet hizmetinde vazifelendiren halife, Mansûr olmuştur" demektedir. Bkz. Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.343.

içindeki dengeleri kendi lehine değiştirmek amacıyla, Türk unsurları desteklemişti.¹⁸⁸ Ayrıca Halife Ebu Cafer el-Mansûr'un oğlu Mehdi'ye *mevâliye* iyi muamele etmesini, onların gönüllerini kazanmasını ve özellikle Abbasilerin iktidara gelmesinde büyük katkıları olan Horasan halkıyla yakından ilgilenmesini tavsiye ettiği de bilinmektedir.¹⁸⁹

Abbasi Halife Harun el-Reşîd'in (786-809) saray muhafız birliğinin en azından bir bölümü Türkler'den¹⁹⁰ oluştuğu gibi oğlu el-Me'mûn (813-833) zamanında da Türk muhafız birliği mevcuttu.¹⁹¹ Halife Me'mûn'un Türklerden oluşan bu askerî birliğinin sayısı 30000'e ulaşıyor ve bunlara büyük bir itina gösteriliyordu.¹⁹² Bu Türk askerleri sayesinde Abbasiler, dış tehlikelere başarı ile karşı koydular. Ancak bir müddet sonra bu *memlûk/gulâmların* İslâm devletinin her yerinde yayılması zamanla Abbasilerin aleyhine oldu. Çünkü küçük yaşta ülkelerinden getirilip, efendilerinin lütfu ile hürriyetlerine kavuşturulan bu *memlûkler/gulâmlar*, zamanla nüfuzlarını artırarak, yeni vatan edindikleri topraklar üzerinde idareyi ellerine almaya başladılar.¹⁹³ Ayrıca IX. yüzyıl başlarından itibaren Abbasi ordularında köle kökenli yabancı askerlerin (*gulâm*) istihdamının yaygınlaşmasıyla birlikte *sakalibenin* de orduya alındığı görülmektedir.¹⁹⁴

Abbasi Halifesi Mu'tasım da (833-842) ordusunda çok sayıda Türk gulâma yer vermiş, sancağı altında çok sayıda Türk toplamış¹⁹⁵ ve en seçkin birliklerini at üstünde ok atma becerileriyle ünlü Orta Asya Türklerinden oluşturmuştu.¹⁹⁶ Annesi Türk olan Mu'tasım küçüklükten beri dairesinde Türk köleleri bulundururdu. Halife olunca, maiyetindeki Türk kuvvetini çoğaltmaya çalıştı. Yalnız Irak ve havalisinde bulunan Türk kölelerini satın almakla yetinmeyerek, Horasan valisine verginin bir kısmına mukabil Türk köleleri göndermesini emretti. Türk kölelerinden teşkil edilen *hassa birliği*, diğer askerlerden daha mümtaz ve kıyafetçe de daha gösterişliydi.¹⁹⁷ *el-Etrâk*

¹⁸⁸ Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.365.

¹⁸⁹ Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", **Türkler**, IV, s.248 (İbnü'l Esir'den naklen)

¹⁹⁰ el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.29 (İbn Abdürabbih'den naklen); Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s.260.

¹⁹¹ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.160

¹⁹² Kâzım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlukleri", **DGBİT**, VI, s. 434

¹⁹³ Kopruman, "Mısır Memlûkleri", s.434.

¹⁹⁴ Ahmet Taşağıl, "Sakalibe", **DİA**, XXXVI, s.3.

¹⁹⁵ D.Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, Yale University Press, London 1981, s.153.

¹⁹⁶ F.Robinson (Ed.), *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, Kitap Yay., Haz.Nuri Akbayar, İstanbul 2005, s.59.

¹⁹⁷ Mu'tasım'ın mahiyetinde bulunan kölemenlerin büyük kısmı Fergana ve Ussusine ahalisindendi. Mesudi'nin rivayetine göre genç, dinç ve yakışıklı insanlardan mürekkep olan bu zümrenin kıyafeti de sair askerlerden mümtazdı.

adı verilen bu Türk birliği üç veya dört bin Türk *mamlûk*undan müteşekkil olup ipek elbiseleri, süslü kemerleri ve altın kabzalı kılıçları ile diğer birliklerden farklıydılar.¹⁹⁸ Yine Mu'tasım'ın halife olması da bu Türk köleleri sayesinde olmuştu.¹⁹⁹

Mu'tasım'ın halifeliği (833-842) sırasında Abbasi ordusundaki Türkler'in sayısı çok artmış,²⁰⁰ Sâmerra şehri kurularak hilafet merkezi ve Türk birlikleri buraya nakledilmişti.²⁰¹ *Memlûk/Gulâm* Türkler burada da özel muameleye mazhar oldular ve şehrin en güzel bölgelerine yerleştirildiler.²⁰² Afşin, Eşnâs et-Türkî, İnâk et-Türkî ve Boğa el-Kebîr adlı Türk gulâm kumandanları bu dönemde devlet yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi oldular.²⁰³ Halife Mu'tasım döneminde Türk gulâm askerleri için harcanan paranın 100 ila 200 bin dinara ulaştığı rivayet edilmektedir.²⁰⁴ Halife Mu'tasım sayesinde Abbasilerin hizmetine giren bu Türk gulâm askerleri, Tolunoğulları ve İhşidiler'in kuruluşunda olduğu gibi Türkler'in kitleler halinde İslamiyet'e girmesinde de önemli rol oynamışlardır.²⁰⁵ Abbasi Halifesi Me'mun ve Mu'tasım devirlerinde Türkler, ordunun en mühim kısmını teşkil etmişler ve bunlar arasından birçok kumandan ve devlet adamı çıkmıştır.²⁰⁶ Mes'ûdî'nin aşağıdaki sözleri, Mu'tasım'ın elindeki kalabalık Türk ordusunun büyük bir kısmının Horasan ve Maveraünnehir bölgesinden toplanmış olduğunu açıkça gösterir:²⁰⁷

Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.136-137; İbrahim Kafesoğlu, "Abbasiler Zamanında Türkler (Etrak)", **TDEK**, I, s.238; B. Lewis, *Ortadoğu* (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi), Çev.Selen Y. Kölay, Arkadaş Yay., Ankara 2005, s.99.

¹⁹⁸ Faruk Sümer, "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", **Belleten**, LI, S.200, Ankara 1987, s.653-654; Halife Mu'tasım'ın 828 yılında 4.000 Türk gulâmı iki yıllığına Mısır'a göndermesi, bu köle askerlerin ilk ve en kapsamlı seferi olarak kabul edilir. Bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.51.

¹⁹⁹ Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.349.

²⁰⁰ Mu'tasım devrinde hilafet ordusundaki Türkler'in sayısı hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar vermektedir. Kindî, dört bin; İbn Tagribirdi, sekiz bin veya on sekiz bin; İsfehani, on sekiz bin; Yâkût ise yetmiş bin olduğunu söylemektedir. Muhtelif kaynakların verdiği bu rakamlardan kesin bir netice çıkarmak zordur. Daha fazla bilgi için bkz. Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.352-353.

²⁰¹ Hakki Dursun Yıldız, "İnak et-Türkî", **DİA**, XXII, s.256.

²⁰² Terzi, "Gulâm", s.179.

²⁰³ Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s.381; Yıldız, "Abbasiler", s.36.

²⁰⁴ Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", **Türkler**, IV, s.366 (Makdisî'den naklen).

²⁰⁵ Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", **DİA**, XXXI, İstanbul 2006, s.380.

²⁰⁶ el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.29; Türklerin çok yoğun bir şekilde Abbasi İmparatorluğu'nda yer almaları ve devlet idaresinde tam yetki sahibi olmaları, Mu'tasım devrinde (833-842) olmuştur. Abbasi devleti ordularının yönetimi tamamen Türk kumandanların eline geçmiş, bu devlet yönetimindeki etkinliklerini uzun yıllar sürdürmüşlerdir. Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebîr, Boğa el-Sağîr, Inak vb. kumandanlar İslâm devletinde büyük bir etkinliğe sahip kişilerdi. Bkz. Ahmet Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Komutanları I", **Belleten**, LIII /207-208, Ankara 1989, s.607; Müteakip yıllarda siyasi ve askeri sahalarda mühim roller oynayacak olan Afşin, Aşnâs ve Boğa el-Kebîr hep Me'mun devrinde temayüz etmiş komutanlardır. Bkz. Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.351.

²⁰⁷ Aydın Sayılı - Richaard N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", **Belleten**, X/37, (1946), s.113 (Mesudî'den naklen).

“Mu’tasım büyük bir istekle Türkleri arıyor ve Türk esirlerini toplatıyor ve satın aldırıyordu. Bu suretle 4000 esirden oluşan bir birlik teşkil etti. Bunlara ipekli ve el işleme kumaşlar giydirdi ve sırma işlemeli kemerler bağlattı; bu birliği hususî uniformalarıyla ordusunun diğer kısımlarından ayrı tuttu... Horasan, bilhassa Fergana ve Uşrusana ahalisinden kimseleri teçhiz ederek ordusuna aldı. Bu Türklerden az zaman içinde büyük bir ordu teşkil edildi.”

Halife Mu’tasım zamanında başlayan bu Türk nüfuzu, oğlu Vâsık-Billâh (842-847) zamanında bir kat daha artmıştır.²⁰⁸ Bu dönemde Aşnas et-Türkî ve onun ölümünden sonra hilafet ordularının başkomutanlığına getirilen İnak et-Türkî²⁰⁹ (ö.235/849) nüfuz sahibi olan Türk komutanlardı. Ayrıca orduda bütün komuta heyeti Türkler’in eline geçmişti.²¹⁰ Zaman içerisinde Türkler, İranlıları ve Arapları ordudan dolayısıyla da siyasi yaşamdan uzaklaştırdılar. İslâm devlet düzeninin giderek askerileşmesi ile de devlet üzerinde egemenlik kurma fırsatı yakaladılar.²¹¹ Halife Mütevekkil’in 861 tarihindeki katlinden sonra imparatorluğun mukadderatı tamamıyla Türklerin eline geçti.²¹² Halife Muntasır Billâh (861-862) babasının (Mütevekkil) katledilmesi sonrasında yine babası gibi Türklerin desteği ile halifelik makamına geçmiş, kendinden önceki halifeler gibi, Türklerinin nüfuzunu kırmak ve kontrolü altına almak istemesi nedeniyle öldürülmüştü.²¹³ Bu olaylar Türkler’in, Abbasi Devleti’nde tamamen iktidarı ellerine geçirdiklerini ve karşılarında hiçbir kuvvetin bulunmadığını göstermektedir.²¹⁴ Halife Mu’tezz (866-869) döneminde de Türk *memlûklerinin* etkinliği devam etmiştir.²¹⁵ El-Fahrî’de bulunan bir rivayet, bu devirde halifeler üzerindeki Türk nüfuzunu açık bir şekilde ortaya koymasına bakımından mânidardır: Mu’tezz halife olduğu zaman yakınları münecimler getirterek onun ne kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Mecliste hazır bulunanlardan birisi, Mu’tezz’in ne zamana kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını

²⁰⁸ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.137; M.Şemseddin Günaltay, “Abbas Oğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Bellekten*, VI/23-24, s.205.

²⁰⁹ Hazar Türklerinden olup İslam devletine hizmet veren ilk Türk kumandanlarından biridir. Bkz. Yıldız, “İnak et-Türkî”, s.256-257.

²¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız (Red.), “Abbasiler Devri”, *DGBİT*, III, s.229-230

²¹¹ Lewis, *Ortadoğu*, s.99.

²¹² Günaltay, “Abbas Oğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, s.205; Boğa el-Kebir ve Bilgeçur adlı Türk memlûk komutanları, çeşitli zamanlarda Bizans ile yapılan seferlere gönderilmiş ve başarılı sonuçlar elde etmişlerdi. Bkz. Azimli, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, s.368.

²¹³ Mahmut Karapınar, “Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.354; Azimli, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, s.370.

²¹⁴ Yıldız (Red.), “Abbasiler Devri”, s.241.

²¹⁵ Yıldız (Red.), “Abbasiler Devri”, s.253.

müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Hazır bulunanlar, “ne kadar” diye sorunca, “Türkler ne kadar isterlerse” cevabını verdi.²¹⁶ Bu kayıttan da anlaşılacağı gibi Abbasi devletinde içinde egemen gücün Türk *mamlûk/gulâmlar* olduğu görülmektedir.

Abbasiler döneminde Türkler yalnız savaş alanlarındaki parlak zaferleriyle değil, ilmi ve medeni alanlardaki yüksek kabiliyet ve başarılarıyla, mali ve idari hususlardaki parlak muvaffakiyetleriyle de önemli bir rol oynamışlardır.²¹⁷ Arap ve İslam kültürünün altın çağında yaşayan ve bu kültürün en önemli temsilcilerinden biri olan el-Câhiz’in; (ö.255/869)²¹⁸

“Türkler, her işte basiretli, zekâ ve anlayışları galip, inandıklarını müdafaa hususunda son derece fedakâr insanlardır. Yaratılışları itibariyle halim, selim ve sabırlıdırlar. Sözlerinde durur, vaatlerini yerine getirirler. Yalan söylemekten son derece çekinirler. Fakat harp meydanlarında, hiddet ve gazap zamanlarında büsbütün değişirler. Celadet, cüret itibariyle ateş parçası olurlar...” ifadesi bu dönemde Türkler hakkındaki anlayışı ortaya koyan kayda değer sözlerdir.²¹⁹ Abbasi Devleti ile beraber Türkler, sade bir asker olmaktan çıkıp, idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişlerdir. Abbasileri takip eden sonraki İslâm ve Türk devletlerinde *mamlûk/gulâm* kullanımı benzer ihtiyaçlardan dolayı yaygınlık kazanmış ve bu uygulama zamanla bir müessese haline gelmiştir.

İspanya’da kurulan Endülüs Emevi Devleti de IX. yüzyılın başlarında bir kölelik sistemi geliştirmiş ve Hanedanlığın devam ettiği süre içinde de bu köleler önemli bir rol oynamıştır.²²⁰ Endülüs halifeliği sırasında sarayın hizmetkârları, hadım olsunlar veya olmasınlar, Avrupa menşeli köle idiler. Bu sebeple de onlara, *Slaves (Sakalibe)* adı verilmiştir.²²¹ *Sakalibe*²²² kelimesi Endülüs İspanyası’nda köle askerler için kullanılan ve *mamlûk* ile aynı anlamı taşıyan bir kelimedir.²²³ Cariyeler, harem ağaları ve hizmetkârların yanı sıra özellikle sultanların saraylarından sorumlu muhafızlar *sakalibe*

²¹⁶ Yıldız (Red.), “Abbasiler Devri”, s.258 (İbn Tiktaka’dan naklen)

²¹⁷ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, s.204.

²¹⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s.20-24.

²¹⁹ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, s.204-205.

²²⁰ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.47.

²²¹ Hakkı Dursun Yıldız (Red.), “Endülüs Emevileri”, *DGBİT*, IV, s.365.

²²² Sakalibe kelimesini Ortaçağ Arap coğrafyacıları, Hazar sınırından İstanbul ile Bulgarların memleketi arasında yaşayan insanlar için kullanırlardı. Daha sonra İspanya’da, Cermen ordularının Slavlara karşı yaptıkları seferler esnasında, esir edilen kölelere de bu ad verilirdi. Bkz. Yıldız (Red.), “Endülüs Emevileri”, s.365.

²²³ Kızıltoprak, “Mamluk Sistemi”, s.320; Altan Çetin, *Mamlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, Eren Yay., İstanbul 2007, s.49.

(*mamlûk*) arasından seçilmekteydi.²²⁴ Bunlar köle tacirlerinden satın alınarak saraya getirilen, müslüman olmaları ve saray adabını öğrenmeleri sağlanarak değişik hizmetlerde kullanılan Fransız, Alman, İtalyan vb. asıllı kölelerdi.²²⁵ Sakalibenin en itibarlıları, halifenin şahsi hizmetinde görev alma şansına sahip olanlardı.²²⁶ Halifenin çevresinde, gerek resmi ve gerekse özel hayatında oldukça kalabalık bir hizmetli ve köle gurubu bulunurdu ve bu kimseler, *gilmân* (*gulâm/mamlûk*) adıyla anılırdı.²²⁷

Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu olan I.Abdurrahman²²⁸ (756-788) ordusunun önemli bir kısmını Kuzey Afrika'dan gelen ücretli Berberi askerlerle, çeşitli Avrupa ülkelerinden getirilen Slav kölelerden oluşturmuştu.²²⁹ Endülüs'te *sakalibeye* asıl önem veren hükümdar, Abbasilerin köle kökenli yabancı askerlerden oluşan ordularını örnek alan III. Abdurrahman'dır. *Sakalibenin* cesaret ve sadakatini takdir eden III. Abdurrahman ordudaki Berberi birliklerini dengelemek amacıyla muhafız birliğini onlardan kurmuş ve bu askerlerin sayısı kısa zamanda 4000'i bulmuştu.²³⁰ Ayrıca III. Abdurrahman asabiyet faktörünü köreltmek gayesiyle kumandanlık ve vezirlik gibi bazı üst görevlere de bunları tayin etmiştir.²³¹ Endülüs Emevi Devleti'nde köleler zamanla hürriyetlerine kavuşup toplumda önemli bir yer edinmişler, aralarından değerli aydınlar, şairler ve araştırmayı seven kültürlü insanlar çıkmıştır. Bunlardan biri, II. Hişam devrinde yetişen Habib es-Siklabî'dir.²³² Sonuç olarak 1031 yılında Endülüs Emevi Devleti çöktüğünde soyu kölelere dayanan pek çok hanedanlık ortaya çıkmıştır.²³³

Tolunoğulları²³⁴ devletinin kurucusu olan Ahmet'in babası Tolun, Buhara Emîri Nuh b. Esed es-Sâmânî tarafından 815-816 da Abbasi halifesi Me'mun'a hediye edilen *gulâmlar* arasında bulunuyordu.²³⁵ *Mamlûk/gulâm* Tolun, Halife Mu'tasım zamanında

²²⁴ Taşağıl, "Sakalibe", s.3.

²²⁵ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.217.

²²⁶ Yıldız (Red.), "Endülüs Emevileri", s.368.

²²⁷ Yıldız (Red.), "Endülüs Emevileri", s.364-365.

²²⁸ Bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, I, s.147-150.

²²⁹ M.Zeki Terzi, "Ordu", *DİA*, XXXIII, s.359; Yıldız, "Abdurrahman I", s.149-150; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.218.

²³⁰ Taşağıl, "Sakalibe", s.3.

²³¹ Özdemir, "Endülüs", s.217.

²³² Yıldız (Red.), "Endülüs Emevileri", s.366-367.

²³³ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.47.

²³⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Kopruman, "Tolunoğulları", s.55-79.

²³⁵ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, V, s.16; Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.348; Cevat Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, KB Yay., Ankara 1996, s.110; Türklerin, savaş sanatındaki üstün

muhafız bölüğü komutanlığına kadar yükseldi.²³⁶ Oğlu Ahmet ise 868 yılında Mısır'da önce vali sonra da çoğunluğu kölelerden oluşan ordunun gücüyle bağımsız bir hanedan kurmayı başardı.²³⁷ Ahmet b. Tolun'un ordusunda bulunan Türk gulâm sayısı 24 bin idi.²³⁸ Köle bir Türk asker olan Ahmet b. Tolun²³⁹ tarafından 868'de Mısır'da ilk bağımsız hanedanın kurulması, daha sonra bu bölgede kurulacak olan devlet düzenlerinin çoğunun Türk kökenli olmasına zemin hazırladı.²⁴⁰ İhşîdîler²⁴¹ de Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Mısır'da Abbasiler'in hizmetindeki bir başka *mamlûk/gulâm* kökenli komutan olan Muhammed b. Tuğc tarafından kuruldu. Mısır'da kurulan bu ikinci Türk devleti de Tolunoğulları gibi *gulâm/mamlûklere* dayanıyordu.²⁴²

X.yüzyılda İran'da hüküm süren Saffarîler²⁴³ devlet hizmetinde gulâm kullanan hanedanlardandır.²⁴⁴ Saffarî emirlerinden Yakub b. Leys'in 2000 kişilik bir *gulâm* birliği vardı.²⁴⁵ Yakub b. Leys Türklerden küçük yaşta aldığı mamlûkleri eğiterek kurduğu muhafız alayından birçoklarına; valilik, komutanlık gibi görevler verdi.²⁴⁶ Ayrıca o devlet ileri gelenlerine hediye ettiği köleleri vasıtasıyla onları kontrol eder ve halka kötü muamele yapmalarını önlemeye çalışırdı.²⁴⁷ Saffarîlerde de ölen sultanın gulâmları yeni tahta geçen hükümdarın hizmetine giriyordu.²⁴⁸

kabiliyetleri; teşkilatlıkları, cesaret, disiplin ve itaatkâr olmaları Abbasi halifelerinin onlara kapılarını ardına kadar açmalarına yol açmıştı. Bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", **DGBİT**, VI, s.56.

²³⁶ Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s.160; Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, s.110.

²³⁷ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.51; Türkler Abbasi halifelerinin hizmetine girerek, faaliyet ve zekâları sayesinde en yüksek makam ve rütbeleri ele geçirdikten sonra, bazı vilayetlerin idaresi de bunlara bırakılmış ve bu valiler arasında bağımsızlığını ilan ederek müstakil hükümet kuranlar ortaya çıkmıştı. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.143.

²³⁸ İbn Tağribirdi'ye göre, Tolunoğlu Ahmed'in 24.000 mamlûku vardı. Bkz. Kızıltoprak, "Mamluk Sistemi", s.322; Terzi, "Gulâm", s.180.

²³⁹ Bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", **DİA**, II, İstanbul 1989, s.141-143; Ahmet b. Tolun'un, devrinin hükümdarları arasında seçkin bir yeri vardır. On beş yıllık idareciliği zamanında Mısır, tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Ahmet b. Tolun ülke halkı arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeksizin herkese eşit muamele etmiştir. Zamanı refah, imar ilim ve irfan devri olmuştur. Bkz. Yıldız, "Ahmed b. Tolun", s.143.

²⁴⁰ Lewis, *Ortaçağ*, s.99; 858 yılında Abbasiler tarafından Mısır'a vali olarak atanan ilk Türk komutan Yezid b. Abdullah et-Türki'dir. Bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", **TDEK**, I, (Coğrafya-Tarih), TKAE Yay., Ankara 1992, s.324.

²⁴¹ Daha fazla bilgi için bkz. K.Yaşar Koprıman, "İhşidoğulları", **DGBİT**, VI, İstanbul 1990, s.181-221

²⁴² Kızıltoprak, "Mamluk Sistemi", s.322; Özkuyumcu, "İhşîdîler", s.42; Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, İstanbul 2000, s.551.

²⁴³ Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Saffarîler", **DGBİT**, V, s.417-449.

²⁴⁴ Merçil, "Gulâm", s.181; Kızıltoprak, "Mamluk Sistemi", s.323.

²⁴⁵ Kızıltoprak, "Mamluk Sistemi", s.323.

²⁴⁶ Çetin, *Mamlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.47.

²⁴⁷ Merçil, "Saffarîler", s.440.

²⁴⁸ Merçil, "Gulâm", s.181.

Abbassiler'den ayrılarak Maverâünehir ve Horasan'da ilk düzenli devleti kuran Samanîler²⁴⁹, saray ve idare teşkilatında hemen tamamıyla Abbasi kurumlarını örnek aldılar.²⁵⁰ Abbassilerin izinden giderek *gulâm* asker yetiştirdikleri gibi bu dönemde batıya yapılan köle sevkiyatını da devam ettirdiler.²⁵¹ Samanoğulları zamanla ordularını, efendilerine daha bağlı oldukları için profesyonel *gulâm* askerlerden teşkil ettiler. Gulâm askerlerin hiçbir mal varlıkları bulunmazdı. Samanî gulâm kumandanı Kara Tekin İsficâbi²⁵² bu durumu, “Askere yakışan, gittiği her yere sahip olduğu her şeyi alıp götürmesidir; böylece hiçbir şey ona ayak bağı olmaz” şeklinde açıklıyordu.²⁵³ Samanîlerin ordusunda büyük oranda Türk gulâmlar da mevcuttu.²⁵⁴ Samanî yöneticileri Türk gulâmların, hanedanın merkezi otoritesini arttıracaklarını, denge unsuru olabileceğini umuyorlardı. Ancak gulâmların çeşitli saray isyanlarında, taht değişikliklerinde ve emirlerin öldürülmesinde oynadıkları rol bu ümidi boşa çıkarmış, beklenenin aksine Türk gulâmları merkezi hükümetin otoritesi zayıflayınca devlet yönetimini ele geçirerek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmüşlerdi.²⁵⁵

Samanî hükümdarı İsmail (892-907) ve oğlu Ahmet devrinde pek çok Türk'ün saray muhafızlığında istihdam edildiği bilinmektedir.²⁵⁶ Abbassilerde olduğu gibi kölelerden ve bilhassa Türk kölelerinden teşkil edilmiş bir hassa birliği mevcuttu. Yetenek sahibi bir *gulâm* sırasıyla *yasak başı*, *hayl başı*, *hâcib* ve nihayet *hâcibu'l-huccâb* olabilirdi.²⁵⁷ Sâmanî hükümdarlarından başka devlet adamlarının da kendilerine bağlı gulâmları vardı.²⁵⁸ Nitekim Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin²⁵⁹, Sâmanî

²⁴⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa: Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

²⁵⁰ Taneri, “Hacib”, s.509.

²⁵¹ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa: Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s.418; Orta Asya bozkırlarındaki köle ticaretini Tahirîlerin kontrolünden alarak önemli bir kazanç vasıtası elde ettiler. Samanîler, Ceyhun nehrini geçen her Türk kölesinden 70 ile 100 dirhem ücret alıyorlardı. Köle ticaretinin yapıldığı başlıca sınır şehirleri Çaç (Şâş) ve İsticâb idi. Buhara'da da zengin pazarlar kuruluyor ve halkın kazanç kaynaklarından birini bu köle ticareti oluşturuyordu. Bkz. Merçil, “Gulâm”, s.180.

²⁵² Samaniler devrinin en önemli gulâm kökenli Türk komutanlardan birisi idi. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.48.

²⁵³ Merçil, “Gulâm”, s.180-181.

²⁵⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.74-75; Aydın Taneri, “Hacib”, **DİA**, XIV, s.509; Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s.481; Samanî hükümdarı Nasr b.Ahmet'in (864-892) 10.000 kadar gulâmı bulunduğu rivayet edilir. Bkz. Merçil, “Gulâm”, s.181.

²⁵⁵ Merçil, “Gulâm”, s.181; a.mlf., “Gazneliler”, s.481.

²⁵⁶ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.47-48; Samanîlerin devlet işlerinde Türk köleleri istihdam ettiklerini ve bunlar arasında zekâ ve kabiliyette ileri gidenlerin mülki ve askeri büyük memuriyetlere tayin olunduğunu, Samani ümerası arasında daima Türk isimlerine tesadüf edildiğini biliyoruz. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.154; Abdülmelik b. Nuh zamanında başhâcib Alp Tegin, Samani hükümdarından sonra en nüfuzlu kişi olmuştu. Bkz. Taneri, “Hacib”, s.509.

²⁵⁷ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.126.

²⁵⁸ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa: Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, s.420.

Emîri Ahmet b. İsmail'in gulâmı idi. Alp Tegin'in de Sebük Tegin²⁶⁰ dâhil olmak üzere 2000'den fazla gulâmı vardı.²⁶¹ Keza Kuhistan'da hüküm süren Simcûrî ailesinin atası Simcûr da Samanîlerden İsmail b. Ahmet'in gulâmı idi ve onun da kendi gulâmları vardı.²⁶² Türk gulâmlarına dayanan Samanoğulları, hizmetindeki bir Türk gulâm tarafından kurulan Gazneliler hanedanı (962-1186) tarafından sona erdirildi.²⁶³

X.yüzyılda İran bölgesinde kurulan devletlerin ordularında *gulâm* olmaması bir eksiklik ve itibar kaybı olarak görülürdü. Deylemli hanedanlardan biri olan Büveyhîler²⁶⁴ de bunlardan biridir.²⁶⁵ Askeri alanda *gulâm* istihdamı yaygın olan Büveyhîler çoğunlukla kendi ırkdaşlarına (Deylemîler) güvenirlerdi. Türkler gibi Deylemîler de paralı asker olarak haklı bir şöhrete sahip idiler. Savaş metotları ve stratejileri ile askeri kıyafetleri ve teçhizatları birbirlerine benzemektedir. Deylemîler'den sadece piyade askerler olarak faydalanılabildiği için Büveyhîler taktik açıdan onları tamamlamak üzere atlı Türk artçı birliklerinden de faydalanmak zorunda kaldılar.²⁶⁶ Bu nedenle Türk köleleri de askerlikte kullanmış ve bu değişim askeri güçlerinin piyadeden süvariye dönmesine neden olmuştur.²⁶⁷ Büveyhîler'den Muizzüddeve²⁶⁸ Ahmet'in gulâmlarının çoğu Türk²⁶⁹ olduğu gibi başkomutanı olan Sebüktekin'de²⁷⁰ Türk idi.²⁷¹ Büveyhî devletinde Türk gulâmların etkilerinin artmasını

²⁵⁹ Samaniler'den Abdülmelik b. Nuh'un kölelerinden olup, Hacıplığe kadar yükselebilen Alp Tekin daha sonra Herat valiliğine tayin edilmişti (H.342/M.955). Mansur b. Nuh'un cülusu üzerine tazyik ve takibe maruz kalacağını anlayan Alp Tekin maiyetindeki dört bin kadar Türk kölesiyle beraber imparatorluğun doğu kısmına çekilerek Gazne şehrine yerleşti. Vefatına kadar orada ikamet etti. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.154.

²⁶⁰ Gazneliler hanedanının gerçek kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.262-263.

²⁶¹ Merçil, "Gulâm", s.181; Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.323.

²⁶² Merçil, "Gulâm", s.181; X. Yüzyılda Horasan'da Samanîler adına kumandanlık ve valilik yapan müslüman Türk ailesinin kurucusu olan Ebu İmrân Simcûr ed-Devâtî, Samanî Emiri İsmail b. Ahmed'in gulâmı olarak Samanî sarayında görev yapmakta idi. Bkz. a.mlf., "Simcûrîler", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.210.

²⁶³ Lewis, *Ortadoğu*, s.99-100.

²⁶⁴ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, s.265; Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, s.496-500.

²⁶⁵ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.323.

²⁶⁶ Heri-Bert Busse, "Büveyhîler", Hakkı Dursun Yıldız (Red.), *DGBİT*, V, s.510; Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, Deylemlileri Şii oldukları için tutmadığı halde, seferde ve hizada hükümdarın yanında bulunacak olan 200 kişilik saray muhafızlarının 100'ünün Horasanlılardan, 100'ünün de Deylemlilerden teşkil edilmesini önermişti. Bkz. Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, TTK Yay., Ankara 1999, s.67; Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, Bayburtluğil neşri, Dergah Yay., İstanbul 2003, s.135.

²⁶⁷ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.47; Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, s.481.

²⁶⁸ Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (945-967). Bkz. Ahmet Güner, "Muizzüddeve", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s.99-100.

²⁶⁹ Merçil, "Gulâm", s.181.

²⁷⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Komutanları I, Sebüktekin", *Bellekten*, LIII /207-208, Ankara 1989, s.607-635.

²⁷¹ Heri-Bert Busse, "Büveyhîler", s.525.

sağlayan Sebüktekin'den sonra ikinci adam olan Alptekin de Türk gulâm komutanlardandı.²⁷²

Karahanlı²⁷³ saray ve askeri teşkilatında da *gulâmlara* yer verilmişti.²⁷⁴ Nitekim Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer tarafından esir alınan Karahanlı Semerkant hâkimi Ahmet Han'ın 12000 Türk kölesi olduğu bilinmektedir.²⁷⁵ Karahanlı ordusunun önemli unsurlarından biri olan Hassa ordusu ve saray muhafızları; küçük yaşta hizmete alınan ve bir kısmı savaş esirlerinden, çoğu da devlete bağlı öteki teşekküllerden devşirilerek yetiştirilen gulâmlardandı.²⁷⁶ Gulâmlardan oluşan muhafızları bir *subaşı* kumanda ederdi. Ayrıca ölen hükümdarın ve devlet adamlarının gulâmları yeni hükümdarın hizmetine girerdi.²⁷⁷ Selçuklulardaki *gulâman-ı saray* karşılığı olan Karahanlı Saray Muhafızlarının (Yatgak ve Turgak'lar) temel görevi hükümdarı ve sarayı korumak idi.²⁷⁸ Karahanlı İlig Han Nasr'ın 500 kişilik okçu birliğinin tamamı, Türk gulâmlardan oluşuyordu.²⁷⁹ Özellikle satın alma yoluyla temin edilen acemi *gulâmlar*²⁸⁰, başta hükümdar sarayı olmak üzere devlet ileri gelenlerinin kapılarında yetiştirilmekteydi. *Vezir, hâcib, kapıcıbaşı* gibi ileri gelen emîrlerin de gulâmları vardı.²⁸¹

Karahanlılar dönemi hakkında bilgi kaynağımız olan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hâcib, yeni hizmete alınmış acemi bir hizmetkârın (gulâmın) nasıl yetişeceği ve hangi basamaklardan geçerek yükseleceği konusunda detaylı bilgi verir.²⁸² Diğer taraftan yine Yusuf Has Hâcib, ilk terbiye aşamasını geçen acemi hizmetkârlara usul ve

²⁷² Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Komutanları I, Sebüktekin", s.611-635.

²⁷³ Daha fazla bilgi için bkz. Reşat Genç, "Karahanlılar", **DGBİT**, VI, İstanbul 1990, s.137-179; a.mlf., *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002.

²⁷⁴ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.323; Merçil, "Gulâm", s.182; Cemal Karşi başta olmak üzere, ilgili kaynakların daha Satuk Buğra Han'dan itibaren Karahanlı hükümdarlarının gulâmlarından söz etmeleri, Karahanlılar'da gulâm sisteminin epeyce eski olduğunun bir ifadesi olmalıdır. Özellikle Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Sultan Mahmut'a verdiği hediyeler arasında Türk gulâmlarının da bulunması, XI. yüzyılın birinci yarısı ortalarında gulâm sisteminin Karahanlılar'da oldukça yaygın bir sistem haline geldiğinin işareti sayılmalıdır. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.197-198; Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.323.

²⁷⁵ Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.239; Merçil, "Gulâm", s.182; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.196-198.

²⁷⁶ Genç, "Karahanlılar", s.176; a.mlf., *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.199.

²⁷⁷ Abdülkerim Özyıldırım, "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, s.411; Merçil, "Gulâm", s.182; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.198.

²⁷⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.193.

²⁷⁹ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.323; Merçil, "Gulâm", s.182.

²⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud'un "bu oğlanı bir at'a satın aldım" anlamındaki bir şahit cümlesi, gulâmların satın alınma yoluyla tedarik edildiklerine dair bir örnek olabileceği gibi, gulâmın fiyatı hakkında da az çok bilgi vermektedir. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.198.

²⁸¹ Merçil, "Gulâm", s.182; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.196-198.

²⁸² Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.198-199; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s.292-293.

âdab yanı sıra silah talimi de yaptırıldığını açıkça ifade eder.²⁸³ Yusuf Has Hâcib'in, küçük yaşta hizmete alınarak, benlik ve gururdan geçmiş kapu hizmetlilerinin tercih edilmesine dair kaydı, saray muhafızlarını ve genellikle hassa ordusunu teşkil eden askerlerin küçük yaşta tedarik edilmeleri gerektiğini ortaya koyar. Ayrıca Türklerde varlığını Karahanlılar'dan çok eskilere götürebileceğimiz ve Osmanlılarda Türk asıllı olmayan toplumlardan küçük yaşta “oğlan” tedarik etmeye yönelik “devşirme” sisteminin temel felsefesini bu anlayış oluşturmuş olmalıdır.²⁸⁴

Gulâm sistemini en başarılı bir şekilde uygulayan Gazneliler²⁸⁵ Devleti, Samanîlerden kaçan bir askeri köle olan Alp Tegin²⁸⁶ tarafından kurulmuştu.²⁸⁷ Alp Tegin'in de Sebük Tegin²⁸⁸ dahil olmak üzere 2000'den fazla *gulâmı* vardı. Mesud b. Mahmut'un zamanında ise *gulâm* sayısı 4000-6000 arasındaydı. Bunlar *gulâm* kökenli *Sâlâr-ı gulâman* adı verilen bir komutan tarafından idare edilirdi.²⁸⁹ Ayrıca *gulâmların* içinden seçilen ve *gulâman-ı has* adı verilen birlikler de sultanın muhafız kuvvetleri olarak görev yaparlardı. Gazneli Devleti'nin çöküşüne kadar *gulâmlar* ordu içinde önemli bir unsur olarak yerlerini korudular.²⁹⁰

Gazneliler öncelikle Orta Asya ve Hindistan'dan temin ettikleri kölelere dayalı olarak ordularını oluşturdular.²⁹¹ Nitekim Sultan Mahmut'un 1018 yılında yaptığı on

²⁸³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.199; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s.293.

²⁸⁴ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.198; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s.292-301.

²⁸⁵ Güller Nuhoğlu, “Gazneli Devlet Teşkilatı”, **Türkler**, V, Ankara 2002, s.299; Daha fazla bilgi için bkz. Merçil, “Gazneliler”, **DGBİT**, VI, s. 223-299; a.mlf., “Gazneliler”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s.480-484.

²⁸⁶ Samanî Devleti'nin en parlak devrinde çok sayıda Türk, guruplar halinde Maverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Bunların büyük bir kısmı Abbasi halifeleri ile eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız kuvvetleri olarak hizmet görmekteydiler. İşte bu Türk komutanlarından biri de Alp Tegin'dir. O, Samanî Emiri Ahmed b.İsmail (907-914)'e köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasına dahil edilmiştir. Netice olarak o, Samanîlerin takdir ettikleri bütün vasıflara sahipti. Bu sebeple, yavaş yavaş temayüz eden Alp Tekin'i Emir Nasr b. Ahmed (914-943) azad etti. Daha sonra Samanîlerin başına geçen Nuh b. Nasr (943-954), ona bazı birliklerin komutasını vermişti. Bundan sonra Alp Tekin'in mevkiinin Hacıbü'l-Hüccab'lığa (bütün saray idaresinin başı) yükseldiğini görüyoruz. Nuh'un ölümünden sonra Alptegin, Samanî siyasetinde aktif rol oynamaya başladı. Emir Abdülmelik tarafından devletin en yüksek askeri mevkii olan Horasan sipehsâlârlığına tayin edildi. O'nun yerine hacib olarak bir kölesi (*gulâmı*) getirildiği için saraydaki nüfuzu da devam etti. Samanî taht kavgalarına da karışan Alp Tekin, 963 yılında Gazne şehrine yerleşti. O, bu şehirde kendi hâkimiyetini ilan etmekle, Gazneliler Devleti'nin de temeli atılmış oldu. Bkz. Merçil, “Gazneliler”, **DGBİT**, VI, s.223-225.

²⁸⁷ Erdoğan Merçil, “Alp Tegin”, **DİA**, II, İstanbul 1989, s.525; a.mlf., “Gazneliler”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s.481.

²⁸⁸ Alp Tegin'in en güvendiği kişilerden biri olan Sebük Tegin Gazneli Devleti'nin gerçek kurucusudur. Bkz. Merçil, “Gazneliler”, **DİA**, XIII, s.481.

²⁸⁹ Kızıltoprak, “Mamluk Sistemi”, s.323; Merçil, “Gulâm”, s.181-182; Nuhoğlu, “Gazneli Devlet Teşkilatı”, s.299.

²⁹⁰ Merçil, “Gazneliler”, **DİA**, XIII, s.483.

²⁹¹ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.48; Rasyonu, *Tarihte Türklük*, s.162; Erdoğan Merçil, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, **Bulleten**, LXX, S.259, Ankara 2006, s.835; Nuhoğlu, “Gazneli Devlet Teşkilatı”, s.299.

Bizzat kendileri de köle menşeli olan Gazneliler, Türk, Arap, Kürt, Hind, Tacik ve Deylem gibi ırklara mensup askerler temin ederek çok uluslu bir güç meydana getirmişlerdi. Bkz. Güller Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İÜSBE, Y. Doktora Tezi, İstanbul 1995, s.313; Türk, Horasanlı, Arap,

ikinci seferini zengin ve bayındır bir ülke olan Kanavc'a düzenlemiş²⁹² ve bu seferi sonunda 53000 köle elde edilmiş, doğu İslâm dünyasının her tarafından Gazne'ye gelen köle tüccarlarına bunların her biri 2 ile 10 dirhem arasında bir ücretle satılmıştı.²⁹³ Gazneli Devleti'nde milliyeti ne olursa olsun başarılı hizmetlerde bulunan gulâmlar mükâfatlandırılmış ve kariyerinin üst noktasına kadar çıkarılmışlardı.²⁹⁴ Ayrıca Gaznelilerde bütün saray hizmetleri, kumandanlık ve valilik gibi önemli görevler; gulâmlardan, özellikle Türk gulâmlardan yetişmiş ve *hâciblik* rütbesini kazanmış kişilere aitti.²⁹⁵ Gaznelilerde gulâm askerlere arazi verilmez, senede dört defa maaş verilirdi.²⁹⁶ Sultan Mahmut'un, Selçuklulara da örnek olan *hassa ordusu* çeşitli etnik unsurlar arasından devşirilip hususi terbiye ile yetiştiriliyordu.²⁹⁷ Sultan Mahmut'un Hindistan'a yapacağı on üçüncü sefer için (1019) hazırladığı büyük ordu; Türk, Arap, Kürd, Deylem, İranlı ve Hintliler olmak üzere çeşitli milletlerden oluşmuştu.²⁹⁸ Gazneli ordusu, o devir için oldukça profesyonel ordulardan biriydi.²⁹⁹

Fatımîler Devletinin de askeri güçleri kölelere dayanmakla birlikte köleleri farklı ırklardan oluşmaktaydı.³⁰⁰ Mısır'da nizami *memlûk/gulâm eğitimi*ni ilk kuran devletin Fatımîler olduğu bilinmektedir.³⁰¹ Dini temele dayanan bir devlet kurmaları ve Sünni halk arasında nüfuz ve kudretlerini devam ettirmek istemeleri nedeniyle *gulâm/memlûk sistemi*ni tatbik etmek zorunda kalmışlardı.³⁰² Fatımîler ordularında Türk ve Deylemli askerlere de yer verdiler.³⁰³ Fatımîler'de Türklerden ilk kez komutan ve paralı askerler edinen kişinin, Halife el-Aziz Billâh (975-996) olduğu belirtilir. El-Aziz Billâh'ın ilk

Hindu, Gurlu, Deylemli gibi her soydan askere sahip olmak, Sultan Mahmud'un âdeti idi. Bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, Ankara 1999, s.72.

²⁹² Merçil, "Gazneliler", **DGBİT**, VI, s.235-236.

²⁹³ Merçil, "Gulâm", s.181-182.

²⁹⁴ Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", s.840.

²⁹⁵ Güller Nuhoglu, "Gazneli Devlet Teşkilatı", **Türkler**, V, s.290.

²⁹⁶ Ayşe D.Kuşçu; "Eyyubiler Döneminde Ordu ve Askerî Teşkilat", **ATAD**, Genelkurmay Atase Başkanlığı, Yıl:6, (Şubat 2008), S.11, s.70.

²⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984, s.355.

²⁹⁸ Erdoğan Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", **Bellekten**, LXX, S.259, s.836; Kirman üzerine Ahmet b. Ali Nuştegin idaresinde gönderilen Gazneli ordusunda; iki bin Hintli, bin Türk, bin Kürd ve arap olmak üzere dört bin atlı ile her çeşitten 500 piyade bulunmaktaydı. Bu durum Gazneli Devleti'nin ordusunda çeşitli milletlerden asker bulunduğu konusunda iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", s.838.

²⁹⁹ Merçil, "Gazneliler", **DGBİT**, VI, s. 296.

³⁰⁰ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.47.

³⁰¹ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.49.

³⁰² Koprıman, "Mısır Memlukleri", **Türkler**, V, s. 435-436; Tekindağ, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", s.325-326; İlk yıllar ordu, ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'nın (Mağrib); Kutame, Züveyle, Sinhace, Barkiyye gibi Berberi kabileleri ve azınlık olarak da Sekalibe (Slav) kökenli askerlerden oluşmuştu. Bkz. Aydın Çelik, "Fatımîler Devleti'nde Türkler", **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.381; Terzi, "Gulâm", s.180.

³⁰³ Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", **DİA**, XII, s.234.

Türk komutanı, Alp Tekin eş-Şerrâbî idi.³⁰⁴ el-Aziz (975–996) ve ez-Zâhir (1021–1036) dönemlerinde Türkler giderek güç kazanmışlar, Mengütekin ve Anuştekin gibi Türk komutanlar bu devirde ön plana çıkmışlardı.³⁰⁵ Fatımîler bilhassa el-Mustansır (1036–1094) zamanından itibaren sadece Türklerden oluşan yeni bir *gulâm/memlûk* sınıfı kurdular³⁰⁶ ve bu Türk *gulâm/memlûk*ler sayesinde özellikle Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini belirli bir zaman sürdürdüler.³⁰⁷ Zamanla Mısır ve Suriye’deki Türkler, Fatimî ordularında ve devlet teşkilatında bir nevî askeri aristokrasi teşkil etmek üzere oldukça ehemmiyet kazandılar.³⁰⁸ Ancak bu Türk memlûklerin, diğer memlûk grupları ve kendi aralarındaki bitmez tükenmez kavgaları, Fatimî Devleti’nin çökmesine sebep oldu.³⁰⁹

Büyük Selçuklu devletinde *gulâm* sisteminin varlığı daha devletin kurulduğu ilk günlerde kendisini gösterir. Bunun en önemli kanıtı Dandanakan Savaşı’ndan (1040) hemen sonra Gazneliler’den iltica eden *gulâm sistemine* göre yetişmiş komutan ve askerlerin Selçuklu devlet hizmetine alınmasıdır.³¹⁰ Bu durum Selçukluların, mülkî düzende olduğu gibi askerî kadrolarda da, yerine geçtikleri devletin kadrolarından geniş ölçüde faydalanmış olduklarını gösterir.³¹¹ Nitekim birçok Türk asıllı Gazneli ve Büveyhî emîrinin, Büyük Selçuklular hizmetine girdikleri bilinmektedir.³¹² Bu duruma Selçuklu sultanlarının merkezîyetçi bir devlet kurma gayreti ile askeri teşkilat içerisinde önemli bir yer tutan Türkmen beylerinin nüfuzunu kırmak istemeleri de sebep olmuştur.³¹³ Devleti kuran Türkmenlerin, yavaş yavaş devlet idaresinden ve ordudan tasfiye edilerek, yerlerine *gulâm/memlûk* sistemine göre yetiştirilmiş olan kadroların getirilmesinin en başta gelen sebebi, “saltanatın hanedanın ortak malı” olarak telâkki

³⁰⁴ Aydın Çelik, “Fatımîler Devleti’nde Türkler”, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.382; Alptekin, Abbasîler döneminde Bağdat’ta bir komutan idi. Ancak o, Abbasîlere karşı isyan etti ve adamlarıyla birlikte Dimaşk’a gitti ve orayı ele geçirdi. Dimaşk’ı ele geçirmesinden dolayı Fatimî halifesi Aziz Billâh büyük bir orduyla birlikte Dimaşk’a doğru harekete geçti. Savaşın neticesinde Alptekin yenildi (Ağustos 977) ve esir oldu. Halife Aziz onu ve adamlarını yanına alarak Fatimî Hilâfet merkezi olan Kahire’ye götürdü. Kahire’ye varduktan sonra Azizbillah Alptekin’i komutanı ve danışmanı edindi. Daha fazla bilgi için bkz. a.mlf. “Fatımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin”, **FÜSBED**, XII, S.1, (Elazığ 2002), s.283-296.

³⁰⁵ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.49.

³⁰⁶ Kopruman, “Memlûkler”, **DGBİT**, VI, s. 435-436.

³⁰⁷ Kızıltoprak, “Memlûk Sistemi”, s.322; Suriye’deki muvaffakiyetlerini büyük Türk kumandanı Dizbüri’nün faaliyetlerine borçludurlar. Bkz. Tekindağ, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, s.326.

³⁰⁸ Tekindağ, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, s.326.

³⁰⁹ Kopruman, “Mısır Memlûkleri”, **Türkler**, V, s. 435-436.

³¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s.15; Hilal Soysal, “Ortadoğu’da Selçuklu Varlığı”, Çev. Bülent Keleş, **Türkler**, IV, YT Yay., Ankara 2002, s.781.

³¹¹ İ.Kayalı, C. Arslanoğlu, “Selçuklularda Ordu, Kuruluşu, Silahları ve Gelişmeler”, **Türk Kültürü**, TKAE Yay., S.131, Yıl XI, (Eylül 1973), s.163.

³¹² Faruk Sümer, “Âgaci”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s.447.

³¹³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.309.

edilmesi şeklinde ifade edilebilecek olan Türk hâkimiyet anlayışının devlete verdiği zararın, tarihî tecrübe ile anlaşılmasıdır. Buna mâni olmak için Tuğrul Bey, daha başlangıçtan itibaren merkezîyetçi bir devlet kurma gayreti içine girmiştir.³¹⁴ Diğer önemli bir sebep de gulâmların efendileri olan sultana son derece sadık olmalarıdır.³¹⁵ Bu sebeplerle ki Selçuklu sultanları Oğuz aristokrasisi yerine *Türk köle sistemini (gulâm sistemi)* yerleştirmek istemişlerdir.³¹⁶ Büyük Selçuklu ordusunda başlangıçta Türkmen Oğuzlar ağır basarken, zaman içerisinde *gulâm* Türklerin daha fazla rol oynadıkları ve sayılarının arttığı görülür.³¹⁷ Türkmen Oğuz birliklerinin geçici kuvvetler olup belli amaçlar için toplanıp dağılmaları karşısında, *gulâm* Türklerin daimi ordu unsuru olarak her an savaşa hazır bulunmaları bu durumun en önemli sebeplerinden biri olmalıdır.

Tuğrul Bey zamanında Selçuklu ordusunda genellikle *bey*³¹⁸ unvanını taşıyan komutanlar, hür Türkmen Oğuz; *tekin*³¹⁹ unvanını taşıyan komutanlar ise gulâmlıktan gelme Türkler idi. Ayrıca isimlerinin sonunda veya başında *hadım, Hâcib, serheng* vb. kelimeleri bulunan kimselerde *gulâm sistemine* göre yetişmiş ordu mensuplarından idi.³²⁰ Selçuklu merkez ordusu farklı menşeden gelip, küçük yaşta satın alınmış Türk veya esir edilmiş Hıristiyan çocuklarının payitahta veya büyük şehirlerdeki köle mektepleri olan *Gulâmhânelerde* yetiştirilmesi ile meydana geliyordu.³²¹ Selçuklu sarayı, en büyük *gulâm* yetiştirme okulu idi. Gulâmları yetiştirmek için öğretmenler

³¹⁴ Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilatının Memlûklara Tesiri", **Bellefen**, LXVIII, S.251, s.106.

³¹⁵ Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s.323.

³¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.309; Fakat bunda başarılı olmadılar. Feodal bünyede köklü bir değişiklik yapamadılar. Zira kendilerine geniş vilayetler verilen ve menşeleri köle olan emirler iktâları dâhilinde maiyetlerinde bin kişiden fazla bir kuvvetle küçük bir hükümdar gibiydiler. Bu iktâ sahipleri maiyetlerindeki askerlerin (köleler) sadece amiri değil aynı zamanda hâkim ve efendileri idiler. Adli ve idari geniş yetkiler ile muhtar bir durumda idiler. Bkz. a.mlf. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.309; İktâ Sistemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. a.mlf., "İktâ", **İA**, V/2., MEB, İstanbul 1992, s.949-959.

³¹⁷ M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, KTB Yay., Ankara 1986, s.95; Tuğrul Bey'in Besâsiri'ye karşı ilk seferinde, vassal emîr Hezâresb, sultandan aldığı 1000 kişilik bir gulâm birliği ile Besâsiri'nin müttelikleri olan Araplar'a karşı pusu kurmuş, onları yenmiş ve birçok esir almıştı. Buna karşılık, sultanın Besâsiri'ye karşı Kutalmış'ın komutasında gönderdiği birlik ise büyük çoğunlukla Oğuzlar'dan meydana geliyordu ve bu birlik korkunç bir yenilgiye uğramıştı. Bu ve benzeri olaylar gulâm birliklerinin önemini ortaya koyduğu gibi sayılarının da her geçen gün artmasına neden olmuştur. Nitekim Arap Serayâ b. Menî'nin 2000 seçme Türk "gulâm"ı isteyerek Besâsiri'nin peşinden gitmek istemesi, yine Tuğrul Bey'in, Besâsiri'nin öldürülmesi ile sonuçlanan sefere Humar Tekin ile Enüşervân'ın komutasında 2000 Türk gulâm birliği göndermesi, gulâm (köle) sistemine göre yetişmiş ordu kuvvetlerinin zaman içerisinde oynadıkları rolün arttığını göstermektedir. Bkz. a.mlf., *Tuğrul Bey*, s.95-97.

³¹⁸ Afşin Bey irsî Türkmen şeflerinin en önemlilerinden biridir. Devlet hizmetinde büyük yararlılıkları olmuştur. Bkz. M.Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s.161.

³¹⁹ Musul önünde yapılan savaşta esir düşen "gulâm" komutanlardan Yâruh Tekin'i kurtarmak için Tuğrul Bey'in teşebbüsünde bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Köymen, *Tuğrul Bey*, s.92; Gümüştekin de gulâm sistemi'ne göre yetişmiş generallerden biridir. Bkz. a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.161.

³²⁰ Köymen, *Tuğrul Bey*, s.97.

³²¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.348.

tutuluyor, yetiştirilen gulâmlar *hâciblerin* emirlerine veriliyordu. Böylece askerî, idarî bir eğitime tabi tutulan bir *gulâm*'ın, 18-20 yıl süren bir dönemden sonra derece derece yükselerek yetiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nizâmü'l-mülk bir *gulâm*'ın 35'inden önce emirliğe ulaşamayacağına dair ifadesi bunu doğrulamaktadır.³²² Büyük Selçuklu Devleti'nin *hassa ordusu*³²³ da özel olarak yetiştirilen bu gulâmlardan oluşmaktaydı. Divânda (*Divân-ı Ârız*) isimleri kayıtlı 4000 gulâmın 3000'i gerektiğinde kullanılmak üzere emir ve ordu kumandanlarının, her soydan özel olarak seçilen 1000'i ise bizzat Sultanın emri altında bulunurdu. *Gulâmân-ı hâs* adı verilen sultan birliğinin içinden seçilen ve *müfredler*³²⁴ ismi verilen 100'ü Horasanlı, 100'ü Deylemli 200 gulâm, bizzat sultanın hizmet ve korunmasından sorumlu idi. Hem görünüş ve boyca, hem de yiğitlik bakımından seçkin olan ve her daim sarayda bulunan *müfredler* gösterişli elbiselere ve özel silahlara sahiptiler. Ayrıca dolgun aylıkları ve kâfi derecede ücretleri vardı. *Müfredler* 50'şer kişilik gruplar halinde olup, her grubun başında onların eğitiminden sorumlu ve onları komuta eden bir *nâib* bulunurdu.³²⁵ Yaklaşık 4000 kişiden oluşan *gulâman-ı saray* dışında Selçuklu ordusunda görev yapan her kumandan ve ileri gelen devlet erkânın da rütbe ve derecelerine göre miktarı değişen gulâmları bulunurdu. Meselâ, Nizâmülmülk 20000 rakamıyla ifade edilen kalabalık bir gulâm topluluğuna sahipti.³²⁶ Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra ona tâbi *gulâmlar/memlûkler*, Sultan Melikşah'ın büyük oğlu Beryaruk'a katılıp Rey kentinde, sultan olarak onun adına hutbe okuttular.³²⁷

Büyük Selçuklu Devleti, Ortaçağ'ın en büyük ordularından birine sahipti. Türkler'den ve çeşitli milletlerden oluşan bu ordunun esasını sultanı ve sarayı korumakla görevli *saray gulâmları* ve *hassa ordusu* oluştururdu.³²⁸ Çeşitli kavimlerden

³²² Kayalı-Arslanoğlu, “Selçuklularda Ordu, Kuruluşu, Silahları ve Gelişmeler”, s.163; Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Köymen neşri, s.74; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetname*, Çev. Bayburtlugil, s.151-152.

³²³ Selçuklularda, Gaznelileri taklit ederek saraylarında hükümdarın *hassa* askeri demek olan gulâmlara yani kapıkullarına görev verdiler. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, s.199.

³²⁴ Vezir Nizâmülmülk bunlardan başka, doğrudan doğruya hükümdara bağlı bir askeri kuvvet vücuda getirilmesini Melikşah'a bilhassa tavsiye etmişti. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.199.

³²⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetname*, Haz. Köymen, s.67; Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetname*, Çev. Bayburtlugil, s.135.

³²⁶ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.324; İbn Bibi'nin verdiği bilgiye göre, Selçuklu devletinin büyük emirleri, muazzam servetlere malik idiler. Ve daireleri o servetle mütenasip olarak gayet muhteşem ve kalabalıktı. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.139

³²⁷ Ali Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, **Belgeler**, TTK Yay., XXVI, S.30, Ankara 2005, s.76.

³²⁸ Erdoğan Merçil, “Selçuklular (Selçuklular'da Devlet Teşkilatı)”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s.390-391; Selçuklu merkez ordusu Melikşah zamanında 46 bin kişiden oluşmaktaydı. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.348.

seçme sureti ile alınarak hususi saray terbiyesi ile yetiştirilmişti.³²⁹ Doğrudan doğruya sultanın emrinde olan *saray gulâmları*³³⁰, adları divan defterine kaydolunur³³¹ ve yılda dört defa *bistegâni*³³² denen maaş alırlardı.³³³ Ayrıca bu maaş dışında *cülûs* bahşişleri ile savaşlarda elde edilen ganimetlerden de pay alırlardı.³³⁴ Sultan Melikşah döneminde gulâmlara ödenen maaş miktarının 600-700 bin dinar olduğu görülmektedir.³³⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*'de padişahın askerlerine ödeyeceği para(mal)nın önceden belirlenmesinin, kalplerinde padişaha karşı muhabbet ve birlik meydana getireceğini, devamlı yiyecek ve giyeceği hazır bulunan gulâm birliklerinin her an tetikte bulunup, istenildiği zaman harekete geçeceğini ifade eder.³³⁶ Bu şekilde gulâmların ve ordunun hükümdara itaatinin tam olacağı düşünülürdü. Devletin merkezinde bulunan gulâmların asıl görevi, sultanı ve sarayı korumaktı.³³⁷ Ayrıca gulâmlıktan yetişmiş, sarayda veya orduda muayyen bir rütbe ve dereceye ulaşmış askerî erkân da görülmektedir.³³⁸ Kasîmüddeve Aksungur, Bozan, Yağısıyan, Porsuk, Aytegin ve Savtegin, Selçuklularda bu sistem içerisinde yetişmiş büyük devlet adamları ve komutanlardan bazılarıdır.³³⁹ Fakat her gulâmın gayesinin emîrlik olduğu bir gerçektir. Komutası altında 500 atlı bulunan her emîr, o çağlarda haşmetli bir komutan sayılırdı.³⁴⁰ Bu gulâmlar arasında yüksek makamları işgal eden emîrler çıkıyordu ki Osmanlı devri yeniçeri teşkilatının esasları da bu idi.³⁴¹

Devlet hizmetinde ve orduda kullanmak üzere Türkmenler arasından seçilen binlerce genç, *gulâm sistemine* göre yetiştirilmiş; bu yetişen gençler, sultanların

³²⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, MEB, İstanbul 1967, s.399.

³³⁰ "Gulâman-ı Saray" çeşitli kavimlerden seçilerek tören ve protokolde özel saray terbiyesine tabi tutulmuş ve doğrudan doğruya sultana bağlı kuvvetler. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984, s.355.

³³¹ Gulâmlar, "Dîvân-ı Ârz" tarafından tutulan defterlere kayıtlı olup üç ayda bir "bistegâni" denen maaş alırlardı. Bkz. Göksu; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.20.

³³² Orduya ödenen maaş anlamında kullanılmıştır. Çeşitli kaynaklarda maaş anlamında "mevâcib", "müsâhere", "ulûfe" ve "câmegî" kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Göksu; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.20; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), TTK Yay., Ankara 1995, s.512; Evvelce Saffariler, Samaniler, Gazneliler - eski Sasani teşkilatını takliden - senede dört defa, efradın derecesine göre muhtelif maaşlar verirlerdi. Karahanlılar ve Selçuklular'da da tatbik edilen bu usulün sonradan Osmanlılar devrinde de taklit edildiğini biliyoruz. Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.201.

³³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.355; Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, s.119.

³³⁴ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.324.

³³⁵ Göksu; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.20 (el-Hüseynî'den naklen)

³³⁶ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, Haz. Köymen, s.71; Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, Çev. Bayburtlugil, s.144.

³³⁷ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.324.

³³⁸ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.250.

³³⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilatının Eyyubî Devleti Askerî Teşkilatına Tesiri", **Bellekten**, LIV, S.209-211, Ankara 1990, s.119; İ. Kafesoğlu, "İslami Türk Devletleri'nde Kültür ve Teşkilat", **TDEK**, I, s.361.

³⁴⁰ Kayalı-Arslanoğlu, "Selçuklularda Ordu, Kuruluşu, Silahları ve Gelişmeler", s.165.

³⁴¹ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s.348.

hizmetlerinde bulunmuşlar, devlete gönülden bağlanmışlardı.³⁴² Saray gulâmları Türk, Arap, Kürt, Deylemlî gibi çeşitli kavimlere mensuptu. Gulâmların sayısı yaklaşık 4000 kadardı. Irak, Kirman ve Türkiye Selçukluları'nda da aynı grup mevcuttu.³⁴³ Devleti'nin başarısında profesyonel orduyu teşkil eden bu gulâmların payı büyüktür.³⁴⁴ Belli bir eğitimden geçtikten sonra saray teşkilâtında ve eyalet teşkilâtında çeşitli makamları işgal eden³⁴⁵ bu gulâmların çeşitli saray isyanlarında, taht değişikliklerinde ve emirlerin öldürülmesinde oynadıkları rol onların saygınlığına zarar verdi.³⁴⁶

Selçuklu tarihinin kaynaklarından Sadruddin el-Hüseyini, bazı Selçuk gulâmlarının ahvalini zikrederken;³⁴⁷

“Halife ve Meliklerin gulâmlarından hiç biri Selçuklu gulâmları kadar yükselememiştir. Bunlardan Kasîmüddeve Aksungur Halep valisi oldu. Kendisinden sonra evladı Atabeg İmadeddin Zengi, Şam ve Musul'a vali olmuştu. Anuştekin ve evladı Hârezm ve sonra birçok iklimlerde hüküm sürdüler. Atabeg Zahîruddin Tuğtekin ve evladı Dimaşk ve amâlî üzerinde hâkim idiler. Sokman ve evladı Ermeniyye'de hâkim idiler. Atabey İl-Deniz³⁴⁸ ve evladı Irak ve Azerbeycan'da hâkim idiler. Daha bunlar gibi büyüyen ve ismi zikredilmeyen memlûklerden çok kimseler vardır” der.

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Kirman Selçukluları'nda da *gulâm sistemi* uygulanmaktaydı. Her melikin, şehzade, atabeg, emîr, sivil ve askeri devlet erkânının kendilerine bağlı gulâmları vardı. Türk kölelerinden satın alınıp Horasan yolu ile Orta Asya'dan geldiği sanılan gulâmlar, sahipleri tarafından yetiştirilirken; hükümdara bağlı gulâmlar ise sarayda özel öğretmenler tarafından yetiştirilirdi.³⁴⁹ Sarayda özel olarak yetiştirilen gulâmlar, daha sonra askeri ve idari teşkilatta görev alıyor, hatta en yüksek mevkilere getirilebiliyordu. Ayrıca kendilerini yetiştirenlere son

³⁴² Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, s.813.

³⁴³ Erdoğan Merçil, “Selçuklular (Selçuklular'da Devlet Teşkilatı)”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.391.

³⁴⁴ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.323.

³⁴⁵ Göksu; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.21.

³⁴⁶ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.323; Örneğin, Alparslan'ın oğullarından Arslan Argun görevini geç yaptığı için bir gulâmı cezalandırmaya kalkınca onun tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü. Bkz. a.mlf., “Memluk Sistemi”, s.323.

³⁴⁷ Sadruddin el-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.137-138.

³⁴⁸ Sultan Gıyaseddin Mesud'un memlûku idi. Bkz. Sadruddin el-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.138.

³⁴⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.513; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK Yay., Ankara 1989, s.178-179.

derece bağıllık göstermekte ve önemli mevkilere gelseler bile, eski efendilerini genellikle unutmamakta idiler.³⁵⁰

Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısının küçük bir örneğine sahip olan Musul Atabeyliği³⁵¹ de kendilerinden önceki devletler gibi Türk *gulâm/memlûk* yetiştirme geleneğini devam ettirdiler.³⁵² *Atabeyler*, kabiliyetli gulâmlarını zamanla terfi ettirerek sarayda önemli görevler verirler, askeri yetenekleri ön plana çıkanları ise muhafız birliklerine alırlardı.³⁵³ Köle olarak saraya girmiş ve burada kabiliyeti sayesinde yükselerek önemli mevkilere getirilmiş olan Bedreddin Lü'lü, *gulâm/memlûk* kökenli *Atabey* olarak dikkat çeken önemli bir şahsiyettir.³⁵⁴ Ayrıca Hassa birliği, gulâm denilen köle asıllı (*memlûk*), tecrübeli ve kabiliyetli askerlerden oluşurdu. Sürekli hükümdarın yakınında bulunan bu özel birlik her an çarpışmaya hazır halde beklerdi.³⁵⁵

Gurlular³⁵⁶ Devleti'nde de *gulâm/memlûk sistemi* mevcuttu. Özellikle Gıyâseddin Muhammed (1163–1203) ve Muizzüddin (Şehabeddin) Muhammed (1203–1206) dönemlerinde satın alınan Türk gulâmları, ordunun çoğunluğunu teşkil etmekteydi.³⁵⁷ Gurlular'ın subayları hep Türk gulâmları idi. Bunlar arasında en önemli komutanlardan biri *Sipahsalar* görevinde bulunan Kutbüddin Aybeg idi.³⁵⁸ Hindistan'da İslam hâkimiyetinin genişlemesinde önemli rolü olan Muizzüddin Muhammed'in 1206'da ölmesi üzerine Sultan'ın memlûku ve kumandanı Kutbüddin Aybeg bu haberi duyarak Lahor'a yürümüş ve iktidarı ele geçirmişti. Böylece Delhi Sultanlığı'nın temelleri atıldı.³⁵⁹ Gurlular devrinden itibaren Türk gulâmlar Hindistan'da büyük başarı kazandılar.³⁶⁰

³⁵⁰ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s.179-180.

³⁵¹ H.İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, AÜSBE, Y. Doktora Tezi, Ankara 2001, s.548.

³⁵² Ramazan Şeşen, "Eyyübîler Devleti", **DGBİT**, VI, İstanbul 1990, s.406.

³⁵³ Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, s.562; Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.325.

³⁵⁴ Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, s.563.

³⁵⁵ Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, s.577.

³⁵⁶ Daha fazla bilgi için bkz. İqtidar Husam Sıddıqui, "Gurlular", **DİA**, XIV, İstanbul 1996, s.210.

³⁵⁷ Merçil, "Gulâm", s.182-183.

³⁵⁸ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.168.

³⁵⁹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1985, s.323.

³⁶⁰ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.336.

Hârizmşahlar'ın³⁶¹ kurucusu Anuş Tegin, Selçuklu emirlerinden Bilgi Tegin tarafından Gürcistan'da satın alınarak, sarayda yetiştirilmiş Garca adlı bir Türk kölesidir.³⁶² Gulâm Anuş Tegin Sultan Melikşah'ın saltanatı sırasında *taştâr* görevinde bulunuyordu. Daha sonra Hârezm valiliğine tayin edilince burayı özerk bir bölge gibi idare etti ve onun soyundan gelenler Hârizmşahlar Devleti'ni kurdular.³⁶³ Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatını örnek alan Hârezmşahlar devletinde de gulâmlardan meydana gelen bir hassa ordusu mevcuttu.³⁶⁴ Büyük ölçüde satın alınan veya savaşlarda esir edilen gulâmlara dayanmaktaydı. Hârizmşah Alâeddin Muhammed Gazne'yi ele geçirdiğinde (1215) burada bulunan 400 köleyi kendisi için alıkoymuştu. Ayrıca "*havâs-ı gulâman*" denilen bir grup da sultanın çevresinde koruma görevi yapıyordu.³⁶⁵

Delhi Türk Sultanlığı da³⁶⁶ Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin birçoğunda görülen *gulâm sistemi* yaygın olarak uygulanmıştı. Saray ve askeri teşkilatta köleleri kullanan Delhi Sultanlığı altı farklı hanedanlıktan oluşmaktaydı. Bu hanedanlıklardan ilki olan Muizziler köle bir asker tarafından kurulmuş olup, köleler bu sultanlıkta önemli rol oynamışlardı.³⁶⁷ Delhi Türk Sultanlığı'nın gerçek anlamda kurucusu gulâmlıktan yetişmiş İltutmış idi.³⁶⁸ Celâleddin Firuz Şah Halacî devrine kadar (1290-1296) hüküm süren Delhi sultanlarının hepsi gulâm veya gulâmların soyundan gelmişlerdi.³⁶⁹ *Gulâm sistemi*, Gurlular ve onların gulâmlıktan yetişme Türk asıllı kumandanları vasıtasıyla Hindistan'a intikal etti.³⁷⁰ Delhi Türk Sultanlığında Halacî³⁷¹ ve Tuğluklu³⁷² devirlerinde de gulâmlar yüksek mevkilere gelmeye ve orduda önemli bir unsur olarak yer almaya devam ettiler.³⁷³ Mesela, Halacîler'den Sultan Alâeddin Muhammed'in 50000, Tuğluklulardan Sultan Muhammed Şah'ın ise, 20000 Türk gulâma sahip olduğu

³⁶¹ Daha fazla bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, XVI, s.228.

³⁶² Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s.810.

³⁶³ Merçil, "Gulâm", s.181.

³⁶⁴ Taneri, "Hârizmşahlar", s.230.

³⁶⁵ Merçil, "Gulâm", s.182.

³⁶⁶ Daha fazla bilgi için bkz. S.Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, TTK Yay., Ankara 2006, s.293-299; N.R.Farooqi, "Delhi Sultanlığı", **DİA**, IX, İstanbul 1994, s.130-132; Erdoğan Merçil, "Gulâm", s.182-183.

³⁶⁷ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.49.

³⁶⁸ A.S. Bazmee Ansari, "İltutmış", **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s.159.

³⁶⁹ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.294; Merçil, "Gulâm", s.183.

³⁷⁰ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.294.

³⁷¹ Celâleddin lakabı ile Delhi Sultanlığı'nın başına II. Fîrûz Şah geçti ve böylece devleti Halacîler sülalesi idare etmeye başladı (689/1290). Bkz. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.327; Halaç Türkleri tarafından kurulan ve 1202-1531 yılları arasında Leknevtî, Delhi ve Mâlvâ'da hüküm süren hanedan. Daha fazla bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Halacîler", **DİA**, XV, İstanbul 1997, s.227-228.

³⁷² Gıyaseddin lakabı ile tahta Gazi Melik Tuğluk geçti ve böylece devleti Tuğluklu sülalesi idare etmeye başladı. Bkz. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.331.

³⁷³ Merçil, "Gulâm", s.183; Rasonyî, *Tarihte Türklük*, s.168.

bilinmektedir.³⁷⁴ Özellikle Firûz Şah Tuğluk³⁷⁵ devrinde gulâm sistemi büyük ölçüde gelişme gösterdi. Eyaletlerdeki iktâ sahipleri savaşlarda esir toplayarak sultana göndermeye teşvik ediliyor, karşılığında da bu esirlerin değeri kadar yıllık gelirden muaf tutuluyorlardı.³⁷⁶ Bu şekilde merkeze gönderilen kölelerin önemli bir bölümü, dini ve mesleki eğitim aldıktan sonra yeteneklerine göre çeşitli işlerde, özellikle de saraya bağlı kârhâne adı verilen imâlathâne ve atölyelerde çalıştırılırlardı. Nitekim 12000 gulâm farklı zanaatlarda ustalaşmışlardı. Yeteneği uygun olanlar kâtiplik veya dini ilimler alanlarında yetiştirilirdi.³⁷⁷ Devlet hazinesinden ücret alan gulâmların toplam sayısı da 180000 kadardı.³⁷⁸ Bunların 40000'ni devamlı olarak sarayda sultanın hizmetine hazır olurlardı. Çağdaş yazar Şems-i Sirâc Afif'e göre, hiçbir hükümdar devrinde bu kadar çok sayıda gulâm toplanmamıştı ve ülkede gulâmların görev yapmadığı tek bir devlet dairesi bile yoktu.³⁷⁹ Bütün bu gelişmeler Fîrûz Şah Tuğluk döneminin en önemli özelliğinin, Ortaçağ İslâm devletlerinde görülen *gulâm sisteminin* geliştirilmiş olduğunu göstermektedir.³⁸⁰

Delhi Türk Sultanlığında gulâmların işlerini yürütmek için Divan-ı Bendegân adında ayrı bir divan vardı. Gulâmlar saray memuriyetlerinin yanı sıra divanlarda ve yönetici sınıf olarak yüksek makamlarda görev yaptılar.³⁸¹ Gulâmların ücretleri ya aylık maaş olarak veya köylerin yıllık gelirleriyle ödenmekteydi. Bunun yanı sıra her gulâmın yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılandığı gibi yılda dört takım elbise veriliyordu.³⁸² Sultan Gıyaseddin Balaban'ın: "7-8 bin Türk atlısı 200 bin Hindu askerinden üstündür" ifadesi ile Husrev-i Dihlevî'nin "Türk'ün karşısında Hindû, arslanın karşısında ceylan gibidir"³⁸³ ifadeleri devlet idaresinde yer alan Türk gulâmlarının askeri sahadaki üstünlüklerini açıkça ortaya koymaktadır

³⁷⁴ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.295-296.

³⁷⁵ Halkına gösterdiği şefkat ve adalet bakımından Ortaçağ İslam tarihinde örnek hükümdarlardan biridir. O Kahire'de bulunan Abbasi Halifesi'nden tasdik alan son Delhi hükümdarıdır. Bkz. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.336; Daha fazla bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Fîrûz Şah Tuğluk", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s.141-142.

³⁷⁶ Merçil, "Gulâm", s.183.

³⁷⁷ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.296; Orhan F. Köprülü, "Fîrûz Şah Tuğluk", s.142.

³⁷⁸ Merçil, "Gulâm", s.183; Orhan F. Köprülü, "Fîrûz Şah Tuğluk", s.142.

³⁷⁹ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.296.

³⁸⁰ Orhan F. Köprülü, "Fîrûz Şah Tuğluk", s.142.

³⁸¹ Merçil, "Gulâm", s.183.

³⁸² Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s.297.

³⁸³ İbrahim Kafesoğlu, "İslami Türk Devletleri'nde Kültür ve Teşkilat", *TDEK*, I, TKAE Yay., Ankara 1992, s.361

Eyyûbîler Devleti³⁸⁴ de ana karakteriyle askeri bir kimliğe sahipti. Devletin en önemli hedefi, Ortadoğu’da Haçlılar tarafından işgal edilmiş olan İslâm topraklarının kurtarılmasıydı. Bu sebeple de her zaman savaşa hazır güçlü bir orduyu beslemek zorundaydı.³⁸⁵ Yabancı kökenli köle askerleri muhafız kıtalarında kullanmakla Eyyûbîler de Abbasi Halifelerinin daha önce aynı konuda giriştikleri bir tatbikatı kendi ülkelerinde sürdürmüş oldular.³⁸⁶ Saray muhafız kıtalarında Türkler’den oluşan birliklerin kullanılması usulü Eyyûbîlerde de uygulanmış, Kıpçak ve Oğuz gençleri bu amaçla eğitilmiş, askeri güç onlardan oluşan birliklerin elinde toplanmıştı.³⁸⁷ el-Kalkaşandî, Selâhaddîn Eyyubi’nin, Nureddin Mahmut Zengî adına Mısır’a hâkim olduğunda, bu ülkede icrâ edilmekte olan Fatımî uygulâmalarının tamamını değiştirip, yerine Türk (yani Selçuklu) düzenini oluşturduğunu belirtir.³⁸⁸ Sultan Selâhaddîn ve kardeşi Melik Adil ile oğulları pek çok *memlûk/gulâm* askeri yetiştirip kullanmışlardı. Melik Salih Necmeddin ise, buna daha çok ehemmiyet vererek büyük çoğunlukla askerleri, memurları ve kumandanları *memlûklerden/gulâmlardan* seçmişti.³⁸⁹

Selâhaddîn Eyyûbî döneminde (1174-1193) hanedan mensuplarının ve ileri gelen emirlerin kendilerine ait iktâları olduğu gibi kendilerine ait hassa birlikleri ve *memlûk* grupları da vardı.³⁹⁰ Eyyûbî Sultanları ve melikleri, hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ve düşmanlarına karşı koyabilmek maksadıyla Kıpçak ülkesinden ve Maverâünnehir’den çok sayıda *gulâm/memlûk* getirterek bunları mükemmel birer asker olarak yetiştirmişlerdi.³⁹¹ Eyyûbî memlûkleri Türklerden satın alınarak veya devşirilerek asker olarak yetiştirilir, belli bir eğitimden geçtikten sonra azad edilir³⁹² ve

³⁸⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Şeşen, “Eyyubîler”, **DGBİT**, VI, s.301-432.

³⁸⁵ Şeşen, “Eyyubîler”, **DGBİT**, VI, s.404.

³⁸⁶ Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, IV, İstanbul 1981, s.1087

³⁸⁷ Mualla Uydu Yücel, “Kıpçaklar”, **DİA**, XXV, Ankara 2002, s.421.

³⁸⁸ Altan Çetin, “Selçuklu Teşkilatının Memlûklara Tesiri”, **Bellekten**, LXVIII/251, Ankara 2004, s.110; Selçuklu devlet geleneğini ve kurumlarını, askeri sistemini bütünü ile benimsedikleri gibi askeri ve sivil bürokrasi de temelde Türk unsuruna dayanmaktaydı. Bkz. Muammer Gül, “Önasya’da Bir Türk Devleti: Eyyubiler(1175-1250)”, **Türkler**, V, Ankara 2002, s.82.

³⁸⁹ Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, Haz.Mahir İz, KTB Yay., Ankara 1985, s.72; Şeşen, "Eyyubiler", **DGBİT**, VI, s. 381.

³⁹⁰ Ayşe D. Kuşçu; *Eyyubi Devleti Teşkilatı*, GÜSBİE, Y.Doktora Tezi, Ankara 2005, s.316; Selâhaddîn’in bu hassa kuvvetleri arasında bilhassa Türklerden satın alınarak bir eğitimden geçtikten sonra azad edilen ve tavâşi denen memlûkler de vardı. Azad edilen memlûkler kendisini azad eden kişiye nispet edildiği için Selâhaddîn’in azad ettiği memlûklere es-Selâhiyye adı verildi. Bkz. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilatının Eyyubi Askerî Teşkilâtına Tesiri", **Bellekten**, LIV/209, s.118; Hamilton A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s.89.

³⁹¹ Kazım Yaşar Koprıman; “Mısır Memlûkleri (1250–1517)”, **Türkler**, V, s.100.

³⁹² Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s.237.

genellikle kendilerini yetiştiren emîre nisbet edilirdi.³⁹³ Her prensin Türk memlûklerden oluşan muhafız birliği bulunurdu. Bu memlûkler çocuklukta satın alınmış ve profesyonel süvari olarak yetiştirilmiş Türk köleleriydi³⁹⁴ Bu Türk memlûkler, Eyyûbî efendileri güçlü olduğu müddetçe onların elinde güçlü bir silah olmuşlardı. Bu memlûk grupları sayesinde, Selâhaddîn'in haleflerinden el-Âdil ve el-Kâmil Haçlılara ve Müslüman rakiplerine karşı askeri üstünlüklerini koruyabilmişlerdi.³⁹⁵ Eyyûbî ordusunun temelini ve büyük çoğunluğunu *tavâşi*³⁹⁶ adı verilen bu Türk memlûkleri teşkil etmekte idi. Selâhaddîn devrindeki bu Türk memlûk ordusu komutanları arasında Bahaeddin Karakuş, Şerefeddin Karakuş el-Takavî, İzzeddin Cavlı, Şarimüddin Kutluaba, Hüsameddin Sungur el-Halâtî gibi Türkler bulunmaktaydı.³⁹⁷

Eyyûbî hükümdarı el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb (1240–1249) zamanında Türk memlûklerin nüfuzu daha da arttı. es-Sâlih çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin teşkil ettiği ayrı bir *memlûk* grubu kurup bunları, Nil nehri içindeki er-Ravza adasına yerleştirdi. Nil'e izafeten "el-Memâlik el-Bahriyye³⁹⁸" (Bahri Memlûkler) denilen bu yeni teşekkül, başlangıçta es-Salih'i güçlendirdi ise de zamanla nüfuzlarının çok artması, Fatımîlerde olduğu gibi, bu seferde Eyyûbî Devleti'nin çökmesine sebep oldu.³⁹⁹ es-Salih'in kendi divânındaki yâverleri, yakınları ve kumandanları Bahri memlûkler denen bu kuvvetler içinden seçilmişti. En çok nüfuzu olan *Çaşnigir* İzzeddin Aybek Türkmani ve onun arkadaşı olan *Câmedar* Farusiddin Aktay ve Rüküddin

³⁹³ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", **Türkler**, V, s.70.

³⁹⁴ Hamilton A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s.111-112.

³⁹⁵ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.325.

³⁹⁶ "Tavâşi" esasen memlûk statüsünde olmakla birlikte gerek Eyyûbî gerekse Memlûk saraylarında hükümdarın şahsî hizmetlerinde kullanılan hadım hizmetçilere denilirdi. Hatta kelimenin aslının da Türkçe hizmet ve hizmetçi manalarına gelen "tabug" ve "tabuger" olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Eyyûbî dönemi kaynaklarında tavâşinin memlûk askeri manasına da geldiğini görüyoruz. Nitekim El-Makrîzî, Selâhaddin'in 1181 senesinde ordunun sayımını yaptırdığını ve bu sayıma göre 8640 süvari bulunduğunu bunların da 6976'sının tavâşi olduğunu belirtir ki bundan da anlaşıldığı gibi tavâşi, bu dönemde hem normal memlûk askerini hem de sarayda iç oğlanları gibi hizmet gören hizmetçileri ifade ederdi. Osmanlı döneminde de veziriazamlığa kadar gelebilen Hadım Ali ve Hadım Sinan Paşa'nın aynı statüde olduğu bilinmektedir. Üstelik Eyyubîler döneminde El-Esediyye memlûklerinin reisi olup, Türk asıllı olması büyük ihtimal dâhilinde olan Bahaüddin Karakuş'a "Emirü't-Tavâşi" denilmesi ve Selâhaddin'in bu şahsa çok büyük ehemmiyet verip pek çok vazifeyi kendisine tevdi etmesi bunu gösterir. Bkz. Ayşe D. Kuşçu, "Eyyubîler Döneminde Ordu ve Askeri Teşkilat", **ATAD**, Sayı:11, (Şubat 2008), Yıl:6, s.86; Hamilton A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s.92.

³⁹⁷ Çay, "Eyyubîler Hanedanı", **TDEK** (Coğrafya-Tarih), I, s.329.

³⁹⁸ "el-Memâlik el-Bahriyye": Bahri Memlukler ya da es-Salih'e nispetle el-Memalik es-Salhiyye, XIII. yüzyılın ilk yarısında sadece Mısır'ı değil bütün İslam âlemini tehdit eden iki büyük tehlikeyi; Moğol İstilasını ve Haçlıları bertaraf ederek kendilerine gösterilen ihtimamı boşa çıkarmadılar. Bkz. Kopruman; "Mısır Memlukleri (1250–1517)", **Türkler**, V, s.100.

³⁹⁹ Kopruman; "Mısır Memlukleri (1250-1517)", s.100; Şeşen, "Eyyubîler", **DGBİT**, VI, s.380-381..

Baybars el-Bündükdârî Bahriye memlûklerinin büyüklerinden idiler.⁴⁰⁰ Önemli askeri mevkilere getirilen ve orduya hâkim olan bu memlûkler daha sonra el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'ı öldürerek Eyyûbî Devleti'ne fiilen son vermişlerdir (1250).⁴⁰¹ Eyyûbîler cesaretleri, binicilikleri, vücut yapıları, yiğitlikleri atılganlıkları, atıcılıkları ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak memlûku satın alarak onların medenî ve askerî bir eğitimden geçmesini sağladılar.⁴⁰² Kendilerinden önceki devletler gibi Türk memlûk yetiştirme geleneğine daha fazla önem vererek Memlûkler Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırladılar.⁴⁰³

Memlûkler Devleti (1250-1517), özellikle “*memlûk*” (*gulâm*) statüsündeki askeri zümreye dayalı siyasi bir teşekküldü.⁴⁰⁴ Zira Memlûkler, diğer Türk devletlerinden ayrı olarak kölelerden oluşan bir devlet kurdular. Çok değişik ülkelerden bilhassa Kıpçak, Rus ve Çerkez topraklarından getirilen bu insanlar çok disiplinli bir eğitimden geçirildikten sonra önce orduda asker, daha sonra başarı durumlarına göre çeşitli rütbelere kumandan (*Beşler Emiri, Onlar Emiri, Tablhane Emiri ve Yüzler Emiri*) ve en sonunda ülkenin sultanı oldular.⁴⁰⁵ Böylece dünün “köleleri”, bugünün “ordu kumandanları” ve nihayet ertesini gün de “ülkenin sultanları” olup çıktılar.⁴⁰⁶ Memlûkler arasından generalliğe yükselenler, hükümdarın adına izafe edilir ve onun manevi oğlu sayılırdı. Memlûk Devleti'nin ilk sultanları, es-Salih Necmeddin Eyyûb'un (1240-1249) manevi oğulları olan, onun tarafından satın alınmış, terbiye edilmiş, yetiştirilmiş, kumandanlıklara yükselmiş, Türk memlûklerdir. Aybek, Kutuz, Baybars, Kalavun, es-Salih Necmeddin Eyyûb'un manevi oğullarıdır ve bunu göstermek için isimlerinin sonunda “as-Salihî” (Melikü-s-Salih'e ait) nisbesini taşımışlardır.⁴⁰⁷ Memlûklerde yönetimin en zirvesinde bulunan sultan, kölelikten yükselerek bu makama çıktığı için bu sistemde liyakat ve sadakat çok önemliydi. Her sultan devletin başına kendi gücü ve kabiliyeti neticesinde yükselebiliyordu.⁴⁰⁸ Memlûk devletinin yapısı incelendiğinde; o

⁴⁰⁰ Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, s.73.

⁴⁰¹ Terzi, “Gulâm”, s.180; Ramazan Şeşen, “Eyyubiler”, **DİA**, XII, s.25.

⁴⁰² Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.52-53; a.mlf., “Selçuklu Teşkilatının Memlûklara Tesiri”, **Bellekten**, LXVIII, s.111-112.

⁴⁰³ Şeşen, “Eyyubiler”, **DGBİT**, VI, s.406; Kuşçu, “Eyyubiler Döneminde Ordu ve Askerî Teşkilat”, s.67.

⁴⁰⁴ Çetin, “Selçuklu Teşkilatı'nın Memlûklere Tesiri”, **Bellekten**, LXVIII, s.2; Rasony, *Tarihte Türklük*, s.169.

⁴⁰⁵ Bahattin Keleş, “Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı”, **Türkler**, V, s.394; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, IV, s.1087.

⁴⁰⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, IV, s.1087.

⁴⁰⁷ Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* (İslâm Devletleri), I, s.345-346.

⁴⁰⁸ Keleş, “Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı”, s.394; Daha fazla bilgi için bkz. Koprman, “Mısır Memlûkleri”, **DGBİT**, VI, s.433-54.

biçim bakımından mutlak bir monarşi, pratikte ise çok zaman büyük emirlerin örtülü bir oligarşisi idi.⁴⁰⁹ Memlûkler zamanında askerî feodalizm, toprak esasına göre kurulmuş olmayıp, sonradan azad edilen esirler kitlesi üzerine kurulmuştu. Azad edilenler daha sonra kendileri de meziyetlerine göre *gulâm/memlûk* besleyerek birer feodal bey olurlar ve dikkatle düzenlenen ve tatbik olunan dereceleri aşarak en yüksek unvanlara ulaşırlar ve bu suretle sistem durmadan işlerdi.⁴¹⁰

Memlûk Devleti teşkilatında en kabiliyetli gençlerin sivrilmeleri, idare tarzının esasını teşkil ettiği gibi ancak fevkalâde hasletlere sahip olanlar işbaşına geçebilirlerdi.⁴¹¹ el-Makrizî'nin ifadeleriyle⁴¹² “adı sanı duyulmamış, insanlar arasında bilinmeyen, soylu bir geçmişe sahip olmayan bu memlûkler devlet kademelerinde sultanlığa kadar yükselmişlerdi.” Memlûklerden I. Baybars'ın (ö.676/1277) hayatı bunun tipik bir örneğini teşkil eder.⁴¹³ Memlûk Devleti'nin nizamî ordusu, subay ve neferleriyle köle pazarlarından satın alındıktan sonra asker olarak yetiştirilen Türk, Çerkez, Kürt, Rum ve Rus asıllı kölemen askerlerden meydana geliyordu.⁴¹⁴ Memlûk Devleti, XIV. yüzyıl sonlarına kadar memlûk ihtiyacını, Güney Rusya ve Orta Asya steplerinden sağladı. Memlûkleri oluşturan ana insan kaynağını, ara sıra kesilmeler olmasına rağmen, sürekli olarak step göçebeleri ve dağda yaşayanlar teşkil etti.⁴¹⁵

Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm sistemi uygulanmıştır. Gulâmların varlığı ve faaliyetlerine ilişkin en önemli kaynak, XIII. yüzyılın sonlarında yazılan İbn Bibi'nin *Selçukname*⁴¹⁶sidir.⁴¹⁷ *Selçukname*'de Türkiye Selçuklu gulâmhâneleri ile ilgili ilk kayıta I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in, Diyarbakır'a gittiği sırada tesadüf edilir. İbn Bibi'nin ifadesine göre gulâmhâne Diyarbakır Eyyübî meliki Salih'in sarayının bir

⁴⁰⁹ P. M. Holt, “Memluk Sultanlığı'nda Devlet Yapısı”, Çev. S. Kortantamer, **Belleten**, LII/202, Ankara 1988, s.232.

⁴¹⁰ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.170.

⁴¹¹ M.C. Şehabeddin Tekindağ, “Memlûkler (Türkiye Devleti)”, **TDEK**, (Coğrafya-Tarih), I, s.330; Ayrıca bkz. F.Yahya Ayaz, “Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö.768/1366) ve İdaredeki nüfuzu”, **ÇÜSBED**, XVI, S.1, (2007), s.81-100.

⁴¹² Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.52-53.

⁴¹³ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.170.

⁴¹⁴ İsmail Yiğit, “Memluklar”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s.94.

⁴¹⁵ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.325-326.

⁴¹⁶ Türkiye Selçukluları ile ilgili bilgilerimizin en önemli kaynağı bu eserdir. Türk tarihinin çok önemli bir kaynağı niteliğinde olan bu eser Mürsel Öztürk tarafından tercüme edilmiş ve Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Bkz. İbn Bibi (El-Hüseyin B.Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye (Selçuk name)*, Haz.Mürsel Öztürk, 2 Cilt, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

⁴¹⁷ İbn Bibi'de büyük emirlerin şahıslarına bağlı gulâmlardan bahs olunmaktadır. Bkz.Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.139.

bölümüdür.⁴¹⁸ Yine *Selçukname*'de Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra da gulâmhâneyle ilgili bir kayda rastlanır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâeddin Keykubâd'la görüşen Hokkabazoğlu Emîr Seyfeddin, “Öldürülen emîrlerin adamları, köleleri ve askerlerinin çokluğuna işaret ederek; Onların karışıklık çıkarmalarının muhtemel olduğunu, bir ferman çıkarmak suretiyle hepsi cezalandırılırsa bunun önüne geçileceği gibi malları, hazine ve eşyalarının da hazineye kalacağını...” söyler. Hokkabazoğlu Emîr Seyfeddin'in teklifini kabul eden Sultan, hükmün imzalanması için yüzüğünü ona verir. O hükme göre gece olunca, öldürülen emirlerin adamları da öldürülecek, geriye kimse sağ olarak bırakılmayacaktır.⁴¹⁹ Olaydan haberi olan Komnenos, hiç vakit kaybetmeden saraya gider ve Sultan'a “...Siz cihan padişahımızın devleti binlerce yıl mutluluk içinde sürsün. Bugün bendeniz, saltanat sarayından çıkıp evime giderken yanımda çok sayıda adamım vardı. Eve vardığımda onlardan sadece bir köle ile bir seyisin kaldığını gördüm...” der. Sultan sebebini sorunca da “...Duyduğuma göre *Naib* Seyfeddin, emîrlerin adamlarını ve kölelerini öldürtmek için izin almış. Adamlarım, bu haberi duyunca hepsi telaşlanıp perişan oldu ve bana dediler ki, eğer sen de yarın cezalandırılacak bir suç islersen, bize de aynı ceza verilecek. Bir olay olmadan durumumuzu kurtaralım ve başımızın çaresine bakalım...” cevabını verir. Komnenos'un bu sözleri üzerine, verdiği kararın yanlış olduğunu anlayan Sultan, hükmün icrasından vazgeçilmesini, emîrlerin itibarlı yakınlarının kalelere götürülmesini, mallarının tamamının alınıp hazineye konduktan sonra rızıklarının aramaları için büyük gulâmlara icazet verilmesini, *taşthâne*ye uygun olan küçük gulâmların *taşthâne*ye, *Emîr-i taştdâr* Celâleddin Karatay'a diğerlerinin ise timâra sahip olmaları için gulâmhâneler ve babayâna teslim edilmelerini buyurur.⁴²⁰

İbn Bîbî'nin gulâmhâneyle ilgili son kaydına ise Moğol hâkimiyeti döneminde, Pervâne Fahreddîn Ebu Bekir ve Emîr-i Dâd Nusretüddîn Ahmed'in, Semseddîn Hasoğuz ile Esededdîn Ruzbe'yi öldürmek için kurdukları tuzak sırasında tesadüf edilir.

⁴¹⁸ Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, s.68; İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'îye fi'l-'Umûri'l-'Alâ'îye*, (Selçuk Name), I, Çev. Mürsel Öztürk, KB Yay., Ankara 1996, s.63.

⁴¹⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îye*, I, s.290; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.277.

⁴²⁰ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îye*, I, s.291; Nejat Kaymaz, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü”, Ankara Üniv. DTCF Tarih Bölümü *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.2, Ankara 1964, s.152-153. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.278; Emine Uyumaz, *Sultan I.Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, TTK Yay., Ankara 2003, s.30; Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddin Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *GEFAD*, IV, (2009), s.316-317.

Selçukname'ye göre Sâhib Semseddîn İsfahânî'nin sarayında gerçekleştirilmesi kararlaştırılan suikast için ayarlanan adamların çağrılarak, bunlar gece vakti gizlice Sâhib Semseddîn'in sarayının etrafında bulunan, ancak sıradan ve seçkin kimselerin girmeye izni olmayan hücrelere ve gulâmhânelere yerleştirilmişlerdir. Neticede plan uygulanmış ve sadece söz konusu iki emîr değil, bu emîrlerin birçok yakınları ve adamları da öldürülmüştür.⁴²¹ Kayıta dikkat çeken hususlar, Konya'da bile birden fazla "gulâmhâne"nin mevcut olup bunların vezir sarayının yakınlarında bulunduğu. Bunun yanında hücre ve "gulâmhânelerin beraber zikredilip sıradan hatta seçkin kimselerin bile girmeye izni olmadığı kaydedilmiştir ki buna göre "gulâmhâneler" in bir bölümü olan hücrelerin kışla anlamına geldiği ve eğitim gören gulâmların bu hücrelere yerleştirildiği anlaşılmaktadır.⁴²² Gulâmhânelerin Moğol hâkimiyeti döneminde de mevcut olduğunu göstermesi bakımından bu kayıt dikkat çekicidir.

İbn Bîbî, I. İzzeddin Keykavus'un, kardeşi Alâeddin Keykubâd'ın sığındığı Ankara Kalesi'ni kuşattığı sırada Melik Alâeddin Keykubâd'ın safında bulunan Emir-i Candâr Mübârizeddin İsa ile Sultan İzzeddin Keykavus'un safında olan Emîr-i Cândâr Necmeddîn Behrâmşâh arasındaki bir çatışmadan bahsederken bu iki meşhur kumandanın, "çocukluk yıllarında Sivas'ta "mekteb"teyken kavga ettiklerini ve o kavgadan sonra aralarındaki husumetin hiç bitmediğini" kaydetmiştir ki ikisi de gulâm kökenli olan bu devlet adamlarının çocukken eğitim gördükleri Sivas'taki "mekteb" in bir "gulâmhâne" olması kuvvetle muhtemeldir.⁴²³ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla başta Konya olmak üzere Sivas, Kayseri, Tokat, Diyarbakır ve muhtemelen daha birçok şehirde Türkiye Selçuklu devletine ait gulâmhâneler bulunuyordu. Ancak bunların sayısını ve faaliyetlerini tam manasıyla tespit etmek mümkün değildir.⁴²⁴

Türkiye Selçuklu Devleti'nde *gulâmlardan*⁴²⁵ meydana gelen hâssa kuvveti devletin ve hükümdarın dayandığı temel silahlı kuvvetlerin başında yer almaktaydı.⁴²⁶

⁴²¹ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyе*, II, 91-92; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.280-281.

⁴²² Fatîmî, Eyyûbî ve Memlûklerde de gulâmların kaldığı ve gulâm eğitiminin yapıldığı yerlere hücre denilmekteydi. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.60.

⁴²³ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyе*, I, s.156; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.282-283.

⁴²⁴ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.283.

⁴²⁵ Gulâmların çoğu Rum asıllı olmakla beraber, İbn Bibî'nin kayıtlarından Türkiye Selçuklu sarayında Ermeni, Gürcü, Rus, Frank, Deylemlî, Kazvinli, Kürt, Kıpçak, Türk, Tacik, Hitay, Keşmirli, hatta Çinli gulâmların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi, devletin kurulduğu ve hâkimiyet tesis ettiği coğrafyanın oldukça zengin bir etnik yapıya sahip oluşudur. Bkz. Merçil, "Gulâm", s.183; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.374.

Saray teşkilatında, görev yapan hizmetliler arasında köle kökenliler ve tutsak alınanlar olduğu gibi, doğrudan doğruya Türk kökenli olanlar da vardı. Köle ve tutsak alınan kimselere sarayda iyi bir eğitim verilerek Türkleştirilirdi; hatta bunlar arasından yetişip devletin yüksek makamlarına kadar yükselmiş kimseler de vardı.⁴²⁷ Kıpçak bölgesinden gelen gayri müslim Türk köleler yanında Rum köleleri daha mühim bir yekûn tutmakta ve devlet adamlarının bir kısmı bu menşeden gelmektedir.⁴²⁸ Mübârizeddin Ertokuş, Celâleddin Karatay, Emir Şemseddin Hasoğuz, Seyfeddin Torumtay gibi değerli devlet adamları saraya alınan gulâmlar arasında yetişmiştir.⁴²⁹ Önde gelen gulâm kökenli devlet adamları⁴³⁰ kültür ve sanat hayatında da önemli rol oynamış, çok sayıda cami, medrese ve hastahane yaptırıp bunlar için çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir.⁴³¹

Türkiye Selçuklu Devleti, merkez (saray, hükümet ve ordu teşkilâtı) ve taşra teşkilatında önemli bir güce sahip olan bu gulâmlar, savaş esirleri arasından seçme, satın alma, hediye ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal etme gibi klasik yöntemlerle temin edilirdi.⁴³² Başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerden seçilip, küçük yaşta (14 veya 15 yaşında) saraya alınarak askeri, dini ve saray hizmetleri gibi alanlarda özel eğitimden geçirilmek suretiyle yetiştirilen bu gençler⁴³³, sultanın özel askerleridir. “*Gulâmhâne*”⁴³⁴ (*vuşak-hane/köle evleri*) denilen köle yetiştirme okullarında özel bir eğitimle yetiştirilirdi. Bunlar arasından çok değerli kumandan ve devlet adamları çıkmıştır.⁴³⁵ Şahıslara bağlı özel gulâmların eğitimi de, ya bizzat sahipleri ya da onlar tarafından görevlendirilmiş öğretmenler eliyle yürütülmekteydi.⁴³⁶ Askeri kuvvetinin bir kısmını oluşturan, doğrudan doğruya Sultan’ın şahsına bağlı,

⁴²⁶ Salim Koca, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür”, **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı**, I, KTB Yay., (Ed.) Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006, s.216.

⁴²⁷ Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi I*, s.361.

⁴²⁸ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK Yay., Ankara 1988, s.184.

⁴²⁹ Nihat Engin, “Köle”, **DİA**, XXVI, s.246.

⁴³⁰ Rum asıllı gulâmların en meşhurları, Celâleddin Karatay ile iki kardeşi Seyfeddin Kara Sungur, Kemâleddin Rumtaş ve Melikü’l-ümerâ Şemseddin Hasoğuz, Naibü’l-hadre Eminüddin Mikail idi. Bkz. Merçil, “Gulâm”, s.183; Speros Vryonis Jr.“Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi” *Söğüt’ten İstanbul’a*, Der. Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s.523.

⁴³¹ Erdoğan Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, s.184.

⁴³² E. Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, **Nüşa**, Yıl 7, Sayı 24, Güz 2007, s.65.

⁴³³ Koca, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür”, s.216.

⁴³⁴ İzzeddin Keykavus’a hediye olarak sunulan ay yüzlü erkek köleler, köle evine teslim edilmişti. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü ’l-Ala’iyye*, I, s.134.

⁴³⁵ İbn Bibi, *El-Evamirü ’l-Ala’iyye*, I, s.291; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi I*, s.365.

⁴³⁶ Koca, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür”, s.216

daimi ve merkezde bulunan bu kuvvetler içerisinde *Serhengler*, *cândârlar*, *perdedârlar* gibi sarayın muhtelif hizmetlerinde bulunan görevliler de vardı.⁴³⁷ Saray teşkilatında doğrudan sultana bağlı olan bu görevliler genelde *gulâm* kökenliydi.⁴³⁸

Türkiye Selçuklu hükümdarların hizmetini gören ve korumasını yapan saray gulâmları; *müfârede*⁴³⁹ (müfredler), *halka-yı has*⁴⁴⁰ (gulâman-ı dergâh/gulâman-ı has) ve *mülâzimân-ı yatak*⁴⁴¹ gibi adlarla anılan gruplara ayrılmaktaydı.⁴⁴² Selçuklu sarayının özel askerlerinden olan *müfârîde-i halka-i has*, sarayın kölelerinden olan *gulâman-ı dergâh* ve saltanat muhafız görevlilerinden olan *mülâzimân-ı yatak-i hümayûn*'dan oluşan birlikler bazı özel durumlarda tam teçhizatlı olarak sefer ve savaşlara katılırlardı.⁴⁴³ Nitekim 629/1231-1232 yılında Moğol öncü birliklerinin Sivas'a kadar gelip, ortalığı yıkıp yağmalamaları üzerine Sultan derhal Emîr Kemaleddin Kâmyâr'a sarayın özel askerlerinden (müfârîde-i halka-i has), dergâhın kölelerinden (gulâman-ı dergâh) ve saltanat muhafız görevlilerinden (mülâzimân-ı yatak-i humâyûn) meydana gelen hazır orduyla tam teçhizatlı olarak yola çıkmasını, kifayeti, dirayeti, komutanlığı ve işbirliğiyle bu karışıklığı durdurmasını istemişti.⁴⁴⁴

I.İzzeddin Keykâvus ve I.Alâeddin Keykubat zamanlarında ekonomik durumu güçlenen Türkiye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti gibi karışık ordu teşkiline

⁴³⁷ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.133.

⁴³⁸ Erdoğan Merçil, "Selçuklular-Selçuklular'da Devlet Teşkilatı", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.390.

⁴³⁹ "Müfred"lerin Büyük Selçuklular'da ve Memlükler'de de mevcut olduğu bilinmektedir. Hükümdarın ayrı ayrı hizmetlerinde kullanıldıkları için bu namı alan müfredler, daha sonra Osmanlılar'da mevcut olan "müferrikalar" teşkilatına örnek olmuştur. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.133-134; Seçkin ve mahir gulâmlar arasından seçilen müfârede askerleri, silâhdarlar ve candarlarla birlikte, sultanın yakın korumasını yapmaktaydılar. Ayrıca candarlar ve silâhdarlar ile birlikte savaş alanında hükümdarın etrafında muhafaza hizmetinde de bulunurlardı Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.130; Müfârede askerleri; tutuklamalar, tutuklananların sevkıyatı ve ceza sırasında güvenliğin sağlanması gibi görevleri de ifa ederlerdi. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.213; Bu seçkin gulâmların bir kısmı mızrak, bir kısmı kılıç, bir kısmı da gürz kullanmakta usta idi. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.214.

⁴⁴⁰ Gulaman-ı has adı ile de bilinen bu gulâmlar sultanın özel köleleridir. Sultanın özel işlerinde kullanılmak üzere yetiştirilmişlerdir. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, II, s.139; "Halka-yı hâs" gulâmları, gezinti ve sefer sırasında saltanat alayının etrafını halka gibi kuşatarak, hükümdarın uzaktan korumasını yapmaktaydılar. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.100.

⁴⁴¹ "Mülâzimân-ı yatak" gulâmları savaşta ve barışta, hükümdarın otağını veya yattığı odayı korumakla yükümlüydüler. Ayrıca hükümdar sarayının gece ve gündüz nöbetleri bunların sorumluluğu altında yürütülmekteydi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.101; M.Fuat Köprülü'ye göre "yatak" kelimesi, "otak" kelimesinin bozulmuş bir şekli olup, "mülâzimân-ı yatak", sefer sırasında hükümdarın çadırını muhafaza eden bu zümre olup, gulâmlardan bir kısım olmalıdır. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.136-137; Kapıkulu askerlerinden olan "mülâzimân-ı yatak"ın görev ve sorumluluklarını belirleyen özel kanunları (yatak kanunu) vardı. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.285; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.101.

⁴⁴² Koca, "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür", s.216.

⁴⁴³ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.420; İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, II, s.23.

⁴⁴⁴ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye*, I, s.420.

giderek, ordularında Ermeni, Gürcü, Kürt ve İranlıları da istihdam ettiler.⁴⁴⁵ Bu değişimde Türkiye Selçuklu sultanlarının, Türkmenlerin idarî ve askerî yapı içerisindeki nüfuzunu azaltarak daha sistemli, düzenli ve merkeze bağlı bir askerî güç oluşturma politikası etkili olmuştur.⁴⁴⁶ I.Alâeddin Keykubat devrinde merkez ordusu farklı bir menşeden gelip küçük yaşta satın alınmış Türk veya esir edilmiş Hıristiyan çocuklarının payitahtta ve büyük şehirlerde *Gulâmhâne* adı verilen köle mekteplerinde yetiştirilmesi ile teşkil edilmişti.⁴⁴⁷ Ortaçağ Avrupa'sında Vincent de Beauvais gibi XIII. yüzyıl müellifi merkezde satın alınmış ve "Gulâmhâne" de (köle mektebi) "baba"lar elinde yetiştirilmiş ve bilâhare saraya verilmiş kölelerden müteşekkil muhafız birliklerinin sayısını 10 bin kişi olarak belirtir.⁴⁴⁸ Sultanın kendine bağlı binlerce gulâmı olduğu gibi vezirlerin ve diğer devlet erkânının da belli sayılarda gulâmları mevcuttu.⁴⁴⁹ Aslî vazifeleri sultanın hizmet ve muhafazası olan gulâmlar, "velinimet"leri olan sultana ve onun sahsında devlete tam sadakatle bağlı idiler. Bu birlikleri özel kılan diğer bir sebep çok iyi yetiştirilmiş yaya ve atlı uzman savaşçı birlikleri olmalarıdır. Ayrıca bu gulâm birlikleri profesyonel bir daimî ordu mahiyetini de taşırlardı.⁴⁵⁰

Türkiye Selçuklularında uygulanan *gulâm sistemi*, Osmanlılara Yeniçeri ocaklarının kurulması ve saray kölelerinin temini konusunda örneklik teşkil etmiştir.⁴⁵¹ Türkiye Selçuklularında hükümdarlara ve saraya bağlı merkez ordusu; Türkmenlerden, kölelerden ve çeşitli milletlerden mürekkep olup 46 bin kişilik bir muhafız kuvveti idi. Keza Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez Kapıkulu ve Yeniçeri askerlerinin sayısı da hemen aynı miktarda 40 bin kişiye çıkmıştı.⁴⁵² Türkiye Selçukluları devletinde yüksek makamlara çıkmış olan ve kökenleri askerî köle sistemine bağlanan büyük şahsiyetlerin babalarının müslüman olmadığını, sultanların köleleri arasında yetiştiklerini İbn Bibi, türlü vesilelerle, zikretmektedir. Ayrıca vakfiyelerde babaları müslüman olmayanların adlarını kaydetmemek için İbn Abdullah tabirinin kullanılması da bunu

⁴⁴⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s.204.

⁴⁴⁶ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.372.

⁴⁴⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.351.

⁴⁴⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.399-400.

⁴⁴⁹ Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *Türkler*, VII, Ankara 2009, s.162.

⁴⁵⁰ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.374.

⁴⁵¹ Speros Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", Çev. Tuncay Birkan, *Cogito*, S.29, Güz, 2001, s. 94-95; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.216,351.

⁴⁵² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.216.

doğrulmaktadır. Bununla beraber bu tabirin herhangi bir sebeple yakalanıp esir edilen, ana babası meçhul, müslüman çocukları için de kullanıldığını unutmamak gerekir.⁴⁵³

İbn Bibi'nin rivayetine göre; "...Sultanlar, Rum gazasına bir ordu gönderdikleri zaman, ilim ve amel sahibi ulu kişileri de onların yanında gönderirlerdi. Gazadan dönen askerlerin eline geçen ganimetleri sefer hakkı olarak onlara bırakırlar, Dârülharbden esir ettikleri birçok köleleri büyük makamlara, emirliğe çıkarır ve sancak sahibi ederlerdi. Bugüne kadar Rûm'da (yani Selçuklular idaresindeki Türkiye'de) bulunan büyük beylerin çoğu onların kölelerinin oğullarıdır ..." İbn Bibi'nin bu ifadesi şüphesiz büyük bir hakikat ifade eder; nitekim o eserinde birtakım Rum kölelerinin bazı kimselere hediye olarak verildiklerinden de bahseder. Fakat askerî kölelerden yetişen büyük devlet adamlarının hep bu "Rum aslından gelen" izahı, hakikati göstermeğe kâfi değildir. Türkiye Selçukluları'ndaki köle sistemini ve menşelerini Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun ve diğer Türk devletlerinin askerî teşkilâtını tetkik etmedikçe anlamak mümkün değildir. Sâ mânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da kölelerin büyük bir kısmı, birbirleriyle daimî mücadele halinde bulunan Oğuz, Peçenek, Kırgız ve Kıpçakların birbirlerinden aldıkları esirlerin İslâm tüccarlarına satılmaları suretiyle temin ediliyordu. XIII. yüzyılda İslâm dünyasına en çok köle ihraç eden saha Kıpçak ülkesi idi. Hiç şüphe yok ki Selçuk kölelerinin büyük bir kısmı da Kıpçak sahasından gelenlerden tedarik ediliyordu. Nitekim Kazvînî, Anadolu'da bulunan köle pazarlarında kuzeyden gelen Türk kölelerinin satıldıklarını açık olarak kaydetmektedir.⁴⁵⁴

Osmanlıları feodal devlet modelinden uzaklaştıran kurumlardan biri de "*Gulâm Sistemi*"dir. *Gulâm* hizmet görmesi için hükümdarın sarayında ve devlet yapısı içinde yüksek derecede eğitilmiş bir köledir. *Gulâm* uygulamasında kendilerine Türkiye Selçuklularını örnek alan ilk Osmanlı hükümdarları kölelere sahip oldularsa da, gulâmların sistematik eğitimi ve hizmete konuluşu, yeniçeri birliklerinin kuruluşu ve *devşirme sisteminin* devreye sokulmasıyla başlamıştır. *Devşirme* diye bilinen Hıristiyan tebaanın erkek çocuklarını düzenli aralıklarla toplayıp, devlet hizmetine alma ve İslâma

⁴⁵³ Daha fazla bilgi için bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", **Bellekten**, XI/42, (1947), s.213 vd.

⁴⁵⁴ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", s.213-215.

döndürme fikri Osmanlıların *gulâm sistemine* getirdikleri önemli bir yeniliktir.⁴⁵⁵ Pek çok kumandan ve vezir bu devşirmelerden yetişmiştir. Çocukluklarından itibaren talimle ve silah kullanmakla meşgul oldukları için iyi yetişmiş ve harb ilminde usta birer asker olmuşlardı. O dönemlerde başka devletlerde böyle terbiye görmüş ve devamlı vazife başında asker yoktu.⁴⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde gulâm kullanımının yaya veya atlı kapıkulu ocakları neferlerinden, *Enderûn* ve *Bîrûn* gibi sarayın erkek hizmetkârlarına kadar uzanan çok yaygın bir kullanım alanı olmuştu. En küçük hizmetlisinden en büyük yetkilisine kadar sarayın her türlü işi devşirme asıllı *gılmânlara* (gulâmlara) verilmiş, devletin merkezi ve taşra yönetimi genellikle yine devşirme kökenli vezir veya beylerbeylerine bırakılmıştı.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, Çev. İsmet Özel, Çıdam Yay., İstanbul 1989, s.79-80.

⁴⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, s.207-209.

⁴⁵⁷ Abdülkadir Özcan, "Gulâm", *DİA*, XIV, s.184; Fatih Sultan Mehmet'in devşirmeleri ön plana çıkarmasıyla vezirliğe ve sadrazamlığa XVII. yüzyıl ortalarına kadar daha çok kul (gulâm) asıllı görevliler tayin edilmiştir. Bkz. İpşirli, "Osmanlılar-Siyasi ve İdari Teşkilat", s.503.

D. GULÂMLARIN EĞİTİM ESASLARI

Dünya askerlik tarihi boyunca, Abbasilere gelinceye kadar, İlkçağlardan itibaren birçok devlet ve imparatorlukta yabancılardan meydana getirilen geçici ve daimi askeri birliklerin varlığı açıkça görülmektedir. Bu birlikler ya savaşçı kavimlerden veya belirli bir askeri eğitimden geçirilen gençlerden meydana getiriliyor ve onlara muayyen bir ücret ödeniyordu.⁴⁵⁸ Abbasiler de aynı dinde fakat muhtelif milletlerden oluşan bir Ortaçağ İmparatorluğu kurdukları zaman benzer imparatorluklarda olduğu gibi, mensup oldukları unsurundan daha ziyade önce Horasanlılara, Deylemilere ve daha sonra Türklere güvendiler, orduyu ve başlıca saray memurlarını onlar arasından seçtiler.⁴⁵⁹ Abbasilerin *memlûk/gulâm* kullanmalarının amacı, kendilerini, Arap ve İranlı unsurlara karşı korumak istemeleridir.⁴⁶⁰ Bu amaçla *gulâm/memlûk* ihtiyaçlarını çoğunlukla Orta Asya'dan ve kendilerine komşu bölgelerden sağladılar.⁴⁶¹ Bu bölgelerden çeşitli yollarla temin edilen Türk köleleri, muhafız kıtaları ve askeri birliklerinde kullanarak kendi emniyetlerini sağlamaya çalıştılar.⁴⁶²

Abbasilerden itibaren Türk *gulâmlar/memlûkler*, profesyonel asker olarak İslam toplumuna girdiler.⁴⁶³ Zaman içinde ortaya çıkan siyasî ve sosyal gelişmelerin de etkisiyle de büyük nüfuz kazandılar. Türklerin büyük nüfuz kazanmalarında Sünnî inancı benimsemiş olmaları, kahramanlıkları, yiğitlik, mertlik ve güvenirlilikleri, idarî işlerdeki kabiliyetleri, devlet ve toprak kutsiyeti geleneği ile yetişmiş olup bu hususta her türlü fedakârlığı göstermeleri önemli bir etken olmuştur.⁴⁶⁴ Nitekim özellikle halife Mu'tasım döneminde, Türk *gulâmların/ memlûklerinin* eğitimi amacıyla özel hocalar tutulmuş, bu sayede ibadet, Kur'an ve ilmi konularda yetişmeleri sağlanmıştı.⁴⁶⁵ Claude

⁴⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", **DGBİT**, III, s.356.

⁴⁵⁹ M.Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.119.

⁴⁶⁰ İslâm dünyasında gulâm/memlûk kullanan ilk devletin Abbasiler olduğu bilinmektedir. Bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlukleri Tarihi*, KB Yay., Ankara 1989, s.1; a.mlf., "Mısır Memlukleri", **DGBİT**, VI, İstanbul 1990, s.434; Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, Eren Yay., İstanbul 2007, s.46 (Teşrif el-Eyyâm ve el-Usûr fi Siret el-Melik el-Mansûr'dan naklen); Bu durumun nedeni: Araplar, mevaliyi iktidar mevkiine getirerek Arapları hakir ve hor gören Abbasileri ötedenberi sevmediklerinden imparatorluk dâhilinde karışıklık meydana getirmeleridir. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Bellekten**, VII/25 (1943), s.61.

⁴⁶¹ Süleyman Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", **Türkler**, V, s.325.

⁴⁶² Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s.159.

⁴⁶³ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.334.

⁴⁶⁴ Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", **Akademik Bakış** (Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi), S.15, (Ekim 2008), s.1-2.

⁴⁶⁵ Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., (Ankara 2002), s.367.

Cahen yeni memleketlerindeki yeni değerleri, yeni yaşam tarzını benimseyebilmeleri için Türklerin alabildiğince küçük yaşta ve köle olarak alındıklarını savunur. Askerî ve ahlakî yetenekleri esas alınarak itina ile seçilen Türk *gulâmlar* atlı okçu olarak olağanüstü beceriye sahip, disiplinli, tokgözlü, sabırlı ve sebatlıydılar. Onlar efendileri olan halifeye savaşçı diğer unsurlardan çok daha fazla bağlıydılar.⁴⁶⁶

Gulâm eğitimi konusunda Samanoğulları Devleti'nde, yedi aşamalı bir eğitim metodu uygulanmıştı. Her bir aşaması bir yıl sürmekle birlikte, *gulâm/memlûk* adayının her bir aşamayı geçmesi, onun hizmeti, liyakati ve başarısı ile doğru orantılıydı. Bu konuyla ilgili olarak Nizâmü'l-mülk; “Tedricen, gulâmın hizmeti, maharet ve liyakati nisbetinde derecesi artıyordu. Öyle ki, gulâmı satın alırlardı; onu bir yıl yaya olarak *alay* (rikâb) da; Zendencî kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi. Bu gulâmın bu bir yıl içinde gizli veya açık ata binmesine emir yoktu. (Bindiği) öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı. (Gulâm) bir yıl çizme ile hizmet edince, *visâkbaşı hâcibe* söylerdi; *hâcib* de padişaha bildirirdi. O zaman, ona ham deri kaplı eyerciği, sade deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi. Bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince, ikinci yıl ona, beline bağladığı bir kılıç (Karaçur) verirlerdi. Üçüncü yıl ise, atlanma vaktinde bağladığı yay kab (kırban)ı ve okluk (kîş) verirlerdi. Dördüncü yıl, daha iyi bir eyer, yıldız (kevkeb)lı bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olduğu bir çomak. Beşinci yıl, bir sâkî ve beline bir kadeh asmış olan bir ab-dâr olurdu. Altıncı yıl *câmedârlık* yapardı. Yedinci yıl, ona tek tepeli ve 16 kazıklı bir çadırcık verirlerdi; 3 yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıta (hayl)sı yaparlardı; kendisine de *visâkbaşı* lakabı verirlerdi. Gümüş (iplik) çekilmiş siyah külâhcık ile gence kaftanı giydirebilirlerdi; mevkiini, haşmetini, (atlı) maiyet (hayl)ini, rütbesini artırırldı ki, nihayet *haylbaşı* olurlardı. Sonra, böylece liyakatleri, hünnerleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu; elinden büyük işler gelirdi; insan (merdum) tutucu ve hudavendigâr sevici idi. O vakit, 30, 35 ve 40 yaşına varmadıkça, (kendisine) *emirlik* ve *valilik* (vilayet) (rütbesi) vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerdi.” demektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, **TAD**, SÜTAE Yay., S.18 (Güz 2005), s.220.

⁴⁶⁷ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999, s.74; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 2003, s.151-152.

Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinde ifade ettiği gibi, gulâm sistemi Samanoğulları zamanında önemli bir gelişme derecesine ulaşmıştı.⁴⁶⁸ Yine o, Samanoğulları Devleti'nde genç gulâmların yedi yıllık temel eğitime tabii olduklarını, bu eğitim sonucunda muhtelif işlerde tecrübe edilen bir gulâmın 30'lu yaşlara ulaşmadan emîrlik makamına gelemeyeceğini söyler. Bununla beraber liyakat ve sadakatiyle kendini ispat etmiş bazı gulâmların, daha erken yaşlarda önemli görevlere getirildiğinden de bahseder.⁴⁶⁹

Sâmânîler *gulâm* adını verdikleri Türkmen çocuklarını daha çok çıraklık müessesesi niteliğinde bir sistemle saray içi hizmetler için yetiştirip kullanmışlardı. Otuz beş yaşlarına kadar bu hizmetlerde başarı ile çalışanların saray dışındaki sivil ve askeri görevlere atanması yoluna gidilmişti.⁴⁷⁰ Mesela Alptegin, Samanoğulları Devleti'nin yetiştirdiği kölelerden biri olarak, en yüksek idari makamı olan Horasan komutanlığına (sipehsâlâr) ancak 35 yaşında iken ulaşmıştı. Nizâmü'l-Mülk'e göre kendisi son derece itimada şayan, vefalı, rey ve tedbir sahibi, adam tutucu, kıtalarını seven, civanmerd, tuzu ve ekmeği bol, Allah korkusu olan birisi olarak tanınmakta olup; Horasan ve Irak'ı yıllarca elinde bulundurduğu gibi 1700 Türk gulâmında efendisi idi.⁴⁷¹

Karahanlılarda ise özellikle satın alınmak yoluyla temin edilen acemi gulâmların yetiştirilmesi başta hükümdar sarayı olmak üzere devlet ileri gelenlerinin kapılarında (saraylarında) yapılmaktaydı. Gulâmların eğitimi konusunda kaynağımız *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hâcib şöyle demektedir: Küçük yaşta hizmete girip benlik ve gururdan arınan hizmetkârlar (acemi gulâmlar) önce töre ve usûlü öğrenirlerdi. , Hareketlerini buna göre ayarlarlar, hükümdarın huzuruna giriş ve çıkış tarzlarını bilirler, tavır ve hareketleri hep edep dairesinde bulunurdu. Sözlerinde ve hareketlerinde mütevazı olurlar, her işi süratle ve vaktinde yaparlardı. Dilini tutmasını bilir, kendinden büyüklere saygı gösterir ve usûlüne uygun hizmet etmesini de öğrenirdi. Böylelikle

⁴⁶⁸ D. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. S. Kortantamer, **TİD**, IV, (1988), s.211

⁴⁶⁹ Gazneliler Devleti'nin kurucusu olacak Alptegin'in ancak otuz beş yaşında iken Horasan sipehsâlârlığına yükseldiği gibi Sebüktegin satın alındıktan üç gün sonra Alptegin tarafından terfi ettirilmesi yukarıdaki duruma örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, Köymen, s.74-75; Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, Bayburtlugil, s.151-153.

⁴⁷⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Köymen, s.74; M. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005, s.294.

⁴⁷¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Köymen, s.74; Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, Bayburtlugil, s.152.

acemi gulâmlar hükümdara veya beylere hizmet etmenin âdâbını öğrenir ve birtakım vazifelere tayin edilebilmek için hazır duruma gelmiş olurlardı.⁴⁷²

Gulâm eğitimi konusunda en başarılı uygulamalardan birine sahip olan Gazneliler Devleti'nde ise; küçük yaşlarda toplanan gulâmların beyinleri ve bedenleri efendileri tarafından terbiye edilirler ve büyük bir sadakatle efendilerine bağlı kalırlardı. Maveraünnehir'de bulunan okullarda gerekli eğitimi alan gulâmlar, saraylarda özel muhafız olarak istihdam edildikleri gibi başta sultan olmak üzere gerek askeri gerek mülki erkânın da kendilerine ait gulâm eğitim merkezleri (vusak) vardı. *Vusak* adı verilen koğuşlarda barındırılan bu gulâmlar içerisinde herhangi bir şekilde hıyanetleri sezilen veya yaşı ileri olanları saraydan uzaklaştırılırdı. Saray gulâmları, *sâlâr-ı gulâmân* veya *sâlâr-ı gulâmân-ı saray* adı verilen bir kumandanın emri altında bulunurdu. *Sâlâr-ı gulâmân-ı saray* barış zamanlarında gulâmların eğitimiyle meşgul olur onları her an sefere hazır bir halde bulundurur ve ordu kumandanlığı da yapardı. *Emîrlerin ve sipahsâlârların* sultanı takliden kendilerine ait gulâm birlikleri kurmalarına müsaade edilmişti. Muhtemelen tamamı Türk olan saray gulâmlarının sayısı hakkında Beyhakî genel olarak iki sayı verir. Ona göre 1037'ye kadar saray gulâmlarının sayısı 4000 iken 1039'dan itibaren 6000'e yükselmiştir. Gulâm sayısındaki bu artışın Horasan'da giderek büyüyen Selçuklu tehlikesinden kaynaklanmış olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁷³ Gaznelilerde bütün saray hizmetleri, kumandanlık ve valilik gibi önemli görevler; özellikle Türk gulâmlardan yetişmiş ve *hâciblik* rütbesini kazanmış kişilere verilirdi.⁴⁷⁴

Büyük Selçuklularda “kara gulâm” adı verilen acemi gulâmların sahipleri tarafından yetiştirildikleri ve buna bağlı olarak sarayın en büyük gulâm yetiştirme merkezi, bir okul olduğu; bu gulâmları yetiştirmek üzere hususî öğretmenler tayin edildiği bilinmekle beraber, eğitimin ne şekilde verildiği, plan ve programları, müfredatları gibi konularda fazla bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁷⁵ Küçük yaştan itibaren

⁴⁷² Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002, s.198-199 (Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinden naklen)

⁴⁷³ Güller Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İÜSBE, Y.Doktora Tezi, İstanbul 1995, s.307-313.

⁴⁷⁴ Güller Nuhoğlu, “Gazneli Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s.290.

⁴⁷⁵ Maverdî'nin “Nasihatü'l-Mülük”unda da saray hizmetçileri ve gulâmlar için özel öğretmenler tayin

uzun süreli bir eğitim gören saray gulâmları yılda dört defa maaş alırlardı. Saray hocaları çocukların ve gulâmların eğitiminden sorumluydu. Gulâmların sayısı yaklaşık 4000 kadardı.⁴⁷⁶ Sâ mânî Dönemi esas alınarak kurulduğu ifade edilen bu sisteme göre askerler, sıkı bir disiplin içinde yetiştiriliyor ve en küçük bir ihmalkârlığa müsaade edilmiyordu.⁴⁷⁷ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında ordunun temel direği olan göçebe unsurların, herhangi bir otoriteye uzun müddet bağlı kalmaktan imtina etmeleri, zamanla bunların tasfiye edilip yerlerine gulâm sistemine göre yetiştirilmiş Türklerin ikame edilmesini zorunlu kılmıştı.⁴⁷⁸

Büyük Selçuklularda ordunun üç ana kısımdan birini teşkil eden *Hassa kuvvetleri*⁴⁷⁹ *gulâmân-ı saray* olarak da adlandırılmakta idi. *Gulâman-ı Saray* küçük yaşta saraya alınan ve özel bir eğitimden geçirildikten sonra hassa ordusuna katılan kuvvetlerdi. Bunlar kendi içlerinde bazı guruplara ayrılarak hükümdara hizmet ederlerdi.⁴⁸⁰ Hükümdarın şahsına mahsus gulâmlardan müteşekkil “gulâmân-ı saray” birliğinin içinden seçilip merasimlerde ve yine hükümdarın muhafazasında görev alan seçkin askerlere *müfred* adı verilirdi. Bu birlikler iktâlî değil maaşlı idiler. Bunlar seçilirken iri yarı, eli yüzü düzgün ve askerlikte mâhir olmalarına dikkat edilirdi.⁴⁸¹

Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname* adlı eserinde; “...gulâmların satın alındıkları günden ihtiyarlamış oldukları ve yükselmiş oldukları zamana kadar yetiştirilmeleri ve derecelendirilmelerinin bütün eski zamanlarda takdire değer bir düzen içinde olduğunu, fakat bugünlerde (Büyük Selçuklular zamanı) bu sistemin temelinden yıkıldığını...” söyler ve ardından Sâ mânîler zamanında uygulanan gulâm eğitim sisteminin örnek olarak alınması gerektiğini savunur.⁴⁸²

edilmesi gerektiği zikredilmiştir. Bkz. Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, **Nüsha**, Yıl 7, Sayı 24, (Güz 2007), s.66; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜSBE, Y. Doktora Tezi, Ankara 2008, s.274.

⁴⁷⁶ Erdoğan Merçil, “Selçuklular”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s.390-391.

⁴⁷⁷ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, Köymen neşri, s. 74.

⁴⁷⁸ Alptekin, “Selçuklu Devletinin Askeri Teşkilatının Eyyubi Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri”, s.119.

⁴⁷⁹ Kapıkulu askeri de denilen Hassa kuvvetleri kendi arasında Müfret (Müfadere), Halkaî Has (Dergâh), Gulaman-ı Dergâh, Mülazıman-ı Yatak veya Yayak gibi sınıflara ayrılmıştı. Bkz. Coşkun Alptekin, “Selçuklu Devletinin Askeri Teşkilatının Eyyubi Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri”, **Bellefen**, LIV, S.209-211, s.117.

⁴⁸⁰ Alptekin, “Selçuklu Devletinin Askeri Teşkilatının Eyyubi Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri”, s.117

⁴⁸¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı ; *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, IV.Baskı, TTK Yay., Ankara 1988, s.53

⁴⁸² Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, Köymen neşri, s.73.

Nizâmü'l-mülk'ün sunduğu Samanoğulları modeli kadar düzenli olmasa da Büyük Selçuklu gulâmlarının da silah kullanma, harp ve hükümdara hizmet adabı gibi konularda eğitim aldıkları şüphesizdir. Nitekim Büyük Selçuklu gulâmlarının 18 ila 20 yıl süren bir eğitimden sonra önemli mevkilere gelebildikleri ve devlete sadakat ve liyakatle hizmet ettikleri görülmektedir ki bu durum aldıkları eğitim sayesinde olmalıdır.⁴⁸³ Nizâmü'l-mülk, yine *Siyasetname*'sinde devlet üzerinde çok hakları olan küskün Türkmenleri tekrar devlete bağlamak için Türkmen çocuklarından alınacak 1000 kişinin, saray gulâmları tarzında yetiştirilmesi, silah ve hizmet terbiyesi almaları teklifinde bulunur. Bu şekilde Türkmenlerin tıpkı gulâmlar gibi devlete hizmet edeceklerini, sultana karşı kalplerinde tekrar muhabbet oluşacağını, ihtiyaç duyulacağı zaman hizmete hazır olacaklarını ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Bununla birlikte, Nizamü'l-Mülk'ün bu sistemle ilgili olarak bazı ıslah teklifleri mevcuttur. Ona göre, gulâmlar sadece tek bir soydan seçilmemeliydi. Eğer her soydan gulâm alınır, savaş anında her soy kendi ad ve şerefini korumak için çalışacak ve kimseye filan soy mensupları savaşta gevşeklik gösterdi dedirtmeyeceklerdi.⁴⁸⁵ Buna karşın, yüksek makam sahipleri herhangi bir hata işlediklerinde, onlar hemen azarlanmamalı, gizlice çağrılarak dikkatleri çekilmeliydi. Aksi takdirde haysiyetleri kırılır ve vakarları kaybolabilirdi. Diğer taraftan askerler, ihtiyaçlarını kumandanları vasıtasıyla dile getirmeliydiler.⁴⁸⁶ Bu şekilde iyi bir hizmet yaptıklarında, bu kimseler takdir edilmeliydi. Ancak, bir zaruret olmaksızın kusur işleyenleri de diğer gulâmların hizmette gayretlerinin artması için kusurları nispetinde cezalandırmak gerekirdi.⁴⁸⁷ Aynı şekilde, onlara yapılacak iyilikler de kumandanları yoluyla olmalıydı. Böylece, onlar kumandanlarına karşı saygıyı muhafaza ederlerdi.⁴⁸⁸

Kirman Selçuklu Devleti'nde satın alınan gulâmlar, sahipleri tarafından yetiştirilmekteydi. Hükümdara bağlı gulâmlar ise, sarayda özel öğretmenler tarafından yetiştirilirdi.⁴⁸⁹

⁴⁸³ Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", s.67-68; a.mlf., *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.275-276.

⁴⁸⁴ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.73; Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Bayburtlugil, s.149.

⁴⁸⁵ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.72.

⁴⁸⁶ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.87.

⁴⁸⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.86,91.

⁴⁸⁸ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Köymen neşri, s.86.

⁴⁸⁹ Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, VII, İstanbul 1989, s.281-282.

Eyyûbî Devleti'nde gulâm/memlûk askerleri, genellikle Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illerinden, Kıpçak bozkırlarından ya da Anadolu gibi benzer yerlerdeki köle pazarlarından satın alınmak suretiyle toplanıyordu. Müslüman olmayan Türklerin oluşturduğu bu gulâmlar/memlûkler "tibâk" denilen kışlalarda çok sıkı bir askerî eğitimden geçtikten sonra Müslüman oluyorlar ve bağlı buldukları hükümdarın veya emîrin ismine nisbet en-Nuriyye, el-Esediyye, en-Necmiyye, es-Salâhiyye, et-Takaviyye, el-Âdiliyye şeklinde anılıyorlardı.⁴⁹⁰ Eyyûbîler Devleti'nde es-Salih Necmeddin Eyyûb devrinde, Kıpçaklar ve Hârezmlilerden oluşan memlûk sınıfı, Nil nehri üzerinde müstahkem bir hâle getirilen Ravzâ kalesinde yetiştirilmişlerdi.⁴⁹¹ Eyyûbî sultanları tıpkı Mu'tasım gibi bu Memlûk gruplarına öylesine önem veriyorlardı ki, bunlar için hususi kaleler ve şehirler inşâ ettirmişlerdi. Meselâ Selahaddin döneminde, 1176 senesinde inşâsına başlanılan ve El-Kâmil döneminde tamamlanan Kahire'deki Kal'atü'l-Cebel'in bir saray veya idare binası olarak kullanılmasının yanı sıra gulâmları/memlûklerin en önemli eğitim merkeziydi.⁴⁹²

Gulâm/memlûk eğitim sisteminin⁴⁹³ en gelişmiş şekillerinden biri Mısır'da kurulan Memlûk Devleti tarafından uygulanmıştı. Genellikle küçük yaşta satın alınan acemi *gulâm/memlûk* zorlu eğitim aşamalarından geçer, azad edildikten sonra esas görevine başlar, başarılı olduğu sürece sultanlığa kadar yükselebilirdi. Memlûkler sınıfına ulaşmak için kölelikten geçip belli şartları yerine getirmek gerekirdi. Bu şartların en önemlileri şunlardır:⁴⁹⁴

1. Müslüman kökten olmamak;
2. Memlûk Devletinin dışında, tercihlili olarak Kıpçak bozkırlarında veya sonraki devir için Kafkas'ta ve hattâ başka bölgelerde doğmuş olmak;
3. Küçük yaşta satın alınmış olmak.

⁴⁹⁰ Ayşe D. Kuşçu; *Eyyubi Devleti Teşkilatı*, GÜSBE, Y.Doktora Tezi, Ankara 2005, s.315.

⁴⁹¹ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.77; Şimalden İslâm ülkelerine sevkedilen Kıpçak köleler Eyyubi ordusunun da temelini teşkil etmiştir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s.270.

⁴⁹² Ayşe D. Kuşçu, "Eyyubiler Döneminde Ordu ve Askeri Teşkilat", *ATAD*, S.11, (Şubat 2008), Yıl:6, s.85-86.

⁴⁹³ Gulâm eğitimi hakkında en kapsamlı bilgiler Memlûk Devleti dönemine aittir. Bu dönemde uygulanan gulâm/memlûk eğitimi hakkında detaylı bilgi için bkz., Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.221-235; Altan Çetin, "Memlûk Askerinin Eğitimi", *TÜSAD*, VII/2, (Ağustos 2003), s. 219-235; Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.57-78.; Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, I, KTB Yay., Ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara 2006), s. 215-227; Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", s.65-84.

⁴⁹⁴ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.235.

Tâcirü'l-memâlik tarafından küçük yaşlarda satın alınan memlûkler bir süre eğitilip yetiştirildikten sonra çeşitli görevlere dağıtılırlardı. Bunların en kabiliyetlileri sultan sarayında hizmet için ayrılır ve kendilerine *hasekiyye* denirdi.⁴⁹⁵ *Memlûklere* çocukluğunda önce Kuran, hadis ve İslam hükümlerinin yer aldığı dini eğitim verilir ardından askerî eğitime alınırlardı.⁴⁹⁶ Kölelik, bir sultan tarafından satın alınma, *tibâk*⁴⁹⁷ adı verilen (Kal'etül Cebel'deki) askerî okulda öğrenim, okuldan basit bir asker olarak çıkış gibi açılardan memlûklerin büyük bir çoğunluğunun başlangıçları aynıydı. Ancak okuldan çıktıktan sonra iktidara doğru (zirvesinde sultanlık olan bir piramidin yükselişi gibi) olan bir mücadele başlardı. Genç memlûk için bu kariyeri kolaylaştıran faktörlerin arasında şunlar sayılabilir: Güzellik, ırk, ailevî ilişkiler, himaye görme ve sonunda kabiliyet ile eğitim. Son iki faktörün genç memlûkun ilerlemesi için ağır basan etkileri vardı ve bu Müslüman ordularının en iyilerinden birinin ve hatta belki de dünyanın en iyi ordularından birinin Memlûk Devleti'nde kurulabilmesinin sebeplerinden biridir.⁴⁹⁸ Kendilerinden mükemmel bir asker olmaları beklenen memlûk adayları, idareciler tarafından en iyi şekilde eğitimden geçiriliyor, barınma ve beslenme ihtiyaçları ideal koşullarda karşılanıyordu.⁴⁹⁹ Ayrıca bu köleler eğitilirken ve normal hayatta yaşarken diğer insanlardan tamamen uzak bir hayat yaşıyorlardı. Bu askeri sınıf içerisinde yer almak için Türkçe konuşmak şarttı.⁵⁰⁰ Sultan tarafından satın alınan genç memlûk, kendi milletinden olanlarla beraber askerî kışlalara yerleştirilirdi.⁵⁰¹ Kahire kalesinin kışlalarında yer alan bu okullara genellikle yetişkin olmayan genç köleler alınırdı.⁵⁰² Bu okullarda memlûklere has bir eğitim usûlü tatbik olunduğu gibi eğitimin ana konusunu savaş bilgisi ve Kur'an-ı Kerim öğretimi teşkil ederdi.⁵⁰³ Onların eğitimi yetişkin olmalarına ve askeri bakımdan mükemmel yeteneklere ulaşmalarına kadar devam ederdi.⁵⁰⁴ Sultanlar, memlûklerin yetişkin yaşa gelmeden önce âzâd⁵⁰⁵ edilmemelerine

⁴⁹⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Hasekiyye", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.373.

⁴⁹⁶ Memlûk eğitiminden geçenler arasında edipler ve âlimler de yetişmiştir. Fârabî (ö.950), İbn Cevzî (ö.1257), İbn Dıkmak (ö.1386), İbn Tağrıberdî (ö.1496), İbn İyâs (ö.1528) bunlardan bazılarıdır. Bkz. İbrahim Ethem Polat, "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", *USAD*, S.2/7, (2009), s.208.

⁴⁹⁷ "Tibâk", tabaka kelimesinin çoğuludur. Burası kalede (Kal'at el-Cebel) memlûklerin kaldıkları, eğitim gördükleri yerlerdir. (Askerî kışla) Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.81 (Duhman, Macem'den naklen); Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.332 (İbn İyâs'tan naklen); "Tibâk", veya "atbâk" (tekil: tabaka) diye adlandırılan askerî okul Kahire kalesinin kışlalarında yer alırdı. Bkz. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.222-223.

⁴⁹⁸ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.237.

⁴⁹⁹ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.321.

⁵⁰⁰ Keleş, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", s.394.

⁵⁰¹ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.74-75.

⁵⁰² Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.332.

⁵⁰³ L.Rasonyî, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s.160; Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.81.

⁵⁰⁴ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.332.

dikkat ederlerdi. Bir memlûk okula çok genç yaşta girdiyse âzâd edilmek için uzun yıllar orada kalmak zorundaydı.⁵⁰⁶ Okuma ve yazmada yeteneği keşfedilenler kalem erbabına seçilirlerdi. Bunlardan fakih, arif, edib, şair ve muhasib olanlar vardı. İbn Hacer'in ifadesine göre; Kalavun'un memlûklerinden olan Baybars ed-Devedârî meşhur bir tarihçi; Argun Şah en-Nâsırî ise yüksek bir ilim ve sanat seviye ve zevkine sahipti.⁵⁰⁷

Halil b. Şahin el-Zâhirî'ye göre XV. yüzyılda Kahire'de 12 *tibâk* (askeri okul) bulunuyordu. Tibâkların kendine mahsus isimleri⁵⁰⁸ bulunmaktaydı. İbn İyâs ve İbn Tagrîbirdî'nin de belirttiği üzere tibâkların başında *tavâşiyye*⁵⁰⁹ sınıfından şahıslar bulunurdu.⁵¹⁰ Bu tibâkların herhangi biri, bir mahalle kadar büyüktü ve bunlardan biri içinde, sayıları bine ulaşan *gulâm/memlûk* adayı bulunurdu.⁵¹¹ Tibâklarda memlûkler kendilerine has hücrelerde kalıyorlardı.⁵¹² Genç memlûklerin kölelik devri hayatları hakkında en az bilinen dönem, okullarda (tibâk) geçirdikleri dönemdir.⁵¹³ Okul binalarının nasıl olduğu, ders programlarında hangi derslerin bulunduğu, disiplinin nasıl sağlandığı, gündelik yaşam aktivitelerinin neler olduğu hakkında Memlûk kaynaklarından edindiğimiz bilgiler çok sınırlıdır.⁵¹⁴

⁵⁰⁵ Âzâd edilmiş memlûke 'atîk, çoğul: 'utakâ veya matûk denirdi. Eğer bir memlûk âzâd edildikten sonra yeni bir efendinin hizmetine geçerse o zaman efendisinin adı mahdum ve onun memlûkunun adı müstahdem olurdu. Bkz. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s. 239.

⁵⁰⁶ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.233.

⁵⁰⁷ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.86.

⁵⁰⁸ Tabakat er-Refref, Tabakat et-Tazîyye, Tabakat ez-Zimâm, Tabakat el-Eşrefîyye, Tabakat el-Hoş, Tabakat el-Mukaddem, Tabakat el-Hazinedâr, Tabakat el-Meydan, Tabakat el-Karaca, Tabakat el-Erbaîn, Tabakat et-Tavâşî... vb. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.82; Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.224-225.

⁵⁰⁹ Tavâşiler memlûklerin eğitiminden ve genel düzeninden sorumlu idiler. Tibâkta eğitim gören memlûklarla olan ilgileri sebebiyle fevkalade ehemmiyetli bir yerleri vardı. Bunların başına, "zimâm ed-dûr/zimâmîyye/zimâm" deniliyordu. Memlûk Devletinde tavâşiler sultanın özel koruma grubu ve yakın adamları hâssakiyye içinde hizmet verdiler. Bunlar sâkî, cemedâr, re's nevbet es-sûkat, re's nevbet el-cemedâriyye, hazinedar, mütevellî ez-zimâmîyye, şâd el-hûş gibi görevleri üstlendiler. Daha fazla bilgi için bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.80 (İbn Tagrîbirdî ve İbn İyâs'tan nakleden); Askeri okul olan tibâk'ların görevlileri olarak en altta hadımlar ve en üstte ise okulların genel müfettişi ve yardımcısı bulunurdu. Her tabaka'da tam olarak sayısını bilmediğimiz, "tavâşiyât et-tibâk" diye adlandırılan bir grup hadım vardı. Tabakanın başında ise "mukaddam et-tabaka" diye adlandırılan bir hadım bulunurdu. Bütün tibâk'ların başında bulunan hadımın adı ise "mukaddam el-memâlîk es-sultânîye" idi. Onun "nâib mukaddam el-memâlîk es-sultânîye" adını taşıyan bir yardımcısı vardı. Mukaddam el-memâlîk es-sultânîye mevkiine ulaşmak için hadım olmak ve öbür memlûklar gibi bahsettiğimiz bütün ara rütbelere geçmek gerekiyordu. Mukaddam el-memâlîk es-sultânîye'nin kırklar emiri rütbesi vardı (yardımcısının rütbesi ise onluk emiri idi). Mukaddem el-memâlîk, askeri yönetmeliğe ve adetlere, düzene, disipline uyulmasına nezaret eden bir çeşit genel müfettiş idi. Bkz. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.227.

⁵¹⁰ 1516 yılında Anber isimli bir tavâşî Tabakat el-Eşrefîyye'nin başında bulunuyordu. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.82 (İbn Tagrîbirdî ve İbn İyâs'tan naklen)

⁵¹¹ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.223.

⁵¹² Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, s.83.

⁵¹³ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.226.

⁵¹⁴ Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s.332.

Memlûklerin tibâklarda eğitimi ile ilgili bilgilerin temel kaynağı el-Makrizî'nin *el-Hitât* isimli eseridir. Makrizî'nin bize naklettiği bilgilerin özeti şöyledir:⁵¹⁵

“Devletin ilk devrinde memlûkler vatanlarından Mısır'a küçük çocukken getirilirdi. Genç memlûk, ırkıdan olanlara tahsis edilen bir tabaka'ya yerleştirilir; orada eğitimini üstlenen bir hadıma emanet edilirdi. İlk olarak Kur'an'ın temel bilgilerini öğrenmeye başlardı. Her grup öğrenci için Kur'an'ı okumayı, yazmayı, İslâmiyetin temellerini ve duaları öğretmek amacıyla her gün gelen bir din hocası veya fakîh vardı. Fakîh, genç memlûklerin zihinlerine İslam din biliminin unsurlarını tekrarlıya tekrarlıya yerleştirirdi. Memlûk ergenliğe yaklaştığı zaman silah kullanma zanaatı “envâ el-harb” öğretimine başlanırdı.”

Bu bilgiler genç memlûkun önce dini eğitim sonra da askeri eğitim aldığını göstermektedir. Dini eğitimin yanı sıra askeri ahlak ve disiplin kuralları da bu sırada öğretiliyordu.⁵¹⁶ Tibâkta görevli hadımlar⁵¹⁷ genç memlûklerin bütün davranış ve hareketlerini gözetlerlerdi.⁵¹⁸ Bütün memlûkler tibâka gitmezdi. Bunlardan bir kısmı doğrudan sultanın hizmetine girer ve onun çocuklarıyla birlikte eğitilirdi. Bunlar imtiyazlı küçük bir grup olup daha sonra *hasekiyye*⁵¹⁹ sınıfını oluşturdular.⁵²⁰ Haremde sultanın oğullarıyla yetiştirilmiş olan memlûkler⁵²¹ için bu durum hızlı yükselmelerine izin veren büyük bir lütuf olarak görülürdü.⁵²² Memlûk devrinin başlangıcında sultanın yirmi dört hasekiyyesi varken bu sayı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında (1299-1309, 1310-1341) 400'e ulaşmıştır. Barsbay devrinde ise (1422-1438) bu sayı 1200'dür. Taşradaki memlûk ve emirlere göre daha imtiyazlı olan *hasekiyyeler*

⁵¹⁵ Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.226.

⁵¹⁶ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.332.

⁵¹⁷ Siyah renkli köleler; Etiyopyalı, Batı Afrikalı, Hintli ve diğer menşeli olup Memlûk hiyerarşisine ancak hadımlık (haremağalığı) yoluyla girmişlerdir. Memlûk toplumunun çok hayati bir bölümünü oluşturmamışlardır. Bunları Memlûklerin hizmetinde bulunan bir yan unsur olarak değerlendirmek daha doğru olur. Bkz. Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.320; Askerî okulların en önemli personellerinden olan hadımlar küçük yaşta dış dünyadan gelen tehlikelere karşı korumakla görevli idiler. Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 227.

⁵¹⁸ Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 226.

⁵¹⁹ Sultan'ın çok yakınında bulunan memlûk grubudur.(İbn Hacer'den naklen) Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.86; Daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Hasekiyye”, **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s.373.

⁵²⁰ Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s.86; Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Hasekiyye”, s.373.

⁵²¹ İşte tabaka'ya girmeyen ve haremde sultanın oğullarıyla yetiştirilmiş olan bazı tanınmış memlûkler: Kundak es-Sâkî; el-Mansûr Kalâvun'un memlûku Baybars el-Mansûrî; el-Mansûr Kalâvun'un memlûku Ergûn ed-Davâdâr (bir başka kaynağa göre Kalâvun'un oğlu Muhammed'in memlûku) ; en-Nâsır Hasan'ın memlûku Şam valisi olan Bazlar el-'Umarî; Berkûk'un memlûku Baybars ez-Zâhirî; Berkûk'un memlûku Sûdûn ez-Zâhirî (son kişiler Berkûk'a ait idiler); el-Eşref Barsbay'ın memlûku olan ve onun saltanatında en çok sözü geçen şahsiyet olan Cânîbek el-Eşrefî. Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.234-235.

⁵²² Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.234.

gece ve gündüz saraydan ayrılmazlar ve istedikleri zaman sultanın huzuruna çıkabilirlerdi.⁵²³

Tibâkta memlûklerin başında *ağa*⁵²⁴ denilen kişiler bulunuyordu. Ağaların sorumlu olduğu memlûklere *ini* adı verilirdi. Bu ağa-ini ilişkisi memlûk toplumundaki *asabiyyenin*⁵²⁵ çekirdek öğelerinden birini oluşturuyordu. Ağa, memlûkun tibâktaki gelişiminden sorumlu olarak memlûk toplumunda *üstâzîyye*⁵²⁶ ile *hoşdâşîyye*⁵²⁷ arasında yer alırdı. Ağaların etkisi zaman zaman o kadar artmıştı ki 1482 yılında Sultan Kayıtbay kadınlara memlûklerinden hiçbirisinin ağasının izni olmadan evlendirilmemesini emretmişti.⁵²⁸ Sözlüğe göre “üstâd” kelimesinin bir anlamı baba; “ağa” kelimesinin bir anlamı ağabey; “ini” kelimesinin bir anlamı küçük kardeşir.⁵²⁹ Tibâkta ve sonrasında disipline son derece ehemmiyet verilirdi.⁵³⁰ Memlûk, onu satın alan ve âzâd eden efendisine karşı gösterdiği sadakat ve dayanışmayı, kölelik ve âzâdlık dönemi arkadaşlarına karşı da gösterirdi.⁵³¹ Memlûkler buluş çağına erişince harp eğitimlerine başlardı. Her memlûk grubunun silahşorluk (*furûsîyye*) konularında usta öğreticileri vardı. Bu aşamada kendilerine ata binme ve atla ilgili hususlar; ok atma, süngü, kılıç

⁵²³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Hasekiyye”, s.374.

⁵²⁴ İbn Abdüzzahir’e göre Türkçe asıllı olan “ağa” kelimesi Moğollarda en büyük kardeş, kabilenin en yaşlı kişisi ya da ailenin reisi manasına gelmektedir. Bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.83; Ağa, ini’nin bir nevi vasisi ve eğiticisi idi ve onunla meşgul olması ve onu koruması gerekiyordu. Çok defa bir memlûk ağa’sının tavsiyesi sayesinde yükselirdi Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.243.

⁵²⁵ Memlûk devletinde bir önceki sultanın emirlerinin nüfuzunun kırılıp, yeni sultanın kendi hoşdâşları ve memlûkleriyle yeni bir hâkimiyet grubu oluşturması, yeni bir asabiyye (iktidar) inşası olarak değerlendirilirdi.(İbn İyâs’tan naklen) Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.84-85.

⁵²⁶ Memlûk toplumunda üstâz kelimesi baba anlamında olup, tibâkta başlayan bu sosyal bağ memlûk ile efendisi arasındaki güçlü ilişkileri ifade ederdi. Memlûkler üstâzlarına; son derece bağlı idiler; gerektiğinde isyan edip efendilerinin düşmanlarını öldürebilirlerdi. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.84 (el-Makrizî’den naklen)

⁵²⁷ Hoşdâş; arkadaş, öğrencilik arkadaşı ve aynı üstâzın yanında yetişme (refik el-üstâz) anlamları taşırdı. Hoşdâşîyye (Hocadaş) aynı efendide beraberlik, onun emri atında yetişme demektir. Memlûk toplumunda hoşdâşlık bir nevi kardeşlik bağını içeriyordu. Tibâkta başlayan bu sosyal bağ memlûkun memlûkla ilişkisinde (hoşdâşîyye/ kocadaş, hocadaşîyye, hücdaş hoşdâş, hüşdâş) olarak adlandırılıyordu. Üstâzîyye ve hoşdâşîyye ilişkiler memlûk toplumundaki en güçlü bağları ifade eden ıstılahlardı. Bir emirin hoşdâşlarının sayıca çokluğu ona güç katar ve saltanata namzet bir duruma getirirdi. Aktay, Aybek’e hoşdâşlarından aldığı güçle karşı çıkabilmişti. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.84-85; Memlûku satın alan ve âzâd eden efendisine mu’tik veya ustâd adı verilirdi. Memlûk yalnız bu efendisine karşı çok sıkı bağlarla bağlanır ve ona son gününe kadar sadık kalırdı. Sultan I. Baybars ustâdi Aytakin’e büyük saygı gösterirdi; Baybars, kendisi sultan olduktan sonra, sık sık onun vaktiyle kendisinin efendisi olduğunu ve onu yetiştirdiğini hatırlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi memlûk, üstâdına karşı sadık ve kölelik ile âzâdlık arkadaşlarıyla (huşdâşîyye) dayanışma içinde olmalıydı. Bir huşdâş’a yardım etmeyi reddetmek, ona zarar vermek, ona karşı savaşmak ve hele onu öldürmek alçaklık ve hainlik sayılırdı. Bkz Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.238-240-241-242.

⁵²⁸ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.83.

⁵²⁹ Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.246.

⁵³⁰ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, s.86.

⁵³¹ Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.213.

kullanma, okçuluk-atıcılık (nüşşâb) gibi harp sanatları öğretilerek askerî eğitim verilirdi.⁵³²

İbn Tagrîbirdî: “Memlûklerin tibâkta ne kadar kaldıkları kesin olarak bilinmemektedir; Sultan Berkuk memlûkleri tibâkta iki yıl kalmadan buradan çıkarmıyordu. O, aynı zamanda bir yılda iki defa memlûk çıkışı da yaptırmıyordu. Memlûkler uzun süren bir eğitimden sonra azad olunuyorlardı” der. İbn İyâs: “(Sultan) Kayıtbay 1436 yılında Sultan Barsbay (1422–1438) tarafından satın alınmış ve *el-memâlik el-küttâbiyyeye* dâhil edilmiştir. Kayıtbay, Sultan Çakmak (1438–1453)’ın saltanatının ilk yıllarında bir süre daha eğitimini sürdürmüştü ve sonra at ve üniformasını alarak azad edilmiş ve *câmedar* görevine tayin olunmuştu. Bu bilgilerden müstakbel sultanın en az 3-4 yıl arası bir eğitim gördüğü tahmin olunabilir. Ancak bu yine de tibâktaki kesin süreyi vermekten uzak bir bilgidir.” der.⁵³³ Dinî ve askerî eğitimlerini tamamlayan memlûkler Sultana arz edilir, Sultan huzurunda yapılan askerî geçit töreninde öğrenimin sonunu belirten “itakâ⁵³⁴” adı verilen bir diploma alırlardı.⁵³⁵ Öğrenci memlûk, askerî okuldaki öğrenimini tamamlamadıkça ne maaşa⁵³⁶, ne öbür ödeneklere ve ikramiyeye⁵³⁷, ne silaha, ne de başka askerî teçhizata, ne ata, ne de iktâ’a sahip olabilirdi. Ama hepsine azad edildiği anda kavuşabilirdi.⁵³⁸ Memlûk toplumunun en önemli prensiplerinden biri, sıradan bir askerî emîr olması ve üst rütbelere yükselmesidir. Bu durum yıllar süren bir kariyer içerisinde, yeterlilik ve tecrübeye dayalı olarak gerçekleşirdi.⁵³⁹

Türkiye Selçuklu Devleti’nin başlıca şehirlerinde mevcut bulunan “Gulâmhâne” denen mektepler; Selçuklu saray ve ordusu, devlet büyükleri ve zenginlerin konakları

⁵³² Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.87-88.

⁵³³ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.92.

⁵³⁴ Memlûk toplumuna katılma hakkı kazandıran resmi belge (diploma). Bu diploma memlûkun azad edilmiş ve aynı zamanda eğitim görmüş bir asker olduğunu belgelendirirdi. Bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.92; Âzâd ediliş sertifikası olan “itâka” aynı zamanda rütbesiz askerî niteliği taşırdı. Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.230-236.

⁵³⁵ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.92.

⁵³⁶ Memlûklerin aylık ödeneklerine “Câmâkiya” adı verilirdi. Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.229.

⁵³⁷ Askerî eğitimini tamamlayan ve azad edilen memlûk özellikle askerî seferlerden önce yapılan ödenekler (nafaka), yeni bir sultanın tahta çıkışı esnasında dağıtılan nafakalar, yılda bir defa dağıtılan kisve (giysi) parası, her gün dağıtılan lahm (et), Kurban bayramı arifesinde dağıtılan kurbanlıklar, haftada iki defa verilen hayvan yemi, yılda bir veya bazen iki defa verilen yeni atlar ve develer olmak üzere birçok ödenek ve ikramiye almaya hak kazanırdı. Bkz. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 229.

⁵³⁸ Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s.229-230.

⁵³⁹ Çetin, *Memlûk Devleti’nde Askerî Teşkilat*, s.93 (el-Makrizî’den naklen)

için sarışın Kıpçak çocuklarını tahsil ve terbiyeden geçirerek seçkin köle ve cariyeler olarak yetiştirirlerdi.⁵⁴⁰ Genellikle küçük yaşta⁵⁴¹ “gulâmhâne” adı verilen “gulâm mektepleri” veya “askerî kışlalar” a alınan ve “babayân” adı verilen kişiler nezaretinde yetiştirilen gulâmlara daha fazla güvenilir; bunlar liyakat, hüner ve kahramanlıkları nispetinde yüksek makamlara çıkabilirlerdi.⁵⁴² Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların çekirdekten yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda “velinimetleri olan” efendilerine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmalarıydı. Bu bakımdan sadece Türkiye Selçuklularında değil, gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verilmişti.⁵⁴³ Gulâmlardan ileri yaşta veya hazır olanlar muhtelif görevlere tayin edilirdi. Sultan’ın ve sarayın muhafazasında ve merkez ordusunda görev alan gulâmlar belli bir düzen ve disiplin içinde harp eğitimlerine devam edip talim yaparlardı.⁵⁴⁴

Türkiye Selçuklularında da gulâm eğitimi dinî ve askerî olmak üzere ikiye ayrılmakta, dinî eğitim din adamları aracılığıyla; ata binme, ok, kılıç, mızrak ve diğer hafif ve ağır silahların kullanılması ve harp sanatına dair strateji, taktik ve sair hususları içeren askerî eğitim de yüksek rütbeli askerî ricâl tarafından verilmekteydi. Ayrıca gulâmların eğitim süresi boyunca yeme içme, giyim kuşam, kalacak yer, alet edevat ve diğer masrafları devlet hazinesinden karşılanırdı. Türkiye Selçuklu gulâmlarının da diğer devletlerde olduğu gibi liyakat, hüner ve şecaatleri herkesçe malum olduktan ve muhtelif hizmetlerde tecrübe edildikten sonra kabiliyetlerine göre ayrılıp muhtelif saray hizmetlerinde veya orduda istihdam edildikleri, burada gösterdikleri başarıya göre de emîrliğe kadar yükseldikleri söylenebilir.⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.270.

⁵⁴¹ 8 ile 12 yaş arasındaki erkek çocukları için gulamçe (çora-i sağır); 12 ile 18 yaş arasındaki erkek çocuklar için gulam (çora) tabiri kullanılırdı. Bkz. Ahmet Nezihî Turan, “Bahçesaray Köleleri (17.-18. Yüzyıllar)”, **Bilig**, (Kış/2009), S.48, s.247.

⁵⁴² Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, **Nüşa**, Yıl 7, S.24, (Güz 2007), s.65; Salim Koca, “ Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, **GEFAD**, IV, (2009), s.317.

⁵⁴³ Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, s.66.

⁵⁴⁴ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜSBE, Y.Doktora Tezi, Ankara 2008, s.375; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, s.317.

⁵⁴⁵ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.283-285.

E. GULÂMLARIN GENEL NİTELİKLERİ VE İSTİHDAMI

Gulâm/memlûk sınıfı devşirme veya satın alınarak asker yetiştirme usulü Bizans ve Sasanîlerde mevcut olduğu gibi Müslümanlar da bu geleneği devam ettirmişlerdi.⁵⁴⁶ İslâm dünyasında IX. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın başlangıcına kadar yaklaşık bin yıl süreyle uygulanan *gulâm/memlûk sistemi* İslâm ülkelerinin savunmasında ve İslâm dininin yayılmasında temel bir rol oynamıştır.⁵⁴⁷

Abbasi hükümdarı el-Mu'tasım (833-842) döneminden itibaren ordu ve İslâm toplumunun bir parçası olan Türk *gulâmlar/memlûkler* zamanla güçlenerek iktidarı ele geçiren bir topluluk olmuşlardır. Türklerin memlûk sınıfının ideal üyeleri olmasının sebeplerinden biri yakın bir coğrafyada yaşamaları, diğeri ise Türklerin karakter bakımından üstün askeri nitelikleridir. Bozkır kültürünün bir özelliği olarak, ahlakî yönden mertlikleri, sözünde durmaları ve aldıkları görevi tamamlama ilkeleri kültürel açıdan da onlara bir üstünlük sağlıyordu.⁵⁴⁸

İslam Devletlerinin askeri yapılarına farklı şekillerle de olsa köle statüsüyle dâhil olan Türkler, dönemin genel köle anlayışına uygun bir muamele ile karşılaşmadıkları gibi, kendilerini de hiçbir zaman bu anlayışa layık görmemişlerdir. Hatta kendilerini “*memlûk olarak*” üstün görmüşlerdir. Bu düşüncenin sonucu olarak, köle olarak dâhil oldukları bütün İslam devletlerinin askeri yapılarında kendi varlıklarını hissettirmişlerdir. Hatta bu devletlerin askeri ve siyasi kaderini belirleyebilecek bir güç haline geldikleri gibi, hükümdarlık makamlarına da ulaşmışlardır.⁵⁴⁹

Türk memlûkleri Mısır'da her şeye rağmen farklı devletler, halifeler, sultanlar, valiler ve emirler tarafından dört asrı aşkın bir süre tercih edilen askeri birlikler olarak kullanılmışlardı. Bu şaşırtıcı tercihin açıklamasının birinci sebebi, mevcut koşullarda, memlûk sisteminin üstünlüğü ve güvenilirliği, diğeri ise, Türk memlûklerinin en iyi

⁵⁴⁶ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s.238.

⁵⁴⁷ D. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, Çev. Samira Kortantamer, **TİD**, IV, (1988), s.211.

⁵⁴⁸ Süleyman Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.334.

⁵⁴⁹ Zengin, *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, s.19.

askeri özelliklere sahip olmalarıdır.⁵⁵⁰ Tuğrul Bey'in çağdaşı olan Arap müellifi İbn Hassul:⁵⁵¹

“Onların köle olanlarından hiçbiri, yeme içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmaya razı olmaz. Bunlar başka kölelerin ve esirlerin kullanılmakta oldukları ev süpürmek, hayvanlara bakmak vs. işlerde kullanılamazlar.” Yine ona göre, “Türk kölelik bağı çözüldükten (azad edildikten) sonra askere başbuğ olmak ve bir grubun başına geçmek veya bir cemaate emr-ü nehiyde bulunmaktan başka bir işe razı olmaz.”

Büyük Selçuklularda *gulâm-ı saray*, Türkiye Selçuklularında “müfred, gulâm, mülâzımân-ı yatak” isimleriyle adlandırılan *gulâmlık müessesesi*, memlûk sisteminin bir eş türü olduğu gibi, amaç ve görevleri bakımından Osmanlılardaki *Kapıkulu* (Yeniçeri) askeriyle de eş değerdedir.⁵⁵² Gulâm sisteminin devşirme sisteminden en önemli farkı çocuk veya gençlerin köle pazarlarından para ile satın alınmalarıdır. Devşirme sisteminin sınırları kanun ile belirlenmekte, buna göre, devşirilen çocuklar evlerinden, yurtlarından alınmaktadır.⁵⁵³

Memlûk sistemini en başarılı şekilde uygulayan devlet ise Memlûk Devleti'dir. Bu sistemin doğurduğu en büyük neticeler ise Haçlılar ve Moğollar karşısında alınan galibiyetlerdir. Bu sistem sayesinde Ortadoğu'da Haçlı varlığı sona erdirilmiş, Moğol istilası durdurulmuş idi. Mısır'da bu sistem (*gulâm/memlûk sistemi*) İhşidîler, Eyyûbîler, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde uzun yıllar ayakta kalmıştır. Mısır bir anlamda, bütünlüğünü bu sisteme (*gulâm/memlûk sistemi*) borçludur.⁵⁵⁴ Küçük yaşlarda İslâm topraklarına getirilerek efendileri tarafından terbiye edilen gulâm/memlûkler, yerli ahaliye bulunan sosyal ve maddi bağlardan azade olarak büyük bir sadakatle efendilerine bağlanırlardı.⁵⁵⁵ Saray teşkilatında ve eyalet teşkilatında çeşitli makamları işgal eden gulâmlar, devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvveti oluşturlardı.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.323.

⁵⁵¹ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, KTB Yay., Ankara 1986, s.104.

⁵⁵² Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.324.

⁵⁵³ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *TAD, SÜTAE Yay.*, S.18 (Güz 2005), s.220-226.

⁵⁵⁴ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”, s.334.

⁵⁵⁵ Güller Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İÜSBE, Y.Doktora Tezi, İstanbul 1995, s.308.

⁵⁵⁶ Kızıltoprak, “Memluk Sistemi”,s.324.

Gulâmların statüleri, hizmetlerinin ölçüsü, sanatları ve liyakatlerine göre artırılıyordu.⁵⁵⁷ Fonksiyonu ne olursa olsun daima merkezde bulunan gulâmların asıl görevi, sultanı ve sarayı korumaktı.⁵⁵⁸ Efendilerine tam bağlı olan gulâmlar profesyonel asker idiler.⁵⁵⁹ XI. asır müelliflerince askeri hizmete yarar genç *gulâm/memlûklerin* temin edildiği belli başlı köle ticaret merkezleri güney-batı Avrupa'da İtil, Kafkasya'da Derbend ve Orta Asya'da Ürgenç ve İsficâb idi.⁵⁶⁰

Gulâmlar, bazen özel kişiden hükümdara, aynı devlet içinde bir hükümdardan ötekine, bir devlet yıkılınca da başka bir devletin hükümdarına geçmektedir. Fakat bu gulâmlar yeni hükümdarın esas gulâmlarına göre üvey evlât muamelesi gördüğü için her hükümdar, kendi hususî gulâmlarını sağlamaya çok ehemmiyet vermiştir. Gerek kumandanların, gerekse hükümdarların savaşta elde ettikleri esirler, gulâm sağlanmasında önemli kaynaklardan biri idi. Gulâm sağlayan başka mühim bir kaynak ise köle pazarlarıdır. Çünkü gulâmlar, büyük ölçüde satın alınarak sağlanırdı. Yalnız hükümdarın değil, sivil veya asker bütün devlet erkânı, rütbe ve derecelerine göre değişen sayıda gulâma sahip idi. Saray gulâmlarıyla öteki gulâmlara göre imtiyazlı bir konuma sahipti. Nitekim büyük komutanlar saray gulâmları arasından yetişmişlerdi. *Gulâm*, sahibi tarafından yeniden satılabilir veya başkasına hediye edilebilirdi amma kendisine kötü muamele yapılamazdı. Hükümdar, bilhassa genç gulâmlara ihtimam gösterir, hattâ yaralı ve hasta olanları hastanelerde tedavi ettirirdi. Gulâmları efendisine bağlayan bağ, devlet ve hükümdara bağlayan bağdan çok daha kuvvetliydi Alınıp satılan gulâmların fiyatları zamana ve şartlara göre değişiyordu. Acemi bir gulâmın fiyatı 100 dinardı. Bu parayla oldukça iyi bir at almak mümkündü.⁵⁶¹

*Kul*⁵⁶² statüsünden *Bey*⁵⁶³ statüsüne geçişi sağlayan *gulâm sistemi*, İslâm dünyasında Abbasi Devleti ile uygulanmaya başlanmış olan bir sistemdir. Bu sistemde çocuk denecek yaşta toplanan namzetler belirlenmiş merkezlerde (*gulâmhâne*) silah

⁵⁵⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Çev: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 2003, s.151.

⁵⁵⁸ Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", s.324.

⁵⁵⁹ Merçil, "Gulâm", s.180.

⁵⁶⁰ Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, s.309.

⁵⁶¹ İ.Kayalı, C. Arslanoğlu, " Selçuklularda Ordu, Kuruluşu, Silahları ve Gelişmeler", *Türk Kültürü*, Türk Kara Kuvvetleri Özel Sayısı, TKAE Yay., S.131, Yıl XI, (Eylül 1973), s.163-164.

⁵⁶² Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Kul", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.348-350; Muhammed Hamidullah, "Abd", *DİA*, I, İstanbul 1988, s.57.

⁵⁶³ Orhun kitabelerinde bu mefhum asiller sınıfını ifade etmektedir. Hükümdar ailesine mensup prensler bu zümreye girdikleri gibi herhangi bir nüfuz ve yetki sahibi olan memurlar da bu ünvanı kullanmışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Bey", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s.11-12.

kullanmayı ve saray hizmetlerini öğrenirler; dini, askeri ve idari alanlarda eğitim görürler, yetenekli oldukları alanlarda uzmanlaşırlardı. Hükümdarın yakın çevresindeki devlet adamları ve kumandanlar, *gulâm sistemi* ile yetişen kullar arasından seçilirlerdi. Gulâm sisteminde eğitim süresi namzedin yeteneklerine göre değişmesine rağmen bu süre yaklaşık 15-20 yılı bulurdu. Her an savaşa hazır olan merkez kuvvetleri (hassa ordusu) de bunlardan teşkil edilirdi. Gulâm sisteminde yer alan kişiler; savaşta ele geçirilmiş, satın alınmış, devşirilmiş, hediye edilmiş olsalar dahi köle muamelesi görmezler, tamamen özel statüde yetiştirilmiş askerlerdir. Devlet adamı, yönetici, asker, kumandan, vali, saray görevlisi vb. birçok alanda istihdam edilirdi. İstihdam edildikleri görev ve makamlara göre de (merkez, taşra, kumandan, vali) nitelikleri farklılaşırdı.

Hükümdarın en güvenliği ve itimat ettiği elemanlar olan gulâmlara çok çeşitli vazifeler verilmiştir. Büyük Selçuklu Sultanlarının saraylarında hükümdar için satın alınıp terbiye görerek yetişen ve saray (Enderûn) hizmetlerine tayin edilen; *Emîr-i Hâcib*⁵⁶⁴ (Hâcibü'l-hüccâb), *Emîr-i Candar*⁵⁶⁵ (Candar), *Emîr-i Silah*⁵⁶⁶ (Silâhdâr), *Emîri Âlem*⁵⁶⁷, *Câmedar*⁵⁶⁸, *Şarabdar-ı Hâs*⁵⁶⁹ (Şarabdar), *Taştdar*⁵⁷⁰ (Âbdâr), *Emîr-i Çaşnigir*⁵⁷¹ (Çaşnigir), *Hansâlâr*⁵⁷², *Emîr-i Ahur*⁵⁷³, *Serhenk* (Çavuş⁵⁷⁴) denilen vazife sahipleri muhtelif milletlerden ve bilhassa Türklerden alınıp yetiştirilen kölelerdi. Bu

⁵⁶⁴ Tuğrul Bey zamanında Abdurrahman Alb Zen isminde bir hacib bu görevde bulunuyordu. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1984, s.33 (Rahatus-sudur'dan naklen); Alparslan'ın hacibi Erdem, Melikşah'ın hacibi Kumac, Berkyyaruk'un hacibleri Toğayürek, Kumac ve Abdülmelik, Muhammed Tapar'ın hacibleri Ömer Karatekin ve Ali Bâr, Senceer'in hacibleri Kızıoğlu, Hüseyin b. Davud, Nizameddin Mahmud-i Kaşani, Feleküddin Ali Çetri idi. Bkz. Aydın Taneri, "Hacib", **DİA**, XIV, s.509-510.

⁵⁶⁵ Atabey Gümüştekin Candar gibi "Candar"ların içinden "Atabey" derecesine çıkanlarda olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.34 (Ahbarud-devletis-Selçukiyye'den naklen); Çavlı Candar'da atabeyliğe kadar yükselmiştir. Bkz. Aydın Taneri, "Candar", **DİA**, VII, s.145.

⁵⁶⁶ Mukaddemülasâkir Silâhdar Emir Gozoğlu, bu isimle maruf olup kumandanlık mevkiine kadar çıkmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.35 (Zübdetün-nusra'dan naklen). Bazı Türk İslam devletlerinde sultanın silahları ile silahhanesinden sorumlu olan silahdar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şerafettin Turan, "Silâhdar", **DİA**, XXXVII, s.191-193.

⁵⁶⁷ Bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Alemdar", **DİA**, II, s.363-364.

⁵⁶⁸ Bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Câmedar", **DİA**, VII, s.45.

⁵⁶⁹ Şarabdâr-ı Has'ın emri altında Meclisi haslarda hükümdara ve davetlilere şarap sunan (sâki adı verilen) köleler bulunurdu. Selçuknâmelerde (Karaca Sâki) meşhur olup sonra yüksek dereceye çıkarak İsfahan Selçukluları'nda Sultan Mesud'un oğlu Selçuk Şah'a Atabey olmuştur. Sultanın sarayında tertip edilen Meclisi haslara devlet adamlarından muayyen ve mahdud kimseler gelirlerdi; bunların maiyyetlerinde yalnız bir köle ile gelmeleri lâzım olduğunu siyasetnâme yazmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.35-36 (Zübdetün-nusra'dan naklen)

⁵⁷⁰ Harzemşah Devleti'nin müessisi Anüştekin, Selçuk Sultanı Melikşah'ın kölelerinden olup onun Taştdârı idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.36 (Rahatus-sudur'dan nakleden).

⁵⁷¹ Bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Çaşnigir", **DİA**, VIII, s.232.

⁵⁷² Bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hânsâlâr", **DİA**, XVI, s.47-48.

⁵⁷³ Selçuknâmelerde bir hayli emîrâhûrun ismine tesadüf etmekteyiz. Kızıl Emiri Ahur, Altıntaş Emiri Ahur, İnanc Yabgu bunlardandır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.37.

⁵⁷⁴ Bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Çavuş", **DİA**, VIII, s.236-238.

gulâmlar saray usul ve âdabına göre terbiye edilirler, ok talimine ve saray hizmetlerine alıştırlırlardı.⁵⁷⁵ Yukarıda sayılan belli başlı saray *emîr* ve *hademelerinden* başka “İnak” denilen *musâhiplerle*, *hâsekiler*, *hâdîmler*⁵⁷⁶ de vardı. Sarayın bütün *nâzır*, *müdür* ve maiyyetlerinin hepsi Sultan gulâmlarından (mamlûk) idi.⁵⁷⁷ Selçuk sultanları kendi *kapıkulu* sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azad ettikten sonra onlardan liyakatli ve sadıklarını ya valiliklere göndermişler⁵⁷⁸ veya evlâtlarının yetiştirilmesine “atabey” ünvanı ile memur etmişlerdir.⁵⁷⁹ Selçuklularda devlet büyüklerinin birbirlerine verdiği hediyeler arasında gulâmlarda bulunmaktadır.⁵⁸⁰

XIII. yüzyıl Anadoluşunda işlediği biçimiyle *gulâm sistemi* birçok açıdan bariz olarak başarılı bir sistemdi. Bu sistem, nispeten çok sayıda yetenekli ve becerikli general, idareci ve İslâm kültürünü besleyen birçok hami üretmiş, bunların hepsi de Selçuklu toplumuna kayda değer katkılarda bulunmuşlardır. Bu köle gençlere iyi bir eğitim verilmesi bu sistem sayesinde mümkün olmuştur.⁵⁸¹ Devlet hizmetine giren Türk, artık aile etkisine kayıtsız kalır, devletin menfaatini aile menfaatinin üstünde tutardı.

Gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra önce küçük görevlerde tecrübe edilen *gulâmlar*, ardından saray hizmeti veya orduda görevlendirilir ve burada gösterdikleri liyakat ve sadakat nispetinde başta saray olmak üzere merkez ve taşra teşkilâtında önemli mevkilere kadar yükselebilirlerdi. Bunlara diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi mevki ve makamlarına göre değişen belli bir ücret ödendiği muhakkaktır. Muhtemelen üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa *bistegâni*⁵⁸², *mevâcib*⁵⁸³,

⁵⁷⁵ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.32.

⁵⁷⁶ Şerefüddin hâdim, Cemalüddin hâdim, Rahatus-sudur’da adı geçen hâdim gulâmlardandır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.38.

⁵⁷⁷ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.38.

⁵⁷⁸ Kölelikten yetişip Melikşah’ın ibriktarı (Taştdar) olan Anuştekin efendisi tarafından Hîve valisi tayin edilmişti; keza Şemsüddin İldeniz de köle olup Gıyasüddin Mesud tarafından Azerbaycan valiliğine gönderilmişti. Şam, Elcezire, Suriye, Musul, Erbil ve Artuk, Ermenşahlar ve diğer bazı küçük devletler hep bu suretle kurulmuşlardı. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.47.

⁵⁷⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.47.

⁵⁸⁰ Rükneddin Süleyman Şah’ın Zahirüddin Faryabi’ye verdiği hediyeler arasında 5 nefer gulam da bulunmaktaydı. Gıyaseddin Keyhüsrev’e gurbette iken, kardeşlerince verilen veya onun kardeşlerine verdiği hediyeler arasında 20 nefer gulam da bulunmaktadır. Bkz. Tuncer Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev*, TTK Yay., Ankara 1997, s.57-58.

⁵⁸¹ Speros Vryonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Çev. T.Birkan, *Cogito*, S.29, (Güz 2001), s.103.

⁵⁸² Özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemi kaynaklarında, orduya ödenen maaş anlamında kullanıldığı anlaşılmağa beraber üç ayda bir mi, yirmi günde bir mi yoksa senelik veya aylık olarak mı ödendiğine dair kesin bir hüküm çıkarmak mümkün değildir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜŞBE, Y. Doktora Tezi, Ankara 2008, s.288 (Hasan Enveri’den naklen).

*müsâhere*⁵⁸⁴, *ulûfe* veya *câmegî*⁵⁸⁵ adı verilen belirli bir maaş ödenirdi. “Dîvân-ı ‘Arz’ın uhdesinde olan bu iş, belli bir düzen ve denetime tâbi idi. Yüksek makamlarda bulunan *gulâm* kökenli devlet adamlarına ise maaş yerine iktâlar tevcih edilir, bazen de hem maaş hem de iktâ verilirdi.⁵⁸⁶ Büyük Selçuklularda devletin muhtelif mıntıklarına ya hükümdar ailelerinden biri tayin edilir, bulunmadığı takdirde sultanın azadlı kölelerinden olup yetişmiş bulunan mutemet şahıslar, vali tayin olunurlardı. Şehzâde veya mutemet kölelikten azadlı vali⁵⁸⁷ nereye vali tayin edilmiş ise orasının hâsılatı *öşüriye* ve *resmiyesi* kendisine *iktâ* yani *dirlik* olarak verilirdi.⁵⁸⁸

Gulâmlar, Türkiye Selçuklu Devleti’nde ise *hâcîb*⁵⁸⁹, *atabey*⁵⁹⁰, *üstâdüddâr*⁵⁹¹, *emîr-i ahur*⁵⁹², *taştdar*⁵⁹³, *hazinedar*⁵⁹⁴, *emîr-i devât*⁵⁹⁵, *melikü’l-ümerâ*⁵⁹⁶, *iğdişbaşı*⁵⁹⁷,

⁵⁸³ Aylık veya senelik anlamlarında kullanılan “mevâcib”, Büyük Selçuklularda sivil hizmetkârlara (hadem), tercihen askerî hizmetkârlara (hasem) ve bundan başka bir melike, bir yüksek emîre ve diğer devlet ricaline verilen maaşlardır. Bu kelime ordu mensupları (mütecennide) ve köle askerlere (gılmân) ödenen ücret nevini gösterir. Mevâcib, ekseriya iktâ ile münasebettar olarak geçer. Öyle ki, bu takdirde mevâcib ile iktâ’ şeklinde tahsis edilmiş maaş kastedildiği farzedilebilir. Bkz. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.288-289.(Ferheng-i Fârisî-i ‘Amîd’den naklen)

⁵⁸⁴ Aylık ücret anlamına gelen “müsâhere” kelimesi, Gazneli ve Büyük Selçuklularda kullanılmıştır. Bkz. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.289 (Beyhakî ve Nizamü’l-mülk’den naklen)

⁵⁸⁵ “Câme (elbise) kelimesinden gelen “câmegî/câmegiyât/cevâmik” tabiri, Büyük Selçuklu, Eyyübî ve Memlûk devletlerinde maaş anlamında kullanılmakla beraber, Türkiye Selçuklularında günlük ücret anlamında kullanıldığı, bazı yüksek rütbeli devlet ricâline ödenen ücretin “câmegî” ile ifade edildiği görülmektedir. Bkz. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.289 (İbn Bibi ve Aksarayî’den naklen)

⁵⁸⁶ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s.288-289.

⁵⁸⁷ Melikşah “Bendegânihas” denilen en yakın mutemet kölelerine geniş mıntıkların valiliklerini vermişti; meselâ Kasımüddeve Aksungur’u Halep, İmadüddeve Bozan’ı Urfa, Çekermiş’i ise Musul eyaletine tayin etmiş ve oraları da kendilerine iktâ olarak vermişti. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.49. (Rahatus-sudur’dan naklen)

⁵⁸⁸ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.49.

⁵⁸⁹ Gıyâseddin Keyhüsrev’in ilk saltanatında hâcîblik görevinde bulunan Hâcîb Zekeriya, çok becerikli olup, o dönemde Anadolu’da konuşulan beş dili de anadili gibi biliyordu. Bkz. Baykara, *I.Gıyâseddin Keyhüsrev*, s.50.

⁵⁹⁰ Mubârizeddin Ertokuş, II. Gıyâseddin Keyhüsrev’in, Mubârizeddin Armağanşah ise II. İzzeddin Keykavus’un atabeyi olmuş gulâmlardan idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.78-79; Speros Vryonis Jr., “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, Der. Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s.524; Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından İzzeddin Keykavus’un atabeyliğine ise Üstadüddâr Armağanşah tayin edilmişti. Bkz. İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye*, II, s.27.

⁵⁹¹ Saraya ait masraflarla ilgilenen kişi. Selçuk ricalinden meşhur Ferruh Atabey I.Alâeddin Keykubad zamanında “Üstâdüddâr” vazifesinde idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.80.

⁵⁹² Saltanat ahırlarının yöneticisidir. Zeyneddin Başara (Sultan I.İzzeddin Keykavus), Esededdin (I.Gıyâseddin Keyhüsrev), Fahreddin Arslanoğmuş ve Necmeddin Ferruh bu görevde bulunmuş Selçuklu gulamlardandır. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, s.524; İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye*, I, s.135,218,254; İbn Bibi, II, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye*, s.123.

⁵⁹³ Sultanın yıkanmasına nezaret eden kişi.(Leğencibaşı) Celâleddin Karatay bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, s.524.

⁵⁹⁴ Hazinenin başı. Celâleddin Karatay bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, s.524.

⁵⁹⁵ Büyük vezirin kâtibi.(Başvezirin sekreteri) Celâleddin Karatay bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, s.524; Asri Çubukçu, “Devâtdâr”, *DİA*, IX, s.221; Ziyâüddin Karaarslan ilk zamanlarda I.İzzeddin Keykavus devrinde emîr-i devat idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.83.

⁵⁹⁶ Genel askeri komutan.(Başkomutan). Şemseddin Tavtaş, Hüsameddin Emir Çoban, Seyfeddin Emir Kızıl ve Şemseddin Has Oğuz bu görevde bulunmuş gulâmlardandır. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, s.524.

*şarabsalar*⁵⁹⁸, *emîr-i candar*⁵⁹⁹, *emîr-i silah*⁶⁰⁰, *emîr-i sipehsalar*⁶⁰¹, *emîrî'l-kebir*⁶⁰², *çaşnigir*⁶⁰³, *emîr-i meclis*⁶⁰⁴, *emîr-i şikâr*⁶⁰⁵, *emîr-i câmedar*⁶⁰⁶, *emîr-i dâd*⁶⁰⁷, *naibü'l-hadre*⁶⁰⁸ gibi önemli mevkilere getiriliyor, ayrıca büyük şehirlere askeri vali olarak tayin ediliyorlardı. Sultanlar gibi nüfuzlu emirlerin de hatırı sayılır miktarda gulâmları vardı. Gulâmlar ordu dışında temizlik hizmetlerinde, hazine, divanda, adliyede, tercüme odalarında, tuğrahâne, haremde ve maliyede görevlendirilmiştir.⁶⁰⁹ Saray erkânı, Aksarayî'de genel olarak, “zümre-i havâss ve hadem” veya “ümerâ-i hâss” şeklinde zikredilmiştir. “Havâs” tâbiri de hükümdarın maiyetindeki saray vazifelilerine tekabül eder. Genel olarak Türk-İslâm devletlerinde bunların hepsi, “Gulâm Sistemi”ne göre yetiştirilmiş askerî sınıf mensupları olup, emîr rütbesini taşırlardı.⁶¹⁰

⁵⁹⁷ İğdiş, Türkiye Selçuklu devrinde şehirlerdeki vergi memurlarına verilen ad. Bkz. Faruk Sümer, “İğdiş”, **DİA**, XXI, s.524.

⁵⁹⁸ Saray kileri yöneticisi. Fahreddin Ayaz bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.524; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, I, s.312.

⁵⁹⁹ Sultanın muhafızlarının başı. Türkiye Selçuklu taht kavgasında I. İzzeddin Keykavus'un yanında yer alan Necmeddin Behrâmşâh ile kardeşi Alâeddin Keykubâd'ın yanında yer alan Mübârizeddin İsa bu görevde bulunmuş gulâmlardandır. Bkz. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, I, s.156; Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.524; Ayrıca I.Alâeddin Keykubat tahta çıktığında 120 candardan oluşan bir muhafız birliğine sahipti. Bkz. Aydın Taneri, “Candar”, **DİA**, VII, s.145.

⁶⁰⁰ Emîr-i Silah silâhhanenin muhafız ve kumandanı olup, merasim ve alaylarda hükümdarın silahını taşıyan görevlidir. Bedreddin Gühertâş Emîr-i silah vazifesinde bulunmuş gulâmlardan idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.82.

⁶⁰¹ Ortaçağ İslam devletlerinde başkumandan hakkında kullanılan bir terim. Büyük Selçuklular'da bütün kuvvetlerin başkumandanı idi. Ordunun eğitiminden, savaşa hazır bulunmasından, sevk ve idaresinden sorumlu idi. Nizamülmülk sultanın büyükle, sipehsâlârla ve amidler ile oturup kalkmamasını bunun hükümdarın haşmetine zarar vereceğini, ayrıca sipehsâlârlık görevinin gençlere değil tecrübeli yaşlılara verilmesi gerektiğini kaydeder. Bkz. Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s.259; Sipahibaşı (Sipahilerin başı) Seyfeddin Karasungur bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.524.

⁶⁰² Kemâleddin Rumtâş bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.524; Kumandan, vali ve bey anlamına gelen terim. İslâm tarihinde emir kelimesiyle teşkil edilen birçok tabir mevcuttur. Bkz. Abdülazîz ed-Düri, “Emîr”, **DİA**, XI, s.121-123.

⁶⁰³ Hükümdar sofralarına nezaret edip yemekleri kontrol eden, sultanın zehirleme ihtimalini önleyen saray görevlisidir. Şemseddin Altunaba, Siracaddin Sarıca, Seyfeddin Ayaba, Seyfeddin Tergeri, Mübârizeddin Çavlı bu görevde bulunmuş gulâmlardandır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.80-8; Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.525.

⁶⁰⁴ Bazı İslam devletlerinde sultanla devlet adamlarının katıldığı önemli meclisleri tertip etmekle görevli kimse. Bkz. Asri Çubukçu, “Emir-i Meclis”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.141-142; Meşhur emirlerden Mübarizeddin Behrâmşâh, Emîr-i meclislikten yetişerek en yüksek dereceye ve kumandanlığa kadar çıkmıştı. Bkz. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, I, s.185-187; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.82.

⁶⁰⁵ Şikâr “av” demektir. Hükümdarın av köpeklerini ve kuşlarını yetiştirenlerin reisine “emîr-i şikâr” denirdi. I.Alâeddin Keykubat zamanında Sadeddin Köpek, III.Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Kılavuzoğlu emîr-i şikâr (Av işleri bakanı) idi. Bkz. R. Turan, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, s.153; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, I, s.363; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, II, s.185; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK Yay., Ankara 1988, s.28-29.

⁶⁰⁶ Bazı İslam devletlerinde hükümdarın elbiselerine nezaret eden saray görevlisi. Seyfeddin Ebu Bekir, Sencer, Samsamüddin Kaymaz, Eseddin Ruzbeh, câmedârlık görevinde bulunan gulâmlardandır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.84; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, II, s.73,94,95.

⁶⁰⁷ Adalet teşkilatının başı. Seyfeddin Kayı-Aba bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Speros Vryonis Jr. “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.525.

⁶⁰⁸ Sultanın Konya'daki naibi. Eminüddin Mikail bu görevde bulunmuş gulâmlardan biridir. Bkz. Vryonis, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.525.

⁶⁰⁹ Erdoğan Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, s.183.

⁶¹⁰ Aydın Taneri, “Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri”, **AÜTAD**, IV, S.6-7, s.141.

XIII. yüzyıl Konya'sındaki vezir sarayının yanındaki "Gulâmhâne" adlı saray okulunda genç gulâmlar eğitim görmeleri için babalara teslim ediliyorlardı. Bu gençler daha sonra, kariyerlerinin belli bir noktasında çeşitli saray hizmetlerine taksim edilirler; buralarda hizmetler köle birliklerinin temayüz etmiş daha yaşlı üyelerinin gözetimi altında yürütülürdü. Başkanları ya da personeli gulâm olan bu makamlar ve hizmetler arasında şunlar vardı: Has ahır, sarayın giyim ve temizlik hizmeti, hazine, divanın gizli arşivleri, iğdişler birliği, adliye, sultanın sofrası ve kileri, sultanın muhafızları, sultanın Konya'daki genel valisi, saray mutfağı, tercüme kalemi, sahib tuğrai kalemi, harem ve muhtemelen saray müzisyenleri topluluğu. Aynı durumun diğer mevkiler ve saray hizmetleri için de geçerli olması muhtemeldir.⁶¹¹ Nitekim Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı incelendiğinde, gulâm kökenli devlet adamlarının saray teşkilatı, hükümet teşkilatı ve taşra teşkilâtında önemli makamlarda istihdam edildikleri görülür.⁶¹²

Saray⁶¹³ teşrifat ve usullerini Büyük Selçuklu Devleti'nden alan Türkiye Selçuklularının da çeşitli saray görevlilerinden oluşan bir *Enderûn teşkilatı* vardı. Saray teşkilatında istihdam edilen devlet ricali arasında; Türk terbiyesi ve kültürü verilerek sarayda yetiştirilen köleler (gulâmlar), İran'dan gelen Müslümanlar ile Türk kökenli görevliler de bulunmaktadır. Muhtelif milletlerden köle ve esir sıfatıyla alınıp yetiştirilen gulâmlar, saray harici devlet hizmetlerinde de bulunup en yüksek mevkilere kadar çıkmışlardı.⁶¹⁴ XIII. yüzyılda sultanlar ve emirler tarafından yaygın bir biçimde gulâm istihdam edilmekteydi.⁶¹⁵ Gulâmlar (kapıkulu askeri) muhtelif milletlerden ya esir edilmek veya köle olarak satın alınmak suretiyle tedarik edilmişti. İçlerinde Rum, Rus, Gürcü, Deylemli gulâmlarda bulunmaktaydı.⁶¹⁶ Gulâmlardan saray sistemi yoluyla yükselenler, liyâkat ve sadâkat ile kendini gösterenler daha sonra sarayda veya askeri idare veya taşra yönetiminde önemli mevkilere atanırlardı. Emîrlerin gulâmları arasında liyâkat ve sadâkat ile kendini gösterenler de aynı biçimde terfi ettişlerdi.⁶¹⁷ Seyfeddin Torumtay Malatya'nın; Zeyneddin Beşâre Niğde'nin; Seyfeddin Türkeri Sivas'ın; Mübarizeddin Ertokuş Antalya'nın; Fahreddin Ayaz Sivas'ın; Esadeddin Ayaz

⁶¹¹ Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.526.

⁶¹² Uzunçarşılı, *Medhal*, s.78-100.; Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", **Türkler**, VII, Ankara 2002, s.152-153; Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.524-533.

⁶¹³ Dergâh ve bargâh kelimeleri de saray anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.78 (İbn Bibi'den naklen)

⁶¹⁴ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.78.

⁶¹⁵ Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.525.

⁶¹⁶ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.101.

⁶¹⁷ Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.527.

Malatya'nın; Mübarizeddin Çavlı Elbistan'ın; Şemseddin Yavtaş, Niksar'ın ve Mübarizeddin İsa, Amid'in serleşkerliğini yapmış oldukları gibi merkezî idaredeki konumları sayesinde, hem yeni sultanın seçilmesinde hem de tahta geçme töreninde çok önemli roller oynamışlardı.⁶¹⁸ Gulâman içinden saraya ayrılıp yetişen köleler arasından; Mübarizeddin Ertokuş, Celâleddin Karatay, Şemseddin Hasoğuz, Seyfeddin Torumtay, Zeyneddin Beşâre, Seyfeddin Türkeri, Eminateddin Mikail, Şemseddin Altunaba, Kemaleddin Rumtaş, Fahreddin Sivastos, Mübarizeddin Çavlı, Mübarizeddin İsa, Ferruh Atabey, Seyfeddin Karasungur, Reşideddin Ayaz, Şemseddin Yavtaş ve Seyfeddin Kayaaba gibi pek çok kıymetli devlet adamları yetişmiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁸ Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito*, s.101.

⁶¹⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.101; Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.531.

III. BÖLÜM

DEVŞİRME SİSTEMİ VE ENDERÛN

Gulâm/kul sistemi Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biri olarak, sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden hizmet erbabı yetiştirmek üzere, Orta-Doğu İslâm devletlerinden geçmiş eski bir uygulâmadır.⁶²⁰ Zira çok-dinli, çok-dilli ve çok-ırklı bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmuş olan devletlerin (Abbasîler, Gazneliler, Memluklar, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti vd.) en çarpıcı özelliklerin biri, kölelerin yönetim ve askerî kuruluşlarda kapsamlı bir biçimde kullanılmasıdır.⁶²¹

Osmanlılar da şeriata görünürde aykırı olan devşirme sistemini uygulayarak, İslamiyetteki klasik askeri ve kölelik düzenini geliştirmişler⁶²² *gulâm* denilen genç gayrimüslim köleleri saray ve devlet hizmetinde kullanmak üzere eğitmişler⁶²³ kendilerinden önce Türkiye Selçuklu devletinde uygulanan *gulâm/kul sistemini* geliştirmişler, *Yeniçeri ocağı*'nın kurulmasında ve saray kölelerinin temini konusunda önceki uygulamaları örnek almışlardır.⁶²⁴

Bu bölümde; Enderûn'un öğrencileri hangi kaynaklardan seçilmiştir? Enderûn ne amaçla kurulmuştur? Enderûn eğitim esasları nasıldır? Sorularına cevaplar aranacak, Devşirme sistemi ve Enderûn'un yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilecektir.

⁶²⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s.205.

⁶²¹ Speros Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito*, S.29, (2001), s.94.

⁶²² Y.Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.14.

⁶²³ Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, Terc.İsmet Özel, Çıdam Yay., İstanbul 1989, s.41-42; Osman Gazi'nin (1299-1324) seferlerinde alpleri ve nökerleri bayrağı altında toplayabilme başarısı, o dönemde nökerlik /yoldaşlığın egemen bir kurum olmasıyla alakalı görünmektedir. Nökerlik sonraları Osmanlı Devleti'nin gelişme çağında *kul sistemine* yol açmış olmalıdır. Sultanın yeniçerileri, bey kulları, tumarlı sipahilerin hizmetkârı olan *gulâmlar* hep *nöker* durumundadır. Bkz. H. İnalçık, "Osman I", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s.446.

⁶²⁴ Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito*, s.94; Osmanlı Devleti'nin ordu teşkilatını esas bakımından Türkiye Selçukluları'ndan aldığı ve kısmen de Memlûkler teşkilatından esinlendiği söylenebilir. Ayrıca Yeniçeri teşkilatındaki "ocak" tabiri Memlûkler'de de mevcut olması bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Bkz. M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yay., İstanbul 1986, s.144-145.

A. ENDERÛN'UN ÖĞRENCİ KAYNAĞI: DEVŞİRMELER

Osmanlı klasik döneminde saray halkı, *kapıkulu* ordusu hemen hemen tamamıyla *devşirme*⁶²⁵ ve savaş esirlerinden oluşuyordu.⁶²⁶ Nitekim Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu ve Memlûklü Devletlerinde satın alınmış kölelerden müteşekkil kuvvetler mevcut olduğu gibi Osmanlılar da ilk Rumeli fütuhatında bu usulü uyguladılar.⁶²⁷ Çünkü Osmanlılar kendilerinden önceki İslâm devletlerinin çoğunda görüldüğü üzere iktidarlarına ortak olabilecek soylu bir sınıfın oluşup kökleşmesini istemiyorlardı. Bu yüzden devlet hizmetleri “kulluk düzeni” denilen esaslara göre yürütülmüştü.⁶²⁸ *Kul* statüsündeki bu devlet görevlileri bütün hayatları boyunca sultanın iradesine tabii idiler; sultanın onları yükseltmesi gibi azletmesi, idam etmesi ve mallarının *müsadere* etmesi de olağandı.⁶²⁹ Görevlerini yaptıkları müddetçe mevki, rütbe, şan, şöhrat, mal, mülk sahibi olabiliyorlardı. Bu tür imkânlar, kapıkullarının şahsi menfaatlerini dünyalıklarını temin etmenin yanında, devlete-padişaha iyi hizmet vermeleri için de önemli bir teşvik kaynağı oluyordu.⁶³⁰ Savaş esiri, köle veya *devşirme* kökeninden gelmeleri bu bakımdan bir değişikliğe yol açmazdı.⁶³¹ Enderûn⁶³² da yetişmiş ve üst yönetici mevkilerine tayin edilmiş kapıkulu denen bu *devşirmelerin* padişaha ve saraya sadakatleri tamdı. Bu kişiler devlet güçlü iken Türk kültürüne ve

⁶²⁵ Devşirme sistemi hakkında bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.13-30; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, OSAV, İstanbul 1990, II, s.123-127; Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yay., İstanbul 2008; Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", **Bellekten**, (1986), S.198, s. 679-722; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 254-257.

⁶²⁶ Halil İnalçık, *Doğu Batı, Makaleler I*, Doğu Batı Yay., Ankara 2006, s.203; Klasik dönemde devleti idare eden vezirler hemen hemen tamamıyla *devşirme ve kul* kökenlidir. Bkz. İnalçık, *Doğu Batı*, s.203; Öz, "Sosyal Hayat, Osmanlı Toplumunu", s.532.

⁶²⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-I*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.139.

⁶²⁸ Mîtat Enç, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005, s.293; Devşirmelerin hukuki durumları üzerine daha fazla bilgi için bkz. Gümeç Karamuk, "Devşirmelerin Hukukî Durumları Üzerine", **Hacettepe Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılı Özel Sayısı, (Ekim 1999), s.19-32; Kulluk, genellikle yabancıların bu gibi hizmetler için yetiştirilmesi ve kullanılması anlamına gelmektedir. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.293.

⁶²⁹ Mehmet Öz, "Sosyal Hayat, Osmanlı Toplumunu", (Osmanlılar), **DİA**, XXXIII, s.532.

⁶³⁰ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, s.7.

⁶³¹ Öz, "Sosyal Hayat, Osmanlı Toplumunu", s.532.

⁶³² "Enderûn", Farsça'da bir şeyin dış tarafı olup, "Birûn" kelimesinin zıddıdır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986, s.39; Ayrıca Enderûn (eğitim yapılan bölüm), Osmanlı saray teşkilatının dört ana yapısından biridir. Diğerleri; Harem (özel yaşam alanı), Birûn (hizmet ve koruma) ve Divan-ı Hümayûn (idari merkez)dir. Bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", **DİA**, XXXVI, s.120; Enderûn'da padişahın kişisel hizmetleri ile gulâmların eğitime yer verilmiştir. Enderûn, padişahın özel hayatının geçtiği bir yer olduğu kadar aynı zamanda bir okuldur. Bkz. H.İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s.210; Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Enderûn", **DİA**, XI, s.185-187.

Türk devletine büyük hizmetler vermişlerdi.⁶³³ Efendisi olan sultana yerli Müslüman tebaadan daha itaatkâr olan, arzulu ve gayretli eğitimi sayesinde dirayetli bir asker ve yönetici haline gelen gulâmlar, şairin dilinde veciz bir hal alarak atasözü haline gelmişti: “Sadık bir hizmetkâr, yüz çocuktan daha iyidir, ikinciler babalarının ölümünü beklerken, ilki ise uzun yaşamasını arzu eder.”⁶³⁴

Nitekim Osmanlı Hükümdarlarının uzun asırlar boyunca İmparatorluğun her tarafında salâhiyetlerini mutlak bir şekilde devam ettirebilmelerinin bir sebebi de şüphesiz bu köle kökenli yöneticilerdir. Çünkü bunlar ne asalete ve ne de köklü bir aileye sahip olamadıkları, aynı zamanda sık sık değiştirilerek, terfi ettirilerek veya nakledilmek suretiyle vazifelerinde de değişikliğe gidildiği için, hiçbir vakit Hükümdara karşı gelebilecek nüfuzlu bir zümre teşkil edememiş ve bu hal merkezîyetçi Osmanlı rejiminin ömrünün uzamasının sebeplerinden biri olmuştur.⁶³⁵

Gulâm (kul) sistemine dayanan klâsik Osmanlı idare sistemi XVI. yüzyılın ikinci yarısında son derece gelişmişti.⁶³⁶ Osmanlı padişahları, yaklaşık XV. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar kendilerine sadık bir *kul sınıfı* oluşturarak bunların bir kısmını sarayda ve bir kısmını da orduda eğitimden geçirdikten sonra istihdam etmişlerdir.⁶³⁷ İslâm dinine geçirilen Hıristiyan çocuklarından oluşturulan Yeniçeri ordusu, Orta Avrupa'nın düzenli ilk piyade ordusu oldu.⁶³⁸ Devşirme kanunu, hem Yeniçeri Ocağı için önemli bir insan kaynağı sağlamış, hem de ahalisi büyük oranda Hıristiyan olan Rumeli'nin İslamlaştırılması sürecine bir nebze hizmet etmiştir.⁶³⁹

⁶³³ Kodaman, “Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, s.7.

⁶³⁴ Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yay., İstanbul 2008, s.19.

⁶³⁵ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, Ankara Üniv. **DTCF Dergisi**, C.13, S.1-2 Ankara 1955, s.35.

⁶³⁶ İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye*, s.215-216; Osmanlı devletinin ilk düzenli birlikleri olan yaya ve müsellemler gittikçe büyüyen devletin ihtiyacını karşılayamaz hale gelince daha güçlü ve daimi bir ordunun kurulması kararlaştırıldı. Bunun için savaş esirlerinden faydalanma yoluna gidildi. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Osmanlılar-Askeri Teşkilat” (Osmanlılar), **DİA**, XXXIII, s.509.

⁶³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.298; Osman Bey'in askeri maiyetinin *kul* ve *nöker* denilen üyeleri, XV. yüzyılda Osmanlı askeri teşkilatının ana dayanağı haline gelecek olan maaşlı kuvvetlerin (kapıkulu ordusu) öncüleriydi. Bkz. Gabor Agoston, “Savaş (Osmanlı Dönemi)”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s.196. Nökerlik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zerrin Günel, “Nöker”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, s.216-217.

⁶³⁸ Giacomo E. Carretto, *Akdeniz'de Türkler*, Çev.D. Kundakçı-G. Kuray, TTK.Yay., Ankara 2000, s.17-18.

⁶³⁹ Ülker Akkutay, *Enderün Mektebi*, s.35.

Devşirme sistemi, Osmanlıların *gulâm/kul* sistemine getirdikleri önemli bir yeniliktir.⁶⁴⁰ *Devşirme*, devletin ihtiyaç duyduğu çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere Osmanlı tebaası olan Hıristiyan çocuklarının bir kanun dâhilinde toplanmasıdır.⁶⁴¹ Osmanlı devletinde *kapıkulu ocakları* olan sipahilerle, yeniçerilerin yenilenmesini temin etmek için ortaya çıkmıştır.⁶⁴² İdris-i Bitlisî, devşirme uygulamasının ortaya çıkışını şu şekilde açıklar:⁶⁴³

“Kefere topraklarının büyük bölümü zorla yani savaş sırasında fethedildiği için ve gerek kadın gerek erkek tüm o kâfirler esir edilerek köle yapıldığı ve hepsi birden Gaziler Sultanı'nın kulu olduğu için, cihat sırasında hizmet etmelerini sağlamak çok iyi bir iş olacaktı ve idari buyrukların yerine getirilmesinde bu genç erkeklerden yararlanılması kabul edilebilir ve makul bir şeydi.”

Devşirme işinde her türlü yolsuzluğu önlemek için her türlü tedbir de alınmıştı. XVI. yüzyılda Türkiye'ye gelen Avrupalı seyyahlardan biri olan Alman Hans Dernschwam, *devşirme sisteminin* uygulanması ile ilgili olarak izlenimleri şöyle anlatır:⁶⁴⁴

“Türklerin bir âdeti var: Üç senede bir idareleri altında bulundurdukları, Bosna, Hırvatistan, Sırbistan, Yunanistan, Arnavutluk, Eflak, Buğdan, Macaristan vd. gibi Hıristiyan memleketlerden ve krallıklardan, en seçme, en güzel, en yakışıklı ve en becerikli genç oğlanları şehir şehir, köy köy dolaşıp gezerek beğendiklerini ihtiyaç nisbetinde devşirirler...8, 9, 10, 12 yaşlarında olan bu erkek çocuklara acemioğlan denir. Bunlar henüz eğitilmemiş, yetişmemiş toy oğlanlardır. Bunların hepsi padişahın parasıyla yeni baştan giydirilir. Acemioğlanları sürü halinde padişah saraylarının ve köşklerinin bulunduğu yerlere götürülürler. En makbul yerler Bursa, İstanbul, Galata ve Edirne'dir. Buralarda onlar sünnet edilir. Acemioğlanlar arasından en güzel ve en zekileri seçilerek padişahın sarayına, köşklarine gönderilir. Bunlar orada Türkçe konuşma, okuma yazma ve cirit oynamayı öğrenirler. Padişah yeniçerileri, kapucuları, çavuşları, beyleri, paşaları, sipahileri ve sancaktarları sarayda yetişen acemioğlanları arasından seçer. Bunlar sarayda ve Türk memleketlerinde en başta gelen kimseler olurlar. Her biri ünvanlarına göre görev yaparlar. Halkı idare ederler... İşte böyle bir

⁶⁴⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.205; Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Geleneği*, s.80.

⁶⁴¹ Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s.254.

⁶⁴² İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yay., İstanbul 2007, s.27.

⁶⁴³ Y.Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.20.

⁶⁴⁴ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat günlüğü*, s.88-89.

idare sonucu, bütün Hıristiyan memleketler eski yetenekli, itibarlı ve iyi halkını kaybetmiştir...”

Çağdaş yerli ve yabancı gözlemcilerin açık ifadeleri, *devşirme sisteminin* Osmanlılar tarafından, beklenen sonuçları bilinerek uygulandığını kanıtlamaktadır. Zira bilinmektedir ki kullardan oluşan *kapıkulu* (merkez ordusu), ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli *uc* beyleri karşısında, Osmanlı padişahlarının merkezî otoritesinin kurulmasında başlıca destek olmuş ve zamanla Osmanlı padişahları kendi icra gücünü, yalnız kendi kullarına vermeyi bir prensip olarak kabul etmişlerdi.⁶⁴⁵ Osmanlı padişahları ve özellikle Fatih Sultan Mehmed *kul (devşirme) sistemini* çok geliştirmiş ve bunu devletin merkezî, askerî ve taşra teşkilâtlarında geniş ölçüde uygulamıştı.⁶⁴⁶ Devletin en önemli mevkilerine, talihin ve tesadüfün çıkardığı kimseleri değil de kabiliyetli ve zeki kimseleri çıkartmak bir hükümdarın en büyük bilgelidir. Hizmetine, tamamen kendisine bağlı, eğitimini ve nafakasını ona borçlu ve bu yüzden bütün kabiliyetlerini ve meziyetlerini onun hizmetinde kullanmak zorunda olanları seçerdi.⁶⁴⁷ Nitekim Fatih İstanbul’un fethinden sonra iktidarını sınırlandıran kişileri ortadan kaldırarak, devlet idaresinde eski ailelerin nüfuzunu bertaraf etmiş ve padişahın emir ve arzusuna mutlak surette bağımlı kulları devletin başına getirmiştir.⁶⁴⁸ Bu kişiler (kullar) yüzyıllar boyunca Osmanlı ailesinin hizmetinde yaşadılar. Bunlar savaşta alınan Balkan tutsakları ya da “*devşirme*” idiler. Bunların bazıları Yeniçeri yapılmak üzere yetiştirilmişler, en iyileri imparatorluk sarayında “*Enderûn*”a ya da “*Birûn*”a alınmak için eğitilmişlerdi. Bunların tümü köleydi fakat imparatorluk emrinde çalışmak onlar için gurur nedeniydi.⁶⁴⁹ “*Siyaseten katl*” ve mallarının “*müsadere*” edilme korkusu, onları padişaha-devlete daha çok bağladı. Var oluşlarını sadakatte, itaatte, hizmette başarı kazanmalarında görmüşlerdi.⁶⁵⁰ Osmanlı Devleti’nde *devşirme (kul) sisteminin* ilk zamanlardan itibaren uygulandığını zaman içerisinde planlı ve programlı bir şekle kavuştuğunu görüyoruz. Osmanlıların ihtiyaç duydukları kadroları kendi

⁶⁴⁵ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye*, s.206-207.

⁶⁴⁶ Abdülkadir Özcan, “Gulâm” (Osmanlılar), *DİA*, XIV, s.184; Fatih Sultan Mehmet’in iktidarı kölelerinin teşkilatına, yani uç beylerinin gücüne karşı denge unsuru olarak gulâm sistemi aracılığıyla kurduğu kapıkullarının teşkilatına dayanıyordu. Fatih bu teşkilatın yapısını hazırladı ve Fatih Kanunnamesi denilen yasayla da her mevkie yükselmenin sırasını tarif etti. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.84.

⁶⁴⁷ Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Haz. M. Reşat Uzmen, T.1001 T.E., Bsk.T.Y., s.49

⁶⁴⁸ Halil İnalçık, “Mehmed II”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.405.

⁶⁴⁹ Carretto, *Akdeniz’de Türkler*, s.26; II. Mehmet’in düşüncelerini biçimlendirmede iki önemli insandan biri olan Zağanos Paşa’da gulâmlardan biriydi ve Mehmet’in Manisa’da iken vasiliğini yapmıştı. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.47.

⁶⁵⁰ Kodaman, “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, s.7.

kaynaklarından temin etme ve kendi dünya görüşlerine uygun kadrolar yetiştirme imkânı veren bu sistem aynı zamanda hem Türkleşme-İslamlaşma sürecine hizmet etmiş, hem de devletin azametini devam ettirecek kadroların oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Devşirme kanunu zamanla eski önemini kaybeden *pençik kanunu*⁶⁵¹ nun yerini almış, kuvvetli ve sürekli olarak iki buçuk asır kadar devam etmiş⁶⁵² ancak devşirme sistemi sistematik bir şekilde ancak XV. yüzyılda II. Murat zamanında (1421-1451) başlamış,⁶⁵³ yasa ve düzenleri Kanuni Sultan Süleyman zamanında tamamlanmıştır.⁶⁵⁴ Devşirme her yıl değil birkaç yılda bir veya askere ihtiyaç duyuldukça yapılmıştır.⁶⁵⁵ Bu kanun çıkarıldığında ilk yıl 1000 çocuk toplanmış, ondan sonra bu iş genişletilerek H.1050/M.1640-1641 yılına dek sürdürülmüştür.⁶⁵⁶ XVI. yüzyılda her menşeden toplanan *kulların* toplamı yılda 7-8 bine yükselirken, bunun ortalama 3000 kadarı *devşirme* idi.⁶⁵⁷ İlk olarak Rumeli’de tatbik edilen bu uygulâmayla Arnavutluk, Yunanistan, Adalar ve Bulgaristan’dan ve daha sonra da Sırbistan, Bosna-Hersek ve Macaristan’daki Osmanlı arazisinden de devşirmeler yapılmıştır. Devşirme kanunu XV. yüzyıl sonları veya XVI. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu’da yaşayan hıristiyan tebaaya da uygulanarak, XVII. yüzyılda umumi bir şekil almıştır.⁶⁵⁸ Devşirme sistemi IV. Murat zamanından itibaren zayıflamıştır.⁶⁵⁹ Düzenli olarak XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar uygulanan devşirme sistemi zamanla gevşemiş, kapıkulu ocaklarının

⁶⁵¹ Sözlükte “beşte bir” anlamında kullanılan pençik (pencik) kelimesi, Osmanlı askeri sisteminde kara ve deniz seferlerinde ele geçirilen esirlerden beşte birinin devlet hizmetine alınmasını ifade eder. Daha fazla bilgi için bkz; Abdülkadir Özcan, “Pencik”, **DİA**, XXIV, s.226; Beş esirden biri hazine için alınıyordu. Sayı tam beş değilse bedeli alınıyordu.(Her esirden yirmi beş akça).Pençik oğlanları Türkçe öğrenmek için Müslümanların yanlarına veriliyor, sonra da devşirilip, Yeniçeri ordusuna katılıyor ve başlarına ak börk giydiriliyordu. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, Haz.Mahir İz, KTB Yay., Ankara 1985, s.260; Devletin elinde toplanan ve “pencik oğlanı” denilen bu esirlerin genç ve güçlü olanlarından yeni bir asker teşkil etme fikri Çandarlı Kara Halil Paşa’ya aittir. Bkz. Özcan, “Pencik”, s.227.Pencik Kanunu daha sonra teferruatlı şekle getirildi. Acemiliğe alınmayanlar “şirhor” (meme emen), “beççe” (3 yaşından 8 yaşına kadar, yavru), “gulâmçe” (8- 12 yaş arası küçük çocuk), “gulâm” (buluğa ermiş çocuk), “sakallı” (traşı gelmiş olanlar), ve “pır” (ihtiyar) gibi isimler altında bir takım sınıflara ayrıldı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **DGBİT**, (Red. Hakkı Dursun Yıldız), XII, Çağ Yay., İstanbul 1989, s.339.

⁶⁵² Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.13-14; XV. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıla kadar, yani iki yüzyılı biraz geçen bir süre devşirme sistemi uygulanmıştır. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, s.34.

⁶⁵³ M.Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Atay Kültür Yay., Ankara 1972, s.181.

⁶⁵⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat* (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), C.I-II, Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1987, s.153.

⁶⁵⁵ Özcan, “Devşirme”, s.257.

⁶⁵⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat* (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), C.I-II, Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1987, s.18

⁶⁵⁷ İnalçık, *Devlet-i’Aliyye*, s.207.

⁶⁵⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.14.

⁶⁵⁹ Nejat Göyünç, “Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni”, **Osmanlı**, VI, s.560; Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere göre IV. Murat zamanında 8.000, III. Ahmet zamanında 1.000 civarında devşirilmiştir. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, s.33.

nefer ihtiyacı daha ziyade “kuloğlu” ve “ağa çırağı” denilen kimselerden karşılanmıştır.⁶⁶⁰

Devşirme kanununda nereden ve kimlerden oğlan alınacağı ve alınmayacağı tespit edilmişti.⁶⁶¹ Devşirilen çocukların çoğunluğu Yeniçeri ocağına alındığı için devşirme kanunlarında Yeniçeri için oğlan alınmak tabiri kullanılmıştır.⁶⁶² Bu nedenle devşirme teşkilatını “yeniçeri ocağı” ve “saray için oğlan devşirmek” suretiyle ikiye ayırmak lazımdır. Ocak için oğlan devşirilmesi XVII. yüzyıldaki Köprülüler zamanından itibaren tedrici surette terk edilmiş ise de saray için devşirme bir müddet daha devam etmiştir.⁶⁶³

Devşirme kanununda toplanacak çocukların nitelikleri belirtilmiştir. Devşirme öncelikle kırsal bölgelerde yaşayan ailelerin çocukları arasından seçilirdi. Soylu ve ruhban çocuklarına öncelik verilirdi. Bu öncelikte amaç belki çevrenin nüfuzlu ailelerinin çocuklarını padişah kulu yaparak itaatlerini kolaylaştırmaktı. Seçimde gürbüzlük ve yakışıklılığa birinci derecede önem verilirdi Osmanlı sarayında sureti güzel olanın ahlâkının da güzel olacağına inanılırdı. En ufak bir beden ya da sağlık kusuru olan çocuk ve gençler devşirme dışı bırakılırdı.⁶⁶⁴ Annesi ve babası ölmüş bir çocuk, terbiyesi kıt ve aç gözlü olabilir düşüncesiyle devşirilmezdi. Sığırtmac ve çoban çocuklarıyla kel, köse, doğuştan sünnetli, ayrıca Türkçe bilenler ve sanatkâr çocuklar ocağa alınmazdı.⁶⁶⁵ Hıristiyan çocuklarının asilleri, papaz oğulları, iki çocuktan sadece biri, birçok çocuğu bulunan ailenin en sağlıklı çocuğu seçilir, tek oğlu olanın çocuğu alınmazdı⁶⁶⁶ Hıristiyan çocuklarının en güzelleri ve en sıhhatlileri seçilirdi. Alınan çocukların orta boylu olmasına dikkat edilirdi. Uzun boylu ve görünüşü güzel olanlar saray için seçilirlerdi.⁶⁶⁷ Yahudi çocukları alışverişe alışkın ve paraya düşkün oldukları için alınmazdı. Müslüman çocukların ise aile etki ve nüfuzundan yararlanacakları

⁶⁶⁰ Özcan, "Devşirme", s.257.

⁶⁶¹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.20; Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.80.

⁶⁶² Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.13; Esir ve devşirmelerin yeniçeri yapılmasında zaman içerisinde üç aşama gözlenir: Birinci aşama savaşta elde edilen esirlerin beşte birinin (pençik oğlan) padişah adına alınıp kısa bir süre eğitim ve öğretimden sonra ihtiyaç üzerine hemen yeniçeri yapılması; İkinci aşama esirlerin Anadolu'da Türk çiftçilerin hizmetlerine verilip beş ile sekiz yıl orada hizmetten ve Türkçeyi, Türk-İslam adetlerini öğrendikten sonra yeniçeri yapılması; Üçüncü aşama ise esirlerle devşirmelerin Anadolu'da hizmetten sonra Acemi Ocağı'na verilerek orada da yetiştikten sonra yeniçeri yapılması. Bkz. a.mf., *Kapıkulu Ocakları-I*, s.151.

⁶⁶³ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.69.

⁶⁶⁴ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.305.

⁶⁶⁵ Mücteba İlgürel, “Acemi Oğlanı”, *DİA*, I, s.324.

⁶⁶⁶ Özcan, "Devşirme", s.255.

⁶⁶⁷ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.17.

düşünüldüğünden devşirmesi yapılmazdı. Kent görenlerin kötü alışkanlıklar kazanmış olduklarına inanılırdı.⁶⁶⁸

Devşirme işi, XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar *Beylerbeyi*, *Sancakbeyi* ve *Kadılar* tarafından yapılmakta iken; iltimas, rüşvet ve suiistimal olduğu görülünce bu iş Yeniçeri ocağına bırakılmıştır.⁶⁶⁹ *Yeniçeri Ağası*, Ocak ağalarından, bu tür işlerde tecrübeli olan bir devşirme ağası ile bir kâtip atardı. Bunların eline, uygulamanın ne biçimde ve hangi yollardan yapılacağını gösteren yönetmelik niteliğinde bir ağa buyruğu ile devşirmenin yerini ve zamanını belirten bir de sultan fermanı verilirdi.⁶⁷⁰ Devşirme memuru hangi bölgeye memur edilmişse elindeki talimatnameye göre hareket ederdi. Fermanda, her bölgeden alınacak oğlan âdeti kazalara göre tespit edilmişti. Devşirme memuru, tayin olduğu bölgede kazaları bizzat gezip görerek kanuni vasıfları uygun olmak şartıyla kırk hanede bir oğlan hesabı üzere çocuk devşirirdi.⁶⁷¹ Gürbüz ve eğitilebilir uyruklarını bulma kastıyla davranan Osmanlılar yalnızca sekizle onsekiz yaş arası bekâr köylü gençlerini alırlardı. (XVII. yüzyılda bu sınırlar on beş yaşla yirmi yaş olarak belirlendi.)⁶⁷² Her kazada köylere kadar yapılan duyurular gereğince Hıristiyan çocukları başta papazları olarak, babaları ve vaftiz defterleriyle toplanma mahalline gelirlerdi. Devşirme memuru vaftiz kâğıtlarını inceleyerek yaşları müsait olanları ayırırdı. Devşirme olarak alınan çocuğun; köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının ve sipahisinin isimleri, doğum tarihi ve bütün eşkâli ile bir deftere yazılır ve bu defter iki nüsha olarak düzenlenir; biri devşirme memurunda kalır, diğeri çocukları sevk eden sürücüye verilirdi.⁶⁷³ Devşirme memuru görevini yaparken *sancak beyi*, *kadı*, *tımar sahibi* gibi mahallî görevliler devşirme memurunun işini kolaylaştırmakla yükümlü idiler.⁶⁷⁴ Devşirme memurları tarafından bizzat görülerek kanuna uygun şekilde toplanılan çocuklar “sürü” denilen yüzer, yüz ellişer veya iki yüz kişilik kabileler halinde ve sürücülerle muhafızların nezaretleri altında, “kızıl aba” ve “külâhlar”

⁶⁶⁸ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.304.

⁶⁶⁹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.14-15.

⁶⁷⁰ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.304.

⁶⁷¹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.16.

⁶⁷² Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.80; Bu konuda da kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Devşirilecek çocukların on-yirmi yaş arasında olanları öncelikle seçilirdi. Bkz. İlgürel, “Acemi Oğlanı”, s.324; Devşirme memuru vaftiz kâğıtlarını inceleyerek yaşları müsait olanları ayırırdı. Bunların içinden on dört ile on sekiz yaş arasındakiler tercihan alınırlardı. Bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.16-17.

⁶⁷³ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.16-17.

⁶⁷⁴ Özcan, “Devşirme”, s.255.

giydirilerek hükümet merkezine sevk edilirdi.⁶⁷⁵ Sürü içinde kanuna muhalif oğlan bulunursa o sürü umumen *Tophaneye* veya *Cebahaneye* verilir, *Acemi oğlan* yapılmazdı.⁶⁷⁶ Kafiler halinde İstanbul'a nakledilen acemiler; burada kelime-i şahadet getirerek müslüman olurlar, cerrah tarafından sünnet edildikten sonra seçime tabi tutulurdu.⁶⁷⁷

Saraya alınacak kimseler seçilirken ahlâk sahibi ve doğrulukla tanınmış kimselerden bulunması birinci şartı teşkil ederdi.⁶⁷⁸ Devşirmelerin en zeki, en gürbüz, endamı en düzgün ve iyi huylu olanları,⁶⁷⁹ özel olarak teşkil edilmiş, belirli kurallara göre hareket eden ekipler tarafından fiziki, bedeni ve ruhi özellikleri incelenerek seçilirdi.⁶⁸⁰ Bu seçimde *Kapı Ağası* ile kıyâfe ilminden anlayan *Saray-ı Amire Hocası* etkili olurdu.⁶⁸¹ *İlm-i kıyâfe ilmine*⁶⁸² vâkıf olan bu zat saraya alınacak çocuğun alındaki çizgilere ve icabeden şeylere bakarak, aranılan şartları haiz ise saray için alırdı.⁶⁸³ Gerek devşirme sırasında ve gerekse saray okullarına alınacakların seçimi sırasında zekâ ve yetenekliliğe de dikkat edildiği bilinmektedir. Buna rağmen kaynaklarda bu ölçüt ya da ölçeklerin neler olduğuna dair yeterince ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Yalnız bunların sorun niteliğindeki bazı durumlarda adayın davranışlarına bakılarak kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bir aydınımızın kaynak göstermeden naklettiği bir örnek bunu aydınlatır:⁶⁸⁴

“Devşirme adayları, ortasına yemek kabı yerleştirilmiş bir tepsi çevresine sıkışıkça bir durumda oturtulurdu. Her birinin eline sapları hayli uzun tahta kaşıklar

⁶⁷⁵ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.21.

⁶⁷⁶ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.81-82.

⁶⁷⁷ İlgürel, “Acemi Oğlanı”, s.324.

⁶⁷⁸ İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1953, s.7.

⁶⁷⁹ Ahmet Şimşirgil, “İç Oğlanı”, *DİA*, XXI, s.449.

⁶⁸⁰ Mehmet İpşirli, “Enderun”, *DİA*, XI, s.186.

⁶⁸¹ Şimşirgil, “İç Oğlanı”, s.449; Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.81; Bu değerlendirme ve sınıflandırma sırasında en gürbüz ve gösterişli, yakışıklı ve akıllı olanlar saray için ayrılır ve ayrı bir defteri tutulurdu. Bu defter ve adaylar Kapı Ağası'nca dikkatle izlendikten başka zamanın hükümdarının da denetiminden geçerd. Padişahların gerek içoğlanı adaylarının seçimi ve gerekse eğitimleri süresince yakından ilgilenmesi ve onları kişisel olarak izlemesi gelenek halinde yerleşmişti. Bu ayırmada bazı adayların doğrudan doğruya saraya alındıkları olurdu. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.306-307.

⁶⁸² İnsanın yüzünden ve dış görünüşünden, iç vasıflarına, iç hayatına dair ahkâm çıkarma bilgisi. Bkz. Ferit Devlilioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999, s.518; Elemeler yapılırken ilm-i kıyâfet (phrenology) yoluyla çocuğun zihin ve karakter özellikleri kadar dış görünüşüne de önem verilirdi. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.81; Terim olarak kıyâfe bir kimsenin fiziki yapısına ve organlarına bakarak onun nesebi, ahlak ve karakteri hakkında tahminde bulunmaktır. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Serhan Tayşi, “Kıyâfe”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s.508.

⁶⁸³ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s.23-25; XVI. yüzyıl sonlarında saray için alınacak pençik oğlanlarının mutlaka “ilm-i kıyâfe”den anlayan bir kişi tarafından muayene edilmesi ve ona göre seçilmesi tavsiye edilmiştir. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Pencik”, *DİA*, XXIV, s.227.

⁶⁸⁴ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.305.

verilirdi. Kendilerinden kaşığının sapını arkadaşına dokundurmadan karınlarını doyurmaları istenirdi. Kafaları yeterince çalışmayanlar sorunun çözümünü bir türlü kestiremezlerdi. En akıllıları ise karşısında oturanla iş birliği yapmayı düşünür, kendi kaşığı ile onu besler, ondan da kendini beslemesini isterdi.”

Yukarıda anlattığımız devşirme/kul sisteminin uygulama esaslarıyla ilgili olarak özetle şunlar söylenebilir:⁶⁸⁵

1. Devşirilecek oğlanlar en küçüğü sekiz, en büyüğü on sekiz yaş arasındaki çocuklardır.
2. Aranılan özelliklere sahip olursa azami yaş yirmiye kadar çıkabilir.
3. Bu yaşlar arasındaki çocukların yüz güzelliği ile vücut yapısı uygunluğuna ve tam sıhhate sahip olmaları devşirme için şarttır.
4. Devşirme zaman ile mukayyet olmayıp, Yeniçeri Ocağını besleyen Acemi Oğlanlar Ocağının ihtiyacına göre ve Yeniçeri Ağasının ihtiyacı bildirmesi ile yapılır.
5. Devşirme ihtiyaca göre ve memleketin her tarafında veya tespit edilecek sınırlı bir bölgesinde yapılır.
6. Bir devşirme devresinde köylerden veya kasabalarda mahallelerden kırk evde bir evden, bir erkek çocuk alınır.
7. Özellikleri kanuna uygun olarak devşirilecek oğlan en az iki kardeşten biri olacaktır.
8. Özellikleri kanuna uygun dahi olsa ailesinin tek erkek çocuğu devşirme olarak alınmaz.
9. Özellikleri kanuna uygun dahi olsa, 18 yaşından küçük olduğu halde evli ise devşirme olarak alınmaz.
10. Özellikleri kanuna uygun dahi olsa, bir sanatla meşgul oluyorsa devşirme alınmaz.
11. Devşirilen oğlanlar son bir elemeye daha tabi tutulurlar, oğlanların en seçkinleri padişah hizmetine, iç oğlanı olarak ayrılır, geri kalanlar acemioğlanı olurlar.

⁶⁸⁵ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, GÜ Eğitim Fak. Yay., Ankara 1984, s.38-39; Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, s.113-114.

Devşirmeler, Enderûn'un en önemli öğrenci kaynağı olmakla beraber, okulunun öğrenci kaynakları çok çeşitlilik arzeder, bunları da şu şekilde özetleyebiliriz:⁶⁸⁶

1. *Pençik yasa*sı gereğince hükümdar hissesi diye ayrılan savaş tutsaklarının en elverişli olanları birinci ve en eski kaynaktır. Bunlara gerek savaş ve gerekse barış sırasında serhat beylerinin düşman komşu ülkeler içine yaptıkları akınlar sırasında ele geçirilen ya da toplanan çocuklar ve gençler de dâhil edilmelidir.
2. Osmanlı hükümdarlığı altına giren ülkelerin, emniyet ve güvenlik aracı olarak saraya gönderdikleri erkek evlâtları veya akraba çocukları da başka bir kaynaktır. Bunlar tutsak olarak korunmakla yetinilmez, sarayda sultana muti kullar durumuna getirilecekleri bir eğitim de görürlerdi.
3. Gerek saray hizmetleri ve gerekse askeri güç için köle pazarlarından da yararlanılırdı. İmparatorluğun en güçlü ve gelişkin dönemlerinde İstanbul köle pazarlarına binlerce satılık insan getirilirdi.
4. Zamanın ileri gelen kişilerinin saray ve konaklarında bu kaynaktan (*köle pazarları*) sağlanarak eğitilen kız veya erkek kölelerin en seçkinlerinin hükümdara hediye edilmesi âdeti de vardı. Böylece canlı hediye sahibi hem hükümdarı memnun edebilme imkânı sağlar, hem velinimetini sarayda tutup destekleyebilecek bir temsilcisi olurdu.
5. Fakat gerek *Yeniçeri Ocağı*nın, gerekse *Enderûn*'un en verimli ve en uzun süreli insan kaynağı "*devşirme (kul) sistemi*" olmuştur. Osmanlı egemenliği sırasında gelişip uygulanan kulluk düzeninin en zengin ve sağlam kaynağı bu *devşirme* çocuklarıdır.

Devşirme çocuklarının seçkinleri ve düzgün vücutluları saraya alınıp eğitildikten sonra saltanat hizmetleri yöntemlerini ve devlet işleri yönetimini öğrendikten sonra taşralarda komutanlar yanında sivil askeri işler hakkında adam akıllı bilgi edindikten sonra, yaptığı görevler, yerine getirdiği ödevler beğenilir ve kaderi de kendine yardımcı olursa vezirliğe yükselebilirlerdi.⁶⁸⁷ Kimse anadan doğma imtiyazlı değildir. Onların hizmetleri, kabiliyetler değerlendirir, önce gözlenir, denenir ve sonra terfi ettirilirdi. Batılı

⁶⁸⁶ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.302-303.

⁶⁸⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.292.

tarih araştırmacılarından Albert Howe Lybyer'e göre, Osmanlı Devleti'nde yüksek makamlara getirilenlerin çoğu oban ocuklarıydı.⁶⁸⁸

Osmanlı devletinde uygulanan *devşirme/kul sisteminin* her aşamasında eleminin olduğu, en yetenekli ve zeki olanların üst makamlara kadar çıktıkları görülmektedir. *Devşirme sistemi*, devlet yönetiminde aktif görev alacak elit tabakanın seçilmesinde, saray okulları da yetiştirilmelerinde önemli rol oynamışlardır. İmparatorluk sınırları içerisinde bulunan çocukların en kabiliyetlilerini seçmek, Türk ve İslâm kültürü içerisinde (kltrleştirme) ve istenilen niteliklere sahip bir devlet adamı olarak yetiştirmek (disiplinleştirme) *devşirme/kul sisteminin* zn teşkil etmektedir.

⁶⁸⁸ lker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.137; Köle asıllı olduğu halde kabiliyet ve ehliyeti sayesinde askeri ve bürokratik alanda en yüksek kademeye çıkmış pek çok kimse bulunuyordu. Dalmaçyalı bir devşirme olan Ali Paşa kabiliyet ve liyakati sayesinde,1561 yılında sadrazamlığa yükselmişti. Bkz. Akgündüz-ztrk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.346.

B. ENDERÛN YAPISI VE İŞLEYİŞİ

İnsanlık tarihinde üstün yetenekli bireylerin eğitimi ile ilgili ilk çalışmaları M.Ö. 427-347 yılları arasında Eflatun⁶⁸⁹'un sistemleştirdiği söylene gelmiştir. Bundan yaklaşık 1700 yıl sonra Osmanlı Devleti döneminde kurulan “Enderûn” üstün özel yeteneklerin dünyadaki ilk sistemli seçim, eğitim ve istihdam örneği olarak görülmektedir. Üstün zekâlı ve yetenekli çocuklar için oluşturulan bu sistem, Osmanlıların yükselme ve yayılma dönemlerinin temel güçlerinden biri olmuştur.⁶⁹⁰ Belirli kaynaklardan belirli ölçülere göre aday seçip özel programlarla ve seçkin öğretim kadrosu ile süreli ve aşamalı eğitim yapan Enderûn, Eflâtun'un önerdiği eğitim amaçları ve örgütüne⁶⁹¹ çok benzerlik gösteren uygulamalardan birisi olarak kabul edilebilir.⁶⁹²

Topkapı Sarayı içerisinde bulunan *Enderûn*⁶⁹³; sadece köle ve devşirmelerden oluşan bir saray iç hizmetleri örgütü mü, yoksa köle ve devşirmeleri Türk kültürüne göre yoğurup en etkili biçimde görevleri için eğiten bir okul muydu? Aslında *Enderûn*⁶⁹⁴, hem köle ve devşirmelerden oluşan bir saray iç hizmetleri örgütü, hem de köle ve devşirmeleri Türk kültürüne göre yoğurup en etkili biçimde görevleri için eğiten bir okuldu. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan yetenekli komutanları yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin

⁶⁸⁹ Daha fazla bilgi için Bkz: Fahrettin Olguner, “Eflâtun”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s.469-476; Platon, *Devlet*, Çev. Neval Akbıyık, İstanbul 2007.

⁶⁹⁰ Semra Şahin, “Özel Eğitimin Tarihçesi”, *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, (Ed. Ayşegül Ataman), Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2003, s.58.

⁶⁹¹ Sokrat'ın öğrencisi ve Aristo'nun hocası olan Eflâtun (Platon) eğitimi her çağda etkileyecek olan öğretisini, “görüntülerin arkasına ulaşmak, özü bulmak” olarak açıklar. Eflâtun insan eğitimi için aşamalar da önerir: Karakter eğitimi, beden eğitimi, estetik eğitim, mesleki eğitim ve felsefi eğitim gibi. Yeni doğan çocuğun, anasından babasından uzaklaştırılıp devlet bakımevlerinde bu eğitim aşamalarına göre yetiştirilmesini savunur. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2003, s.45; Platon, *Devlet*, Çev. Neval Akbıyık, İstanbul 2007, s.180; Mitat Enç, “Eğitimde Önder Yetiştirme Sorunu”, *AÜEBF Dergisi*, IV, S.1, (1971), s.81.

⁶⁹² Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.288.

⁶⁹³ Enderûn'un tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, GÜ Yay., Ankara 1984; Enderun kısaca şöyle tarif edilebilir: Osmanlı devletinin ihtiyaç duyduğu bütün devlet ricalini ahali arasından tayin etmeyi, hükümdar sarayında özel olarak yetiştirilen ve onun hâs hademesi sayılan kimseler arasından temayüz etmiş olanları tayin etme usulünü esas alan ve Saray içerisinde kurulmuş müessesedir. Bkz. Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, Ankara Üniv. *DTCF Dergisi*, C.13, S.1-2 Ankara 1955, s.34.

⁶⁹⁴ Enderûn devşirme sistemiyle toplanan gayrimüslim çocukların sarayda eğitildikleri ve kabiliyetlerine göre yükselme imkânlarının bulunduğu bir yerdir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2008, s.100; Osmanlılar'da merkez ve taşra bürokrasisine gerekli nitelikli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuş saray eğitim müessesesidir. Bkz. İpşirli, “Enderun”, s.185; Osmanlı Devleti'nin gücünü korumak ve nitelikli insan yetiştirmek amacıyla kurulmuş bir eğitim merkezidir. Bkz. Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *USAD*, S.1/3, (İlkbahar 2008), s.361.

farklı din, dil ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadrolarını temin etmekte.⁶⁹⁵ Bu konuda değerli ve kapsamlı araştırmalar yapan Barnette Miller, Enderûn'un işlevini çok öz bir biçimde şu şekilde ifade etmektedir:⁶⁹⁶

“Herşeyin ötesinde Türk Padişahlarının ülkeye liderlik edecek sıradışı yeteneğe sahip gençleri keşfedip, yetiştirmesiydi.”

Başlı başına bir terbiye müessesesi olan Enderûn'un⁶⁹⁷, II. Murat zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilâtına Fatih döneminde kavuştuğu bilinmektedir.⁶⁹⁸ Osmanlı sarayında padişahın günlük yaşamını geçirdiği ve dinlenmesi, eğlenmesi, çalışması ile ilgili tüm hizmetlerin verildiği birim olan Enderûn; oda denen koğuşlar, eğitim birimleri, köşkler, kütüphane, hazine, hamam ve camiden oluşmaktadır. Enderûn halkı denen saray kadrosu ise, iç oğlanları, oda erkânı ve akağalardan oluşuyordu.⁶⁹⁹ Fatih Sultan Mehmet zamanında Enderûn yalnız bir devşirme okulu olma hüviyetinden çıkarak, devletin korunması için gerekli mülkî ve idarî kadro eğitimine de yönelmiştir.⁷⁰⁰ Fatih Sultan Mehmet ile başlayan Enderûn'un gelişmesi II. Bayezit, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da devam etmiştir.⁷⁰¹

En gelişmiş ve etkili olduğu dönemlerde *Enderûn*, Topkapı sarayı içinde ve dışında olmak üzere bir kurumlar manzumesi durumundaydı.⁷⁰²

⁶⁹⁵ İpşirli, “Enderun”, s.185-186; Ricaut, *Türkler'in Siyasi Düsturları*, s.51.

⁶⁹⁶ Füsün Akarsu, “Enderun: Üstün Yetenekliler İçin Saray Okulu” *Üstün Yetenekli Çocuklar (Seçilmiş Makaleler Kitabı)*, Haz. Mustafa Ruhi Şirin, Adnan Kulaksızoğlu, Ahmet Emre Bilgili, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 2004, s.97 (97-101)

⁶⁹⁷ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.102; Enderun teşkilatını II. Murat zamanında kurulmuştur. Bkz. İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.18.

⁶⁹⁸ İpşirli, “Enderun”, s.185; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, s.26; a.mlf.; “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, **Osmanlı**, V, s.187; Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, T.1001 T.E., Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Bsk T.Y., s.107; Yusuf Halaçoğlu, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s.30; Edirne Şehzade Okulunun, Fatih zamanında Topkapı'da örgütlenen Enderûn Okulunun öncüsü olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Mitat Enç, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005, s.299; Fatih Sultan Mehmet'in bizzat bulunduğu Belgrat ve Boğdan seferlerinde Enderûnluların kılıç çekerek padişahın uğrunda birbirini takiben şehit olmaları, kendileri hakkındaki teveccühü ziyadesiyle arttırmış, bundan sonra Enderûnluların sayıları çoğaltılmış ve mektep umumi bir mahiyet almıştır. Fatih, buradan devletin muhtaç duyduğu her çeşit dirayetli memurların yetiştirilmesini de emretmiştir. Bkz. Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, s.130.

⁶⁹⁹ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun* (Letaif-i Enderun) 1812-1830, Çev. Cahit Kayra, Güneş Yay., İstanbul 1987, s.21; Dündar Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*, Y.Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2002, s.1;

⁷⁰⁰ Akkutay, *Enderun Mektebi*, s.26; a.mlf., "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.187; Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **AÜİFD**, C.XXXVII, (1998), s.415.

⁷⁰¹ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.190.

⁷⁰² Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.307; Enderun mektebi, 5'i hazırlayıcı, 4'ü meslek eğitimi verici oda biçiminde örgütlenmişti. Bu iki grup mektep hem ayrı eğitim kurumlarıydı, hem de beraberce bir mektep bütünü meydana

1. Hazırlık okulları⁷⁰³ (Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı, İskender Çelebi Sarayı),
2. Enderûn-u Hümayun (Büyük Oda ve Küçük Oda)
3. Meslek Okulları⁷⁰⁴ (Doğancılar, Kiler, Seferli, Hazine Odaları) olmak üzere üç ana teşkilat üzerine kurulmuştur.

Önceleri Enderûn odaları için gılmanlar, Yeniçeri ocağına bağlı ve devşirme sistemi ile alınan acemi oğlanları kışlalarından, Yeniçeri Ağası'nın hazırladığı defter gereğince akıllı, uslu ve ahlâk sahibi ve bilhassa endamca düzgün olanlarından seçilip, alınır. ⁷⁰⁵ Devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderûn'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları, ⁷⁰⁶ hazırlık okullarını (orta dereceli askeri saray okullarını) bitirerek gelmeleri gerekiyordu. Güzel sanatlar kısmına ise büyük kabiliyeti olanlar alınır. ⁷⁰⁷ Genelde bu gençler devşirme sınıflarının en güçlü, en zeki ve en yeteneklileridir. ⁷⁰⁸ Hazırlık (saray) okulu mezunu olmayıp babalarının konaklarında aynı eğitimi görmüş vezir ve yüksek saray görevlilerinin çocukları da, padişah iradesiyle Enderûn'a alınabiliyordu. ⁷⁰⁹

getiriyorlardı. Hazırlayıcı odalardan üçü sarayın dışında bulunuyordu. Bunların ödevi Küçük ve Büyük oda denilen yukarı kısma öğrenci hazırlamaktı. Küçük ve Büyük odalar da öğrenciye meslek eğitimi veren üç odaya öğrenci veriyorlardı. Bu odalar Seferli Oda, Kiler Odası ve Hazine Odası idi. Bu üç odayı da başarı ile bitirenler padişahın özel işlerini gören Has Oda'ya alınır. Bkz. Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.416.

⁷⁰³ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.188; Hazırlık okulları genellikle devrinin bir nevi yüksek okulu sayılabilecek nitelikteki Topkapı sarayı içerisindeki bölüme devşirmeleri hazırlamak üzere kurulmuştur. Süresinin 6-7 yıl olduğu belirtilmektedir. İlk kurulanı II. Bayezit dönemindeki Galatasaray'dır. Önceleri şehzade okulu olarak hizmet gören Edirne sarayındaki kurum da zamanla bir hazırlık okulu durumuna girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde bunlara iki yenisini daha eklenmiştir: Bunlardan birincisi hükümdarın bir süre sadrazamlığını yapmış olan İbrahim Paşanın At Meydanı'ndaki sarayında kurulmuştur. Buraya öncelikle Arnavut ve Boşnak devşirmeleri alınmıştır. Hazırlık okullarının sonuncusu ise hünkârın hazinedarlığını yapmış olan İskender Çelebi'nin sarayındadır. Bu tür kurumların en büyüklerinden olduğu söylenen bu okulda bir ara devşirme mevcudunun 500 olduğu belirtilmektedir. Bu okullarda seçkin devşirmeler "Türkçe'yi okuyup yazmasını, kuran, tecvit, ilmihal, edeb ve muâşeret" gibi derslerin yanı sıra el ve askerlik becerilerinde de öğretim görürlerdi. Ata binmek, cirit oynamak, kılıç ve mızrak kullanmak gibi maharetlerin yanı sıra güreş, ağırlık kaldırmak gibi sporlara da önem verilirdi. El becerilerinin öğretimine de saray eğitiminde özel bir önem verilir, Şehzadelerin bile bu öğretimden yararlanması beklenirdi. Osmanlı hükümdarlarından bir çoğu müzik, şiir gibi sanat dallarında seçkinlik sağlamıştır. Bunların yanı sıra bahçivanlık, oymacılık tezhib, kuyumculuk gibi becerilerde de çok usta olanlarına rastlanmaktadır. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.308.

⁷⁰⁴ Enderûn da geleceğin hükümdar, vezir, sadrazam, beylerbeyleri, belki bir gün başları darda kalırda ekmeklerini bu yoldan kazanmak zorunu duyarlar diye bir el sanatını gereğince öğrenmek zorunda bırakılırdı. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.336.

⁷⁰⁵ İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.69-70; Okulun düzenli ve sürekli olarak öğrencileri devşirme usulü ile sağlanırdı. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, AÜEBF Yay., Ankara 1985, s.79; Mitat Enç, "Eğitimde Önder Yetiştirme Sorunu", *AÜEBF Dergisi*, IV, S.1, (1971), s.80.

⁷⁰⁶ İpşirli, "Enderun", s.186; Enderûn içoğlanları, acemioğlanı yetiştiren "Galata Sarayı", Bayezit'te Eski Saray, Sultanahmet'te İbrahim Paşa sarayı, Küçükçekmece'de İskender Çelebi Sarayı ve Edirne Sarayı gibi "Hazırlık Sarayları" denilen orta dereceli okullardan seçilerek gelirlerdi. Bkz. Özbilgen, "Enderun Mektebi", s.229.

⁷⁰⁷ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.39.

⁷⁰⁸ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.100.

⁷⁰⁹ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.40.

Saray için seçilenler⁷¹⁰ İstanbul'da Galata Sarayı⁷¹¹, İbrahim Paşa Sarayı⁷¹², bir ara İskender Çelebi Sarayı ve taşrada Edirne sarayı⁷¹³ ve Manisa Sarayı'na gönderilirdi.⁷¹⁴ Bu saray okullarında bedenî ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler görürlerdi.⁷¹⁵ Padişah sarayına alınanlar; bir süre hizmet edip kabiliyetlerine göre yükselirler, saray hizmetlerinde kabiliyetini isbat ettikten sonra durumlarına göre taşraya gönderilirler, taşrada sivil yönetim işleri ve orduda savaş ahvali üzerinde bilgi ve tecrübe edinildikten sonra şansı yaver olup ta iyi ve beğenilir hizmetler görürlerse vezirlik makamına kadar yükselebilirlerdi.⁷¹⁶

Hazırlık okullarının amacı, Enderûn'a nitelikli öğrenci yetiştirmek idi.⁷¹⁷ Yakışıklı ve yetenekli 12-14 yaş devşirmelerden seçilen öğrenciler, bu okullarda saray kural ve davranışlarına alışır⁷¹⁸, ilgi ve yeteneklerine göre askerlik, savaş becerileri, dil ve edebiyat, çeşitli el sanatları, hattatlık ve benzeri alanlardan birinde gelişip yetişme imkânı bulurlardı.⁷¹⁹ Bedeni ve ruhi kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler de

⁷¹⁰ Alman Hans Dernschwam padişah sarayı için ayrılan Acemioğlanları ile ilgili olarak izlenimlerini şöyle anlatır: "Genç oğlanlar için padişah İstanbul'da, Galata'da, Edirne ve Bursa'da, hatta bizzat kendi sarayında özel köşkler yaptırdı. Buralarda onlara Türkçe, okuma yazma, kılıç kalkan kullanma, ok atma öğretilir. En güzel ve becerikli delikanlılar padişahın sarayına alınır. Bunlara oğlan denilir. Her biri günde 8 akçe alır... Bu oğlanlar padişahın etrafındadırlar. Bir kısmı çarşnigir (sofracı) dırlar. Bıyıkları terleyip sakalları çıkmaya başlayınca aralarından seçilen bazıları (çelebi) olurlar. Bir nevi soylu sipahi gibi bir ünvan bu. Bu ünvanı kazananlar ömür boyu günde 18 akçe alırlar. Onların yerine de başkaları getirilir. Daima güzel ve becerikliler padişah için alınır. İleride paşa, bey, sancaktar, kadı, şehremini, olurlar. Defterdar, beylerbeyi, kadı-ül asker, kapıcıbaşı, ağa, çavuş gibi memuriyetlerle, zindancı, cellât vs. gibi görevlere atanırlar. Böyle bir sarayda veya eğitim yapan okulda (Enderûn) 300, 400, 500 genç oğlan vardır." Bkz. Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat günlüğü*, Çev.Yaşar Önen, KTB Yay., Ankara 1998, s.190-191.

⁷¹¹ Galata Sarayı hakkında bilgi için bkz. Fethi İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952; Galata Sarayı'nda 1800 yılında 503 öğrenci vardı. Mezunların en iyileri Enderûn'a sevk edilir, diğerleri küçük rütbeli subaylar olarak doğrudan doğruya hizmete başlarlardı. Bkz. Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.39.

⁷¹² İbrahim Paşa Sarayı hakkında bilgi için bkz. Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Sarayı", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.345-347; Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul 1972.

⁷¹³ Edirne Sarayı hakkında bilgi için bkz. Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, Haz. Süheyl Ünver, TTK Basımevi, Ankara 1989; Alman Hans Dernschwam'ın Edirne Sarayı Acemioğlanları ile ilgili olarak izlenimleri şöyledir: "Edirne'deki sarayda 700 kadar acemioğlanı varmış. Bunlar muhtelif yerlerden gelen Hristiyan çocukları. Acemioğlanları, sarayda okuma yazma, din bilgisi ve muharebe esnasında gerekli bütün harp talimlerini öğreniyorlar. Bu oğlanların bıyıkları terlemeye başlayınca buradan alınır ve yeteneğine göre padişahın ordusunda kendilerine yeni görevler verilmiş. Sipahiler, çavuşlar, beyler, paşalar hep bu yoldan yetişmiş." Bkz. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat günlüğü*, s.332-333.

⁷¹⁴ İnalçık, *Devlet-i'Aliyye*, s.207; Enderûn Saray Okulu'nun öğrenci kaynakları olan bu dış saray okullarının en eskisi Edirne Sarayı, en kısa ömürlüsü İskender Çelebi Sarayı, en uzun ömürlü ve verimli ise Galatasaray'dır. Bkz. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yay., İstanbul 1991, s.15.

⁷¹⁵ Mehmet İpşirli, "Enderun", *DİA*, XI, s.186; Mehmet İpşirli, "Osmanlılar-Siyasi ve İdari Teşkilat" *DİA*, XXXIII, s.502-503.

⁷¹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat* (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), C.I-II, s.64.

⁷¹⁷ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.188.

⁷¹⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2003, s.39.

⁷¹⁹ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.329; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.188; Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslâm kültürüyle ilgili derslerle bedeni kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bkz. İpşirli, "Enderun", s.187.

görürlerdi.⁷²⁰ Hazırlık okullarındaki eğitimi disiplinsizlik veya başarısızlık sebebiyle sonuna kadar götüremeyen *ıçoğlanlar* ara sınıflardan ayrılıp,⁷²¹ *Yeniçeri Sipahi Ocaklarına* ve ordunun çeşitli hizmetlerine aktarılırlardı. Ayrıca sarayın ihtiyacını karşılamak için kurulmuş çeşitli atölye ve imalathanelerde çalışma imkânı bulurlardı.⁷²²

XVI. yüzyıl başlarında Galata Sarayı'nda 300, Edirne Sarayı'nda 300 *ıçoğlanı* bulunmaktaydı. Bu oğlanlar, 3-7 yıl süreyle bu saraylarda sıkı bir disiplin altında eğitim gördükten sonra *çıkma*⁷²³ denilen bir elemenden geçer ve en uygun görülenleri seçilerek⁷²⁴ padişahın oturduğu sarayda, yani Yeni Saray'da *Büyük Oda* ve *Küçük Oda* denilen dairelere⁷²⁵, nadiren de *Seferli Koğuşu*, *Doğancı Koğuşu*, *Kiler*, *Has* ve *Hazine* odalarına geçerlerdi.⁷²⁶ Enderûn öğrencisinin Seferli, Kiler ve Hazine odalarına bağlı mesleki öğrenimin hangi dalında derinleşip gelişeceği geniş ölçüde bireysel ilgi ve yeteneklerine göre kararlaştırılan hususlardı.⁷²⁷ Hazırlık okullarından Enderûn'a veya Sipahi Bölüklerine geçebilmek için mutlaka uyulması gereken "Çıkma Kanunu" II. Bayezid döneminde çıkarılmış, kesin şeklini Kanuni Sultan Süleyman zamanında almıştı.⁷²⁸

Enderûn; "Oda" denilen 7 daireye bölünmüştü. Bir çeşit sınıf olan bu 7 odanın isimleri şöyleydi: *Büyük Oda*, *Küçük Oda*, *Doğancı Odası*, *Seferli Odası*, *Kiler Odası*, *Hazine Odası* ve *Has Oda*.⁷²⁹ Son üç oda mühim olup ilk dört odanın eğitimi çok

⁷²⁰ Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.416.

⁷²¹ İpşirli, "Siyasi ve İdari Teşkilat. Klasik Dönem." s.503.

⁷²² Arif Köktaş, "Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi", *Yeni Türkiye*, S.32 (Mart- Nisan 2000), (Osmanlı Özel Sayısı II), s.720; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.188.

⁷²³ Osmanlı gulâm sisteminin tamamlayıcı parçası olan bu seçme ve ilerlemeye "çıkma" yani "mezuniyet" denirdi. XVI. yüzyılda çıkma her beş yılda bir veya iki kez ve XVII. yüzyılda her yedi veya sekiz yılda bir yapılırdı. Anlaşıldığı üzere yeni sultanın tahta çıkışıyla bir çıkma da olurdu. Bkz. Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, Terc.İsmet Özel, Çıdam Yay., İstanbul 1989, s.82; Oğlanlar(gulâmlar), Büyük Oda ve Küçük Oda'da normal olarak dört yıl tahsil ve terbiyeden sonra yeni bir elemenden geçerler. En uygun görülenler, hazine ve kiler odalarına alınırlar, kalanlar kapıkulu süvari bölüklerinden sipahi-oğlanları ve silahtarlar bölüklerine verilir. Bkz. İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.209.

⁷²⁴ Orta dereceli saray okullarını bitirenler içinde ahlâk, zekâ, kabiliyet, bilgi, terbiye, istîfât, vücut kusursuzluğu, hûner bakımından seçilenler, Enderûn'un Büyük ve Küçük Odaları'na alınırdı. Bkz. Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.40.

⁷²⁵ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.207; İhtiyaca göre üç veya yedi yılda bir yapılan çıkmalarda bu çocukların en kabiliyetlileri Topkapı Sarayı'na alınır, diğerleri ise genellikle kapıkulu süvariliğine verilir. Bkz. Şimşirgil, "İç Oğlanı", s.449; Saraya alınmayanlar kapıkulu sipahi bölüklerinden alt kademede bulunan ulûfeciler ve garîbler bölüklerine verilir. Bkz. İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.207.

⁷²⁶ İpşirli, "Galata Sarayı", s.322.

⁷²⁷ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.329; Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslâm kültürüyle ilgili derslerle bedeni kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bkz. İpşirli, "Enderun", s.187.

⁷²⁸ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.188.

⁷²⁹ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, MEGSB Yay., İstanbul 1985, s.254.

zaman *Enderûn* dışındaki saray okullarına verilmiştir.⁷³⁰ *Enderûn*'da eğitim öğretim mutlaka bu yedi oda içinde verilirdi. Öğrenciler sıra ile her odanın gereklerini yerine getirirlerdi. Her odanın başkanı durumunda ağalar ve her odada teorik dersleri okutan hocalar vardı. Hocaların bir kısmı saray dışından gelirdi.⁷³¹ *Enderûn*'da küçük ve büyük odalarda orta derecede, diğer odalarda ise devrinin yüksek derecesine yakın bir eğitim verilirdi.⁷³² *Enderûn*'un sınıfları, adlarının çağrıştırdığı alanlarda, padişahın özel hizmetine bakan gençlerin, aynı zamanda geceli gündüzlü, çok sıkı bir disiplin altında eğitimlerini sürdürmelerine göre düzenlenmişti. Günlük yaşam; hizmet, ibadet, spor, silah eğitimi, yarışma, müzik, okuma uğraşları ile doluydu.⁷³³ Odaların her biri birinci derecede bir "Oda Başı"na, ikinci derece de bir "Kethüda"ya bağlıdır. Her Oda bir kütüphane memuru, kâtip, hazineci, imam ve üç müezzine sahiptir. Okulun hacmine ve rütbe sayısına göre sayısı değişen öğrenci danışmanı vardır. Ayrıca on iki terfi sınavı vardır. Her Odanın oğlanları on gruba bölünmüşlerdir. Her grubun başında bugün pedagoğ dediğimiz bir Lâla bulunmaktadır.⁷³⁴ İlk koğuşlarda Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenen gençler daha sonraki odalarda bu dillerde yazılmış eserleri okurlardı. *Enderûn* odalarındaki iç oğlanların derece ve mevkileri farklı olduğundan hizmet ve maaşları da değişikti. İç oğlanları maaşlarını üç ayda bir alırlardı; giyim kuşamları ise devlet tarafından karşılanır, giydikleri elbiselerin düzenli olmasına çok dikkat edilirdi. İç oğlanlarının kaldığı koğuşların nizamnâmeleri olup bunlar titizlikle uygulanırdı. Oda zabitleri tahsil ve terbiye hizmetine çok özen gösterirlerdi. Zabitlerin görevlerine dikkat edip etmedikleri ise zaman zaman tebdili kıyafetle dolaşan *Silahdâr Ağa* tarafından kontrol edilirdi.⁷³⁵ Çalışma sistemi, programı, işleyişi göz önünde tutulursa buranın; çeşitli hünerlerin, sanatların, idari ve siyasi bilgilerin uygulâmalı biçimde öğretildiği, kabiliyetlerin tespit edildiği sistemli bir kurs ve staj yeri olduğu⁷³⁶ söylenebilir. Her aşamada olduğu gibi buradaki eğitimi de sonuna kadar götüremeyen *iç oğlanlar* ara sınıflardan *çıkma* adıyla ayrılarak çeşitli askerî birliklere gönderilirdi.⁷³⁷

⁷³⁰ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986, s.40.

⁷³¹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.79-80.

⁷³² İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.49.

⁷³³ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.39.

⁷³⁴ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.190.

⁷³⁵ Şimşirgil, "İç Oğlanı", s.450.

⁷³⁶ Mehmet İpşirli, "Osmanlılar-Siyasi ve İdari Teşkilat", *DİA*, XXXIII, s.503.

⁷³⁷ İpşirli, "Enderun", s.186; *Enderûn-u Hümayûn* hakkında daha fazla bilgi için bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s.308-335.

Büyük Oda ve Küçük Oda (Hâne-i Kebîr ve Hâne-i Sagîr) kurumun hazırlık sınıfları niteliğinde idi. Buranın öğrencileri ya dış saraydaki hazırlık okullarından seçilir, ya da devşirmelerin en seçkinlerinin veya hükümdara hediye olarak verilen kölelerin doğrudan doğruya buraya kabul edildikleri de olurdu.⁷³⁸ Büyük odanın genel olarak hizmetleri, okuyup yazmak ve sanat öğrenmekten ibaretti. Hocaları dışarıdan gelip ders verirdi.⁷³⁹ Büyük ve küçük odalar talebesi, hem hizmet, hem tahsil ederken, maaş alan subay adayları idi.⁷⁴⁰ *Enderûn*'un bu ilk iki odasında (Büyük Oda, Küçük Oda) geçen dört kadar yıldan sonra *ıçoğlanları* tekrar bir ayıklama işlemine tabi tutulurlardı. En yaraşır bulunanlar daha üst odalara sultanın şahsına yakın hizmetlerde eğitilmek üzere kabul edilirdi. Sarayı terk etmek zorunda bırakılanlara Kapıkulu Sipahileri çevresinde gidecek yer bulunurdu. Bunlar sarayı yüklü aylıklar bağlanarak terk ederlerdi, zira *ıçoğlanları* eğitimleri devam ettiği müddetçe yaptıkları her aşamada artan maaşlar alırlardı. Sarayda kalabilenler *ağalık* mevkiine yükseltildi. Gulâm sisteminin iki eş değer ilkesi kıdem ve ehliyet, onların terfilerinin temelini oluştururdu.⁷⁴¹

Bu iki oda öğrencilerinin asıl işi okuma ve yazma öğrenmekti. Ayrıca öteki odalara çıkmak için de hazırlanırlardı.⁷⁴² Bu odalarda, XVI. yüzyıl sonlarına kadar öğrenci sayısı 160 iken sonradan 400'e⁷⁴³ kadar çıktı. Burada bulunan gençler Türk, Arap ve Fars dilleri ve edebiyatını, dini ve askeri ilimleri ders olarak okur, spor yapar, her türlü silahı kullanmasını öğrenir, saray protokolünün bütün inceliklerini ezberlerdi. Kabiliyetli olanlar güzel sanatların musiki, hat, minyatür, tezhib gibi çeşitli dallarına ayrılırlardı. Bir yandan öğrenimleri devam eder, bir yandan da fiilen saray hizmeti görürler, bunun için bir gündelik alırlardı.⁷⁴⁴ Giydikleri kıyafetten dolayı kendilerine "dolamalı" da denilirdi. Terfi edip bir üst dereceye seferli koğuşuna giremeyenler, yani

⁷³⁸ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.312-313.

⁷³⁹ İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.68.

⁷⁴⁰ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.40.

⁷⁴¹ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.83-84.

⁷⁴² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.189.

⁷⁴³ XVI. yüzyılın ilk yarısında bu odalarda eğitilen iç oğlanlarının sayısı 600-700 arasında değişirdi. Yeniçerilerin ve kapu sipahilerinin toplam sayısı ile karşılaştırıldığında (1527 yılında 12000, 1609'da 58000) Enderûn'un seçkin karakteri bariz olarak ortaya çıkar. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.83; Büyük Oda'nın kadrosu 100, Küçük Oda'nın 60 iken XVII. yüzyılda toplam kadro 258'e ulaşmıştı. Bkz. İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁴⁴ Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.254-255; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yay., İstanbul 1991, s.16

kaftanlı olmayanlar, çıkmalarda maaş derecelerine göre süvari ocağının sipahi ve silâhdâr bölüklerine gönderilirdi.⁷⁴⁵

Bu odalarda okuyan gençler yaklaşık on beş yaş civarında bulunurlardı. Odalarda disiplini sağlayan, gençlere çeşitli konularda yardımcı olan lalaları bulunurdu.⁷⁴⁶ Sarayda, en değerli hocalar ve üstadlardan ders alan ve saraydaki değerli kütüphanelerden yararlanan *ıçoğlanları* son derece iyi yetişirdi.⁷⁴⁷ Genç öğrencilere (*gulâmlara*) beden kuvvetini geliştirme, binicilikte ve silâhşörlükte beceri kazanma imkânı verilir. Başlıca sporları, ağırlık taşımak ve çekmek, güreş, ok atma, süvarilik, kılıç talimi, tomak ve cirit oyunları idi.⁷⁴⁸ Bu sayede vücutta da gelişmiş oluyorlardı. Enderûn'da hem kafa, hem vücut eğitimi atbaşı gidiyordu. Eğitim ve öğretimde daha fazla ilerleyenler, silah kullanma ve ata binme talimleri de görüyorlardı. Cirit, gençler arasında en heyecanlı bir kahramanlık oyunu idi.⁷⁴⁹ Ayrıca odalarda türlü beceri ve fenler, yani hat, inşâ, siyakat, hesap, musiki öğretilirdi. Bu temel eğitimden sonra *ıçoğlanı* kendi özel eğilimine göre özel bir alanda derinleşmek imkânına sahipti. Yetenekli görülenler kâtip sınıfına geçebilirlerdi. Kısaca her *ıçoğlanı* bir hizmette veya sanatta beceri kazanmak zorunda idi. II. Bayezid, oğlanların tahsili ile şahsen ilgilenmişti. O, dinî ilimlerde derinleşenlerin *ilmiyeye* girmesine izin vermişti.⁷⁵⁰

Bu odaların müfredat programları, belirli bir alanda ihtisaslaşmaya dönük bir eğitim yerine bir hazırlık okulundakinin uzantısını andıran genel bir eğitim tutumunun benimsendiğini göstermektedir. Asıl ihtisas öğrenimi bu iki odanın üzerinde başlayan Seferli Odasında başlar. Dar bir uzmanlık alanına dönük tek yönlü insan yetiştirmenin sakıncalı olacağı sanki Enderûn programları içinde sezinlenmiş gibidir. Enderûn'daki eğitim felsefesi ve uygulamaları bireyleri kişisel özelliklerine en uygun düşecek eğitim koşulları içinde en iyi biçimde eğitmeyi amaç edinmişti. Ancak uzun denemelerden sonra bir öğrencinin okul düzeni dışına atılması yoluna gidilirdi.⁷⁵¹

⁷⁴⁵ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.309-310.

⁷⁴⁶ İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁴⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.16

⁷⁴⁸ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.207.

⁷⁴⁹ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.16.

⁷⁵⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.207-208.

⁷⁵¹ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.330.

Büyük Oda ve Küçük Oda'dan Has Oda'ya kadar *iç oğlanlarının* Enderûndaki eğitimleri düzen ve disiplin içerisinde devam ederdi.⁷⁵² Enderûn'un Büyük Oda ve Küçük Oda iç oğlanlarına dolama giydikleri için "dolamalı",daha yüksek dereceli Doğancı, Seferli, Kiler, Hazine ve Has Oda gılmanlarına da kaftan giymelerinden dolayı "kaftanlı" denilmiştir.⁷⁵³ Küçük ve Büyük Odalar 1675'te Edirne, Galata ve İbrahim Paşa sarayları teşkilatıyla birlikte kaldırılmıştır.⁷⁵⁴ Enderûn'un asıl sınıfları aşağıdan yukarıya Seferli, Kiler ve Hazine koğuşlarıydı. Bunların üstünde de en iyi yetişmiş ve kıdem kazanmış 40 gencin yer aldığı Has Oda bulunurdu.⁷⁵⁵

Doğancılar Odası (Hâne-i Bâzyân), doğancıbaşı'nın emrinde 40 kişilik bir cemaat olup "kaftanlı" denilen Enderûnluların bir kısmını teşkil ederdi. Ağalarına doğancıbaşı denilirdi.⁷⁵⁶ Enderûn'daki doğancıların başlıca vazifesi kuşlarla ilgilenmek ve padişahla birlikte ava çıkmaktı.⁷⁵⁷ Av ve avcılık işleri ile ilgili hizmetler bu koğuş tarafından yerine getirilirdi.⁷⁵⁸ Enderûndaki doğancı teşkilatı IV. Mehmed zamanında (1648-1687) kaldırılmış, doğancıbaşının görev ve yetkileri bîrun halkından çakırcıbaşıya verilmiştir. Doğancıbaşı terfi ederse saray içinde *şahincibaşı*, *çakırcıbaşı*, *mîrâhur* olur, dış hizmette ise *yeniçeri ağası*, *sancak beyi*, *kaptan-ı derya*, *beylerbeyi* hatta *vezir* olarak çıkardı. IV. Murad'ın ünlü veziriazamı Hafız Ahmed Paşa doğancıbaşılıktan gelmedir.⁷⁵⁹

Seferli Odası'na (Hâne-i Seferli) Enderûn'un ilk iki odasından sonra terfi edilirdi. Seferli Odası, XVII. yüzyılda Sultan IV. Murad'ın odadaki ağaları sefere götürmesinden sonra ortaya çıkmıştı. Sultan IV. Murad bir harbin zor şartları içinde, ona hizmet edecek gençleri bu bölümden almıştır. Onun için adı Seferli Odası'dır.⁷⁶⁰ Seferli Odası önceleri Enderûn halkının çamaşırlarının yıkanıp düzenlenmesi hizmetini görürken daha sonra çalışmalar sanata kaydırılmış ve buradaki gençler musikişinas, hanende, kemankeş, pehlivan, berber vb. meslek dallarında yetiştirilmişlerdi. Nitekim bu koğuştan birçok musikişinas ve şair çıkmıştır. Saray dilsiz ve cüceleri de aynı

⁷⁵² Şimşirgil , "İç Oğlanı", s.450.

⁷⁵³ Şimşirgil , "İç Oğlanı", s.450.

⁷⁵⁴ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.310.

⁷⁵⁵ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniv.Yay., İstanbul 2003, s.39.

⁷⁵⁶ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.311.

⁷⁵⁷ Abdülkadir Özcan, "Doğancı", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.488.

⁷⁵⁸ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.314; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80

⁷⁵⁹ Özcan, "Doğancı", s.488; İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁶⁰ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.311; Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.103; İpşirli, "Enderun", s.186.

koşuğa eğitilmiştir.⁷⁶¹ Personel, 1686'da 149 kişiyi bulmuştur. Enderûn mehterhanesi de bu odada idi. Seferli odasında çeşitli sanatlara, bilim ve fenne önem verilmiş⁷⁶², özellikle bu odanın *ıçoğlanları* arasından XVI. ve XVII. yüzyıllarda şair, edip, tarihçi, hattat ve musikişinas gibi sanatkârlarla devlet adamları çıkmıştır. Bunların çoğu *Enderûn*'daki sanat dalıyla meşhur olmuştur. Nakkaş Hasan Paşa, Hattat Hasan Paşa, Kavukçu Mustafa Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa bunlardan bazılarıdır. Tırnakçı Hasan Paşa, Sarıkçı Mustafa Paşa ve Baltacı Mehmet Paşa gibi bazı vezirler de *Enderûn*'daki hizmetlerine göre şöhret bulmuştur.⁷⁶³

Enderûn'da bir fenne veya san'ata fazla meyledenler için her zaman imkânlar hazırды. Bunlar eğildikleri ilim dalı üzerinde çalışmalarında her türlü imkândan yararlanırlar ve kendilerine gerekli kolaylık gösterilirdi. Bunlar özel öğretmenlerden ders alırlar ve başarıları görüldükçe, teşvik edilirdi. Enderûn, bunları ayrıca mükâfatlandırırdı. Sarayda faydalanılmak üzere, zengin bir de kütüphane vardı.⁷⁶⁴

Seferli Odası derece itibarıyla Enderûn'un Büyük ve Küçük Odalarıyla Doğancı Odası'ndan yüksektir. Buradan âlim, şair, musikide başarılı çok sayıda kimse yetişmiştir.⁷⁶⁵ 1831'e kadar devam eden bu odada XVII. yüzyıl sonlarında 100 kadar öğrenci vardı. Seferli Odası'na giren bir genç artık subay sayılırdı. Bu sınıfın amiri olan "*Saray Kethüdası*" albay konumundaydı ve onunla beraber 12 subay, Seferli Odası öğrencilerinin eğitimleriyle uğraşırlardı.⁷⁶⁶ Ayrıca padişahın çamaşırlarının yıkanması ve katlanması bu odadakilerin görevidir. Padişahın camide namaz kılacağı seccadesini de Seferli Odası'nın ağası sererdi.⁷⁶⁷ Seferli Odası talebesine askerlik derslerini odada görevli bulunan subaylar verirken, ilmi dersleri dışarıdan gelen müderrisler öğretirdi. Seferli Odası mezunu, ya Kiler Odası'na terfi ederek tahsiline devam eder ya da saraydan çıkarılıp orduda subay olurdu.⁷⁶⁸

⁷⁶¹ İpşirli, "Enderun", s.186; Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.80.

⁷⁶² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.209.

⁷⁶³ Şimşirgil, "İç Oğlanı", s.450; Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.103.

⁷⁶⁴ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.17.

⁷⁶⁵ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.311; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.189.

⁷⁶⁶ Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.255.

⁷⁶⁷ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.105.

⁷⁶⁸ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.40.

Kiler Odası ise Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulmuştu. 1772’de Kiler Odası’nda 144 öğrenci vardı. Bu Oda’nın mensupları, bir yandan padişahın yiyeceğiyle ilgili hizmetlerde bulunur, bir yandan da öğrenim ve eğitimlerine devam ederlerdi.⁷⁶⁹ Yüksek kısmın birinci devresini teşkil eden Kiler odasına geçenler, nöbetle Padişahın yeme, içme ve sofrta hizmetlerine de bakmak suretiyle, en ince saray terbiyesini ve protokol özelliklerini öğrenirlerdi.⁷⁷⁰ Ayrıca burada bulunan gılmânlar teorik bilginin yanı sıra özellikle çeşitli yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında ve servisinde eğitilmişlerdir. Bu odanın âmiri *Serkilâr-i hassa* denilen *Kilercibaşı*’ydı.⁷⁷¹ Kilerli odası hem kilere hem padişaha hizmet etmeye bakan bölümdü ve burada padişaha çok yakın, muteber saray mensupları vardı.⁷⁷² Kilerci Odası *iç oğlanları çıkmalarda* kapıkulu süvari bölüklerine girerlerdi.⁷⁷³ Kilerli Odasının en mühim vazifesi padişah sofrasını hazırlamak idi. Padişahın yemeğini pişirmek, sofrta kurmak, servis yapmak, sofrayı toplamak, bulaşıkları yıkamak onların vazifesi idi. Şerbetler, şuruplar, macunlar hazırlarlardı. İcap ettiğinde ilaçların hazırlanmasından da kilerciler mesuldü. *Kilercibaşı*, sarayda bu görevleri yerine getiren birkaç yüz kişinin başıydı. Görevine *Birun* denen dış avludaki *Matbah-ı amire* halkını yönetmek dâhildi.⁷⁷⁴ Bu koğuştta bir de revir bulunurdu. Hastalanan içoğlanları burada tedavi edilirdi.⁷⁷⁵

Hazine Odası Fatih tarafından teşkil edilmiştir. Buranın âmiri olan *Hazinedârbaşı* sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Burada görevli iç oğlanların sayısı 60’tan eksik olmazdı.⁷⁷⁶ Bu odada 1772’de 157 öğrenci vardı. Dairenin amiri “Hazinedârbaşı” denen ve rütbesi sancak beye, yani tümgenerale eşit bir subaydı. Maiyetinde 5 yüksek dereceli subay vardı.⁷⁷⁷ *Hazinedârbaşı* Sarayda hizmet gören, sayıları 2000 civarındaki “ehl-i hiref” denilen saray sanatkârlarının başı olduğu gibi Enderûn hazinesi ve saraya ait mücevherat ve kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu. Barış ve savaş zamanlarında padişahın yanından ayrılmazdı.⁷⁷⁸ *Enderûn* avlusundaki iç hazinenin (Enderûn Hazinesi) ve saraya ait mücevherat ve kıymetli

⁷⁶⁹ Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.255.

⁷⁷⁰ Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, s.92; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.8.

⁷⁷¹ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.313; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.189; İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁷² Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.105.

⁷⁷³ İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁷⁴ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.105-106.

⁷⁷⁵ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.18.

⁷⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, s.315-316; İpşirli, "Enderun", s.186.

⁷⁷⁷ Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.255-256.

⁷⁷⁸ İpşirli, "Enderun", s.186.

eşyanın sorumluluğu bu koğuşa ait olduğu için Hazinedar Odası denilmiştir.⁷⁷⁹ Hazineyi kapayıp açmak vazifesi, Hazine Kethüdası'na aitti. “Hazine-i Hümayûn” denen bu imparatorluk hazinesi, tahta çıkan her yeni padişaha zabıt düzenlenerek teslim edilirdi. Milli müze mahiyetinde olduğu için, hükümdarın şahsî malı değildi. Padişah hazine'deki tarihi eşyayı satamaz ve kimseye veremezdi. Ancak nakit parayı harcayabilirdi.⁷⁸⁰ Yüksek kısmın son devresi Hazine koğuşuydu. Bu odanın gulâmları bir taraftan yurdun askeri ve mülki idaresi için gerekli bilgilerin okutulduğu derslere devam eder, bir taraftan sarayın baha biçilmez hazinesine nöbetleşe bakarlardı.⁷⁸¹ Buradan çıkma olduğunda gençler kapıkulu süvari bölüklerine, *müteferrikalığa* ve *çaşnigîrliğe* girerlerdi.⁷⁸²

“Kilerli” ve “Hazinedar” odasındakiler saray dışı hizmetlere tayin edildiklerinde yani “*Birun*”a çıktıklarında *sancakbeyi* rütbesi ile göreve başlarlardı.⁷⁸³ 8 yıllık yasal Enderûn hizmetini dolduranlar, sınıflarının konumuna uygun bir biçimde ve “çıkma” denen atama işlemiyle dış görevlere giderler, bir daha saray hizmetine dönemezlerdi. Açılan kadrolara da alt sınıflardan ve hazırlık okullarından sırası gelenler alınıyordu.⁷⁸⁴

Enderûn'un en yüksek kademesi, *Has Oda* denen sınıftı. Fatih devrinde 32 subayla kurulmuş, Yavuz'un emriyle subay sayısı 40'a yükseltilmişti. Artık bu sayı değiştirilmedi. Ancak padişahın kendisi Has Oda'nın birinci subayı sayıldığı için, gerçekte Has Oda mensuplarının sayısı 39'dan ibaretti. Dairenin en yüksek rütbeli subayları sırasıyla *Hasodabaşı*⁷⁸⁵, *Silahdâr*⁷⁸⁶, *Çuhadâr*⁷⁸⁷ ve *Rikabdâr*⁷⁸⁸ idi. Bu

⁷⁷⁹ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.106.

⁷⁸⁰ Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.255-256.

⁷⁸¹ Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, s.92; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80.

⁷⁸² İpşirli, “Enderun”, s.186.

⁷⁸³ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.106.

⁷⁸⁴ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.39.

⁷⁸⁵ Enderûn teşkilatını oluşturan yedi kademedeki en yüksekine ağasıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Enderun”, s.185-187.

⁷⁸⁶ Pek çoğu iyi yetişmiş devlet adamlarından olan silahdarlardan yirmi kadarının veziriâzamlığa kadar yükseldiği tesbit edilmektedir. Bkz. Şerafettin Turan, “Silâhdar”, *DİA*, XXXVII, s.192.

⁷⁸⁷ Enderûn teşkilatında Has Oda ağalarından biri olan Çuhadar, XVIII. Yüzyıl başlarına kadar protokolde has odabaşından hemen sonra gelirdi. Padişahın yağmurluğunu, kürk, kaftan, ayakkabı ve çizmelerini korumak, merasimlerde ve binışlerde bunları bir yerden bir yere taşımak, bayram törenlerinde halka para serpmek başlıca görevleri arasında idi. Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Çuhadar”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.381-382.

⁷⁸⁸ Arap ve İslam Türk devletlerinde daha ziyade ahırlarda, Osmanlılar'da ise Enderûn'da hizmet yapan görevlidir. XVI. yüzyıldaki görevi hükümdarın bahçe gezilerinde atının üzengisini tutmaktır. Diğer has oda ağaları gibi padişah ile birlikte sefere giderdi. Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Rikâbdar”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s.111-112.

generallere *Arz Ağaları*⁷⁸⁹ denirdi. Zira bu ağalar kimseden izin almadan hükümdarla görüşebilir, *mâbeyncilik* görevinde de bulunurlardı. XVIII. yüzyıl başlarında *Silâhdâr*⁷⁹⁰, *Hasodabaşı*⁷⁹¹’nı geride bıraktı ve Has Oda’nın başı oldu. Has Oda’ya giren her subay, şahsen padişaha takdim edilirdi. *Mukaddes Emanetler* denilen dini büyük değer taşıyan eşyanın muhafazasından Has Oda sorumluydu. Has Oda’nın diğer büyük subayları arasında *Hünkâr Müezzini*, *Sır Kâtibi*, *Sarıkçıbaşı*, *Başçuhadar*, *Kahvecibaşı*, *Berberbaşı*, *Tüfekçibaşı*, *Tırnakçibaşı* sayılabilir. Bu görevliler padişahla şahsen devamlı surette ilgili oldukları için, büyük nüfuz sahibiydiler.⁷⁹² *Enderûn*’un en yüksek kademedeki teşkilatı olan Has Oda’da en yüksek derecede tahsil yapıp hizmet gören *Enderûnluların* hepsinin rütbesi albaya eşitti.⁷⁹³

Has Odadakiler *Enderûn*’un elit kısmını teşkil ederler. Defalarca seçimden geçmişler ve genç olmalarına rağmen sistemde büyük bir yere sahip olmuşlardır. Zira bu Odadaki eğitimin ana hedefi, elemanları idarecilik yönünde yetiştirmek idi.⁷⁹⁴ Has Odayı bitirenler 5-7 yılda bir ya da yeni bir padişahın tahta geçmesi dolayısıyla saray dışında önemli görevlere atanırlardı.⁷⁹⁵ Sultan Selim zamanının meşhur *Kaptan-ı Deryası* Hüseyin Paşa, bu odadan çıkmış bir *içoğlanıdır*.⁷⁹⁶ *Enderûn*, işte bu şekilde devlet hizmetleri için hazırlayıcı ve yetiştirici bir kaynaktı, bir okuldu. *Enderûn* okullarında eğitim ve öğretim de, II. Mahmut devrine kadar bu şekilde devam etmiş,⁷⁹⁷

⁷⁸⁹ Osmanlılar’da genellikle devlet işleriyle ilgili bir mesele hakkında padişaha sözlü veya yazılı olarak bilgi sunma işi Fatih Kanunnamesi’ne göre devlet ve sarayın en yüksek kademelerindekilere tanınmıştı. Bkz. Mübahat S. Kütükçüoğlu, “Arz”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s.438-440; Padişaha bilgi sunma hakkına sahio olan Arz Ağalarından olan silâhdâr; pâdişahın silâhını taşır, rikâbdâr, ayakkabılarına bakar, çokadâr; dış elbiselerine bakar, dülbendoğlanı ise iç çamaşırlarını saklardı. Bkz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s.209.

⁷⁹⁰ Padişaha ait kılıç, kalkan, zırh, bozdoğan gibi çeşitli silahlar; padişahın “cep harçlığı” olarak kullandığı ve hazine dairesine koymadığı bir miktar para, Has Oda’ya konulmayan kutsal emanetler, eski Kuran-ı Kerimler, çok kıymetli yazma eserler Silâhdar Hazinesine konur ve anahtarı Silahtar Ağa’da bulunurdu. Silahtar ağalık padişahın yakınında bir vazife olduğu için çok önemli bir vazifeydi. Meşhur paşalardan Çorlulu Ali Paşa ve Girit’i kuşatan komutan Yusuf paşa da silahtar ağaydılar. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.107; Daha fazla bilgi için bkz. Ş.Turan, “Silâhdar”, s.191-193.

⁷⁹¹ Hasodabaşı ve Silahtar, Saray’dan vezir olarak çıkardı, doğrudan doğruya Sadrazam olarak çıkanlar da vardır. Has Oda subayları ve silahtarlar, genç yaşlarında dış hizmetlere verilirlerdi. 25, 30, 35, nadiren 40 yaşında Saray’dan dış hizmetlere tayinleri yapılırdı. Kırkından sonra Has Oda’da kalmak istisnai bir şeydir. Bkz. Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.41-42.

⁷⁹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, s.322-323; Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.256-257; İpşirli, “Enderun”, s.186; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80.

⁷⁹³ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.41.

⁷⁹⁴ Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, s.189.

⁷⁹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80.

⁷⁹⁶ Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, s.192.

⁷⁹⁷ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.18.

II. Mahmut devrinde, *Mekteb-i Harbiye* ile öteki okulların birbiri sıra açılması bu okulunun eğitim ve öğretim usulünü ikinci dereceye düşürmüştür.⁷⁹⁸

Enderûn'u teşkil eden yedi oda ve koğuştta çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallar vardı. Ancak padişahların sık olmamakla birlikte terfi ve çıkmalarda usul dışı uygulâmaları da olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın Has Odabaşı İbrahim'i paşa rütbesiyle *vezîr-i âzamlık* makamına getirmesi bunun ilginç bir örneğidir.⁷⁹⁹ Saraydan mezun olan gulâmlar *beylerbeyi*, *sancakbeyi* ve *subaşı* olarak önderlik görevi üstlendiler. Enderûn'da ve Bîrûn'da görev alan gulâmlar da askeri ve saraya ait kuruluşlarda hizmet görürlerdi.⁸⁰⁰ XVII. yüzyılın sonlarına kadar devşirme kökenli zeki ve yetenekli genç kadrolara dayanan bu kurum, devletin yönetim ve ordu kademelerine sürekli olarak başarılı elemanlar vermişti.⁸⁰¹ XVIII. yüzyılda merkezde ve vilâyetlerde icra makamlarına gittikçe daha ziyade kalemlerden yetişen bürokratların geçmeye başlaması ve eyâletler idaresinde ayanların hâkim olması üzerine gulâm sisteminin önemi büsbütün ortadan kalktı.⁸⁰²

XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla *Enderûn'a* şartlara uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve güç kazanmaları, Enderûn'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak imparatorluktaki diğer kurumlar gibi bu Enderûn da önemini yitirmeye başladı.⁸⁰³ Enderûn'daki ilk esaslı değişiklik II. Mahmut (1808-1839) zamanında yapıldı.⁸⁰⁴ 1826'dan sonra küçük ve büyük subayların çoğunun Enderûn dışından seçilmesi, Batı metotları ile açılan okulların çoğalması ve rağbet görmesi, bu okulun önemini azalttı.⁸⁰⁵ XIX. yüzyıl sonlarına kadar sürüp gelen Enderûn Saray Okulu son zamanlarında sadece sarayın iç hizmetleri için adam yetiştiren bir müessese durumunda idi.⁸⁰⁶ Uzun bir süreden beri devşirme sisteminin bozulması

⁷⁹⁸ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, s.132.

⁷⁹⁹ İpşirli, "Enderun", s.186.

⁸⁰⁰ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.85.

⁸⁰¹ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.39.

⁸⁰² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.216-217.

⁸⁰³ İpşirli, "Enderun", s.187; Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.39-40.

⁸⁰⁴ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.187.

⁸⁰⁵ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.18; Cemil Öztürk, "Osmanlılar-Eğitim ve Öğretim Kurumları", *DİA*, XXXIII, s.566.

⁸⁰⁶ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.301.

sebebiyle önemini kaybeden *içoğlanı* istihdamı da 1833'te resmen ortadan kalktı.⁸⁰⁷ Ordu ve devlet teşkilatının en önemli görevlilerini yetiştiren ve Meşrutiyet'le birlikte hiçbir önemi kalmayan Enderûn, 1 Temmuz 1909 tarihinde yayınlanan bir kararname ve bir talimatname ile de kapatıldı.⁸⁰⁸

⁸⁰⁷ Şimşirgil, "İç Oğlanı", s.450; Enderûn teşkilatı da 1833 yılında kaldırılmıştır. Bkz. Özbilgen, "Enderun Mektebi", s. 231.

⁸⁰⁸ Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.19.; a.mlf., "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.192; Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.40.

C. ENDERÛN EĞİTİM SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ

Yetenekli çocukların eğitimi için kurulan ve o zamanki dünya ülkelerinde bir benzeri bulunmayan Enderûn, medreselerin yanı başında devlete yönetici yetiştiren kurumlardan biri idi.⁸⁰⁹ Odalar halinde ve çeşitli kademelerde eğitim ve öğretim verilen, öğrencileri *devşirme oğlanları*⁸¹⁰ arasından seçilen Enderûn Osmanlı eğitim sisteminde *elitler eğitimi*ni meydana getirmekteydi.⁸¹¹ Hıristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları, gerçek müslüman, iyi ve güvenilir devlet adamı, asker yapma ve sanatkâr ruhlu olanların yeteneklerini geliştirme amacını güdüyordu.⁸¹² Enderûn'un iki türlü fonksiyonu vardı. Birincisi padişahın özel hizmetlerini yapmak, ikincisi devlete yüksek yönetici yetiştirmektir. Dolayısıyla Enderûn, sarayda resmî ve özel hayatın iç içe bulunduğu bir bölümdü.⁸¹³ Enderûn'un öğrenci kaynağını oluşturan *gulâmlar* İslâm dünyasında verilen en mükemmel eğitime tâbi tutulurlar ve imparatorluğun en üst makamları için hazırlanırlardı.⁸¹⁴ Topkapı Sarayı için seçilenler, mutlaka seçilmelerine sebep olan bir meziyete sahip olup, devletin en yüksek makamlarına geçenler hep bunlar arasından çıkardı.⁸¹⁵

Seçkinler (Elit) eğitimi, çeşitli modeller içerisinde gerek doğu ve gerekse batıda kullanılmış bir eğitim şeklidir. Osmanlıların geliştirdiği Enderûn'daki *elitler eğitimi*, Platon'daki "Filozoflar"ın yetiştirilmesine benzer. Enderûn'daki seçkinler eğitimi özellikle batılılar tarafından çok iyi bir şekilde değerlendirilmektedir. Bunlara bir örnek olarak M. Baudier gösterilebilir. M. Baudier 1624 tarihinde şunları yazmıştır:⁸¹⁶

⁸⁰⁹ Mitat Enç, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005, s.287; XVI. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en köklü eğitim kurumu Enderûn'du. Bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlılar-Siyasi ve İdari Teşkilat", **DİA**, XXXIII, s.502-503.

⁸¹⁰ Enderûn'da eğitimlerini sürdüren bu iç oğlanlarına Gılmânân-ı Enderûn, Gılmânân-ı Hâssa veya Gılmânân-ı Saray-ı Âmire de denirdi. Bkz. Ahmet Şimşirgil, "İç Oğlanı", **DİA**, XXI, s.450.

⁸¹¹ Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi", **Osmanlı**, V, (Ankara 1999), s.187.

⁸¹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, AÜEBF Yay., Ankara 1985, s.78; Cemil Öztürk, "Osmanlılar-Eğitim ve Öğretim Kurumları", **DİA**, XXXIII, s.566.

⁸¹³ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun (Letaif-i Enderun) 1812-1830*, Çev. Cahit Kayra, Güneş Yay., İstanbul 1987, s.21; Dündar Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*, Y.Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2002, s.1;

⁸¹⁴ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.81-82.

⁸¹⁵ Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, s.51; Gönüllü devşirmeler, sultanın ganimet olarak toplanan köleler üzerinde yüzde beşlik (pençik) hakkını oluşturan savaş esirleri, savaş sırasında (akıncı beylerince) toplanan çocuklar ve ancak devletten aldığı ruhsatla çalışan köle tüccarlarından köle pazarlarında alınan köleler arasından devletin en yüksek memurları, ordunun en iyi komutanları ve haremın en sevilen gözdeleleri çıkıyordu. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.413.

⁸¹⁶ Sıkı bir eleyicilik olduğu gibi yetişen elitler, kendi anne ve babalarına olan bağlılıklarını büyük ölçüde kaybederler. Bkz. Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.158.

“Türk Milletinin başarılarına şaşmamak lâzımdır. Çünkü onlar elit kadroları nasıl yetiştireceklerini, gençleri nasıl disipline edeceklerini biliyorlar. Onları mükemmel insanlar haline getirirken, kabiliyetlerine göre taltif etmesini biliyorlar.”

Enderûn bir yandan hükümdarın hizmetleri için çalıştırılan bir örgüt olmakla birlikte, bir yandan da devlete yüksek düzeyde yönetici yetiştiren bir eğitim kurumu niteliği ve fonksiyonunu taşıyordu. Enderûn’dan 60 Sadrazam çıkmış olması bu durumu doğrulamaktadır.⁸¹⁷ Osmanlı Devleti; dil, din, ırk, anane, bakımından farklı olan ülkeleri otoritesi altında tutabilmek için devletin çeşitli görevlerini yerine getirebilecek bilgili ve kabiliyetli idarecilere ihtiyacı vardı. Ayrıca Saray halkının bütün işlerini idare edebilecek elemanlar da gerekmekteydi. Bu büyük ihtiyaç karşısında kurulan Saray Okulları, Osmanlı Devleti’nin bütün sivil memurlarını, devlet ileri gelenlerini ve askeri görevlilerini, *Yeniçeri Ağasını*, *Sadrazamını*, *Defterdarını*, *Kubbe Vezirini*, *Divan Şairlerini*, *Tarihçilerini*, *Hattatlarını*, *Beylerbeylerini* ve *Valilerini* yetiştirmiştir.⁸¹⁸ Özellikle soyun çok önemli sayıldığı bir devrede, yalnız doğal yeteneklere ve bunlara sahip olanlara kapısını açan Enderûn yöneticileri, iltimas, nüfuz etkisiyle düşük yeteneğin buraya sızmasını önlemenin yolunu bulmuşlardı.⁸¹⁹ Zira Padişah devlet gücünü yalnızca kendisine mutlak şekilde bağlı, sadık, aynı zamanda yetenekli kişilere bırakabilirdi. İşte Enderûn böyle bir amacı sağlayabilecek kurumdu.⁸²⁰ Ayrıca burada verilen eğitim ile amaçlanan, fethedilen ülkelerden yetiştirilmek üzere seçilen gençlerle devletin yönetici kadro ihtiyacını karşılamak idi. Yüksek vasıflı devlet memurları ile devlet müessesesi daha güçlü olacak ve mükemmel bir işlerlik kazanacaktı. Bu sistem aynı zamanda bürokraside yığılmayı ve soya dayalı bir bürokrasiyi önlemekteydi. Bu eğitimden geçenler, kendilerine sunulan imkânlardan dolayı devlete daha çok hizmet ediyorlar ve daha sadık oluyorlardı.⁸²¹ Zira devşirme eğitimi milliyetlerin değişimini esas alan bir kültürleştirme ve belirli prensiplere göre devlet adamı yetiştirme yani disiplinleştirme anlamına gelmekteydi.⁸²²

⁸¹⁷ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, s.44; Köle asıllı olduğu halde kabiliyet ve ehliyeti sayesinde askeri ve bürokratik alanda en yüksek kademeye çıkmış pek çok kimse bulunuyordu. Dalmaçyalı bir devşirme olan Ali Paşa kabiliyet ve liyakati sayesinde,1561 yılında sadrazamlığa yükselmişti. Bkz. Akgündüz-Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.346.

⁸¹⁸ Bu Saray Okulları, tarihi silsileye göre, aşağıdaki şekilde sıralanabilirler: Edirne sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı, İskender Çelebi Sarayı. Bkz. Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, s.188.

⁸¹⁹ Enç, “Eğitimde Önder Yetiştirme Sorunu”, s.81.

⁸²⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.79.

⁸²¹ Köktaş, “Osmanlı Devleti’nde Saray Teşkilatı: Enderûn Mektebi”, s.720.

⁸²² Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, s.187.

Tarihçi Şemdanîzâde'nin anlatımıyla: "Reaya zimmîleri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olup Acemi oğlan meyanında terbiye olunup bâdehu güzel yüzlüleri Enderûn-ı Hümayun'a ve kuvvetlileri Bostancı, kalanı Yeniçeri" yazılan, aslen Türk ve müslüman olmayan gençlere, öncelikle milliyetleri unutturulur, hepsinin dindar birer Müslüman olmaları, Türkçe'yi öğrenmeleri sağlanır, Türk görgü kuralları benimsetilirdi. Bunların "saray"dan başka vatan, "padişah"tan başka hâkim ve baba tanımamaları kuraldı. Tek doğru eylemin de "itaat" olduğuna inandırılıyorlardı.⁸²³

Enderûn, teşkilat bakımından da orijinal idi.⁸²⁴ İdari ve askeri erkânı yetiştiren bu kurum; askerlikten, güzel sanatlara kadar devletin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte bir ilim, sanat ve idarecilik okuluydu.⁸²⁵ Ayrıca Türk musikisinin en büyük ve yüksek dereceli konservatuarı ve icra heyeti de burada idi.⁸²⁶ *Enderûn*, yalnız devleti idare eden yüksek dereceli sivil kadroyu yetiştirmesi bakımından değil, işle eğitimi birleştiren eğitim metotları bakımından da önemli bir kurumdu. Çünkü Enderûn'a alınan içoğlanları, saray işlerini fiilen yaparak öğrenmek, İslami ve bazı müsbet bilimler alanında teorik bir öğrenim görmek ve beden ve sanat eğitimi gibi alanlarda yeteneğine göre bir eğitim-öğretim almak üzere yetiştiriliyorlardı.⁸²⁷

Fransız sarayının resmi temsilcisi olan Michel Boudier (1589-1645) *Sarayın Genel Bir Tarihi* adlı eserinde Enderûn eğitimi konusunda özellikle şunları belirtmektedir:⁸²⁸

"Türklerin niçin varlıklı ve güçlü bir devlet olarak geliştiğine şaşmamak gerekir. Çünkü onlar, büyük sayıdaki gençler arasından en yeteneklilerini seçmesini ve onları dürüst insanlar haline getirecek disiplinli bir eğitim vermesini çok iyi bilmektedirler. Böylece doğanın üstün bağıışı ile üstün bir eğitim ve sanat kaynaşmaktadır... Bu gençlerin eğitiminde izlenen düzen ve yöntem Türkler için ileri sürülen barbarlık sıfatının sözden öteye bir anlamı olmadığını göstermeye yeter."

⁸²³ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.38-39.

⁸²⁴ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, MEGSB Yay., İstanbul 1985, s.254.

⁸²⁵ Nurettin Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, KB Yay., Ankara 1990, s.92-93.

⁸²⁶ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986, s.39.

⁸²⁷ Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *AÜİFD*, XXXVII, (1998), s.416-417.

⁸²⁸ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.290-291.

Enderûn'da verilen eğitimde bütünüyle ilgiye, kabiliyetlere ve bireysel farklılıklara öncelik veriliyor, iç oğlanlarının eğilimleri ve kabiliyetli oldukları alanlar titizlikle inceleniyordu.⁸²⁹ Öğretimin ilginç ve önemli olan bir yanı bu bireysel özelliklere verilen önceliktir. Devşirme öğrenciler programın kapsamı içine giren bilgi ve beceri dallarından hangisinde olağanüstü yetenek gösteriyorlarsa o yönde gelişmelerine dikkat edilirdi.⁸³⁰ Miller'e göre, öğrencileri gayretli çalışmaya yöneltmek için en iyi yol onları, üzerinde çalışmak istedikleri alanda konu seçebilme hürriyetine sahip kılabilme idi. Genellikle dersler tamamen tercihe dayalıydı. Ancak Türk ve Arap dilleriyle Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi şarttı. Bu derslere ilaveten içoğlanlarından istenilen tek şey bir konu üzerinde derinlemesine ve hakkıyla çalışmasıydı. Tembellere yer yoktu.⁸³¹ Her öğrenci ilgi ve yeteneklerine uygun düşen bir beceri ya da sanat dalında yetişip gelişmek için elinden gelen her türlü çabayı göstermek zorundaydı. Gevşeklik ve tembellik hiç bir surette hoşgörü ile karşılanmazdı. Gerek okulda ve gerekse iş hayatında ilerlemek tamamen yeteneğe, çabaya ve başarıya dayanırdı.⁸³² Devlet memuriyetine girmek başlı başına bir şans ve talih işi olduğundan bütün ön elemeleri geçerek saraya kabul edilmiş olan gençler aldıkları eğitimin etkisiyle işlerine dört elle sarılmaktaydılar. Sarayda alınan eğitimin mahiyeti ve meslek seçiminde tanınan serbestiyet daha mesleğin başından itibaren verimlilik esasının ön planda tutulduğu açıkça göstermektedir.⁸³³

Enderûn, kuramsal öğrenimin yanı başında, uygulâmaya geniş yer vermesi, el becerilerinin kazandırılmasına verdiği ağırlık, bireysel ilgi ve yetenekleri destekleyip geliştirmeye elverişli esnekliği ile günümüzün eğitim anlayışının da önemli öğelerini

⁸²⁹ Arif Köktaş, "Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı: Enderûn Mektebi", **Yeni Türkiye**, S.32 (Mart- Nisan 2000), (Osmanlı Özel Sayısı II), s.720; Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi", s.188.

⁸³⁰ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.308.

⁸³¹ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.138; Türklere göre mevki sahibi ve başarılı olmak, iyi hizmet göstermek ve kabiliyetli olmak şerefli bir şeydir. Tembel, işe yaramaz ve vasıfsız bir adam toplumun dibinde kalmaya mahkûmdur. Batılı tarih araştırmacılarından Albert Howe Lybyer'e göre, bu durum Türklerin görevlerinde başarılı olmasının, sınırlarını genişletmesinin ve diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmasının sebebidir. Bkz. Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi", s.191.

⁸³² Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.333; 1453 yılında gulâm sisteminin bir ürünü olan Mahmut Paşa, II. Mehmet'in vezir-i azamı mevkiine, Çandarlı Halil'in yerini almak üzere tayin edildi. Bu zamandan XVIII. yüzyıla kadar gulâmlar imparatorlukta üstün idari hizmetleri denetimleri altında tuttular. Kanuni Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı olarak görev yapan Lütfi Paşa'nın kariyeri gulâm sisteminin nasıl işlediğini gösterecek bir örnektir. Lütfi II. Bayezid zamanında saraya girdi. Eğitiminin başlangıç döneminden sonra odalar vasıtasıyla hükümdarın hizmetine kadar yükseldi. I.Selim'in 1512'de tahta çıkmasıyla İç Hizmeti (Enderûn), bir zeamet'le eşdeğer günde 50 akça ücreti olan seçkin muhafızlık birliğinde Dış Hizmet'te (Birûn) bulunmak üzere bıraktı. Birûn'da Kapı Ağalığı da dâhil olmak üzere çeşitli ağalıklarda bulunduktan sonra Anadolu'da Kastamonu sancakbeyi oldu. Nihayet Anadolu beylerbeyi oldu ve vezirlik rütbesine yükseldi. 1539'da gücünün doruğuna Kanuni Sultan Süleyman'a vezir-i azam olarak ulaştı. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.85.

⁸³³ Birol Çetin, "Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme", **Osmanlı**, VI, Ankara 1999, s. 272.

içermektedir.⁸³⁴ Bunlardan hareketle, Enderûn'un temel eğitim felsefesi şu şekilde belirlenebilir: Kişisel ilgi ve rehberlik, ceza ve özellikle ödül sistemidir; gerek saray düzeni içinde ve gerekse devlet hizmetlerinde ilerleyip yükselebilenin kabiliyet ve tecrübenin yanı başında karakter ve kişilik niteliklerine dayandığı da hatırdan çıkarılmamalıdır. Enderûn sadece savaş ve barış becerilerinde üstün eğitim vermekle kalmadığı; dürüstlük, güvenilirlik, nezaket, kibarlık, çalışkanlık gibi niteliklerin geliştirilmesine de önem verdiği bilinmelidir. Elbette Enderûn bütün imparatorluktan seçilen en yetenekli öğrencileri yetiştirmek için her olanağı bulunan, kitleye dönük eğitim yapan günün eğitim kurumları ile her hangi bir açıdan kıyaslamak doğru görülmeyebilir. Fakat dikkate alınacak önemli sonuç şudur: Karakter ve kişiliğin gelişimi örgün eğitim programlarında tesadüflerin etkisine bırakılarak gerçekleştirilebilecek bir sonuç değildir. Kurumun tüm eğitim programı ve uygulâmaları bu amaçları gerçekleştirmeğe dönük olmalıdır. Aksi takdirde günümüzün gerekli bilgi ve becerileri ile donatılmış fakat karakter ve kişilik özelliklerinin gelişimi tesadüflere bırakılan bir kuşağın yetiştirilmesi gibi bir durumla karşı karşıya kalınacaktır.⁸³⁵ Kabiliyetleri, eğilimleri ve istekleri doğrultusunda yönlendirilenler, isteyerek zevkle çalışıp, verilen görevleri tam manasıyla ve hakkıyla yapmışlardır. Enderûn'da yaparak ve yaşayarak öğrenme ilkelerinin büyük bir titizlikle uygulandığı söylenebilir.

Enderûn, sıkı bir disiplin uygulaması, kimseye ayrıcalık tanımaması, başarı ve mahareti yükselmenin temel prensibi yapması gibi nedenlerden dolayı klasik dönemde Osmanlı devletinin en başarılı kurumu haline gelmişti. Ayrıca kendine has teşkilatı ile yani diploma vermesi, belli bir amaç için belli bir programa göre eğitim-öğretim yapması, eğitilenlerin devlet içerisinde üstleneceği görevlerin belli olması açısından yüksek bir eğitim kurumu olma özelliklerine sahipti.⁸³⁶ Enderûn'da gençler

⁸³⁴ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.289.

⁸³⁵ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.328-329.

⁸³⁶ Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.417; Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, s.36; Ancak, XVII. yüzyılda, medrese de olduğu gibi, mevcut usullere aykırı olarak öğrenci alımında birtakım kayırmaların başlaması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara cevap verememesi, kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, okuldaki disiplinin ve eğitim kalitesinin düşmesine yol açmıştı. Bkz. Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.418; Ayrıca döneminin bir yüksek öğretim kurumu özelliklerine sahip olan Enderûn'da öğretmenliğin uzmanlaşmış olmaması ve akademik otoritenin yapılanmaması gibi hususlar da bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Bkz. Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.422.

(*içoğlanları*⁸³⁷) üç biçimde yetiştirilirdi: Saray hizmetlerini fiilen yaparak saray işlerini öğrenmek; kuramsal bir öğrenim görerek İslami bilgi sahibi olmak; beden eğitimi yapmak ve yeteneğini gösterebileceği bir sanatı en iyi biçimde öğrenmek.⁸³⁸

Enderûn öğrencisi bir yandan pratik olarak saray ve padişah hizmeti görürken diğer taraftan talim, tahsil ve terbiye görürdü.⁸³⁹ Padişahın hususi hizmetinde bulunmakla mükellef olduklarından bunlar çeşitli ünvanlarla anılmışlardır: *Gulâman, İçoğlanı, İçağası, Enderûn Ağası* vb.⁸⁴⁰ Saray'da *içoğlanı* olarak hizmetçilik görevlerini yerine getirirken eksiksiz bir Türkçe eğitimi yanında Kuran dili olarak Arapça, şiir ve edebiyat dili olarak Farsça öğretilir ve ayrıca tarih, hukuk ve din alanlarında da mükemmel bir eğitim görürlerdi. Gelecekte olası işsizlik durumuna karşı bir çeşit önlem olarak, belki de sultanların da paylaştıkları bir geleneğin bir parçası olarak, her oğlana ayrıca bir zanaat ya da meslek öğretilirdi. Bunlara ilaveten silah kullanma, ata binme ve askeri strateji eğitimi de alırlardı.⁸⁴¹ Enderûnlular okuyup yazmak ve saray terbiye sistemini öğrendikten başka, daima savaşlarda hükümdarla birlikte bulunacakları göz önünde tutularak, okçuluk, süvarilik, mızrak talimi, tüfek kullanıp atmak ve silaha ait bütün işleri öğrenmek ve çevik olarak iyi ata binebilmek ve at üzerinde iyi mızrak kullanmağı öğrenmek, bunlardan başka musikiye çalışıp öğrenmek ve bilhassa edebiyata çalışıp şiirle meşgul olmak ve yazı dersi alarak hattatlar derecesinde yazı yazmak, cilt, tezhip, oymacılık ve hatta resim gibi sanatları öğrenmek velhasıl bütün vakitlerini boşa geçirmeyerek devamlı bir çalışmaya tabi tutulurlardı.⁸⁴²

Enderûn'da biri manevi onurlandırma, öteki maddi olmak üzere iki ödüllendirme yöntemi vardı. Manevi onurlandırma mesela Enderûn'da bir sınıftan ötekine yükseltmek ve en yetenekli ve uygun şartlarda olanların sultanın şahsi hizmetinden geçerek Has Oda'ya terfi ettirilmesiyle gerçekleşirdi. Maddi ödüllendirme ise *içoğlanlarının* Enderûn'a girdiği anda başlardı. Bu para her yıl artırılır ve Has Oda kademesine

⁸³⁷ Devşirme olarak saraya alınıp çeşitli devlet hizmetleri için yetiştirilen kimse. Daha fazla bilgi için bkz: Ahmet Şimşirgil, "İç Oğlanı", *DİA*, XXI, s.449-450; 1537'de Yunus Bey'e göre, padişahın sarayında 8 ila 20 yaş arasında 700 içoğlanı vardı. Bkz. İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s.207.

⁸³⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.79.

⁸³⁹ Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.40.

⁸⁴⁰ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, s.129.

⁸⁴¹ Raphaela Lewis, *Osmanlıda Günlük Yaşam*, Çev.Adile Runa Orhunsoy, Alter Yay., Ankara 2009, s.22-23.

⁸⁴² H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.78; Enderûn Saray Okulu öğrencileri vücutlarını kuvvetlendirmek için saray bahçelerinde cirit, çomak oynarlar, kılıç kullanmak top ve tüfek atabilmek için gerekli bilgiyi de alırlardı. Kendilerine bu hususta tatbikat da yaptırılırdı. Bkz. Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, s.132.

gelindiğinde yüklü bir ücret tutarında olurdu. İlk aşamada *acemi oğlanlarının* ödülleri yanlarında çalıştıkları geçici efendileri tarafından belirlenirdi. Bu aşamadan sonra yavaş yavaş artan ve sultan tarafından verilen bir ücret alırlardı.⁸⁴³ Osmanlı idari yapısında yükselme ve kıdem sistemi, çalışanları motive etmek açısından yeteri kadar teşvik edicidir. Zira yükselme ile elde edilecek bir üst makam maddi açıdan oldukça tatminkâr olduğundan çalışanlar buralara gelebilmek için bütün gayretlerini ortaya koymaktadırlar. Bunda yönetici sınıf ve alt kademedeki görev alanların maaş farklılıkları da oldukça etkilidir. İstanbul sarayına ait 1555-1556 tarihli muhasebe defterlerinde *Darü's-saâde ağasının* yevmiyesi 45 kuruş iken onun altında vazife yapan 24 tane ağanın yevmiyesi 5'er kuruştur.⁸⁴⁴

Enderûn *gılmanları* bilhassa devlet ve millet işlerinde kullanılmak üzere yetiştirildiklerinden, Osmanlı hükümdarları bunlara çok kıymet verip, yakından ilgilenirler, mahiyetlerine alırlar, uzun tecrübelerden geçirdikten sonra kabiliyetlerine göre devlet işlerine tayin ederlerdi.⁸⁴⁵ Padişah'ın çok özel bir teveccühü olmadan hiçbir saray subayı İmparatorluk içindeki mevkilere kırk yaşından önce ulaşamazdı. Zira o yaşa geldiklerinde ağır görevleri yüklenebilecek olgunluğu erişmiş olurlardı.⁸⁴⁶ II. Mehmet'in ilk *veziri* Zağanos Paşa ve aynı dönemin bir diğer *veziri* Saruca Paşa, Rumlar arasında doğmuşlardı. Bu devşirmeler, inançları ile birlikte düşüncelerini de değiştirmişlerdi. Sadece dillerini unutmamışlardı ve kullanmaya devam ediyorlardı. Yabancı bir dil konuşan yeni Osmanlıların sayısı o kadar artmıştı ki, Türkiye'de uzun zaman kaldıktan sonra 1458 yılında ayrılan bir savaş esiri:⁸⁴⁷

“Sultan'ın etrafında Türkçe neredeyse hiç duyulmuyor, zira saray görevlilerinin tamamı ve ileri gelenlerin büyük bir kısmı devşirmelerden oluşuyor” demişti. Bu ifadeler Fatih Sultan Mehmet ile beraber devşirmelerin istihdamında önemli bir mesafe alındığını göstermektedir.

Enderûn eğitim sisteminde başından sonuna kadar titizlikle riayet edilen bir takım ilkeler bulunmaktadır. Bunlar; çıkma usulü, İslâm Türk kültürünün benimsenmesi

⁸⁴³ Akgündüz-Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.346-347.

⁸⁴⁴ Çetin, “Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme”, s. 272; Enderûn'da terfi, yatay ve dikey olmak üzere iki türlü idi. Ağalar alt odadan üst odaya geçmek suretiyle yükseldikleri gibi, görev bakımından da yükselirlerdi. Sözelimi Çuhadar Ağa, Silahdar Ağa olabilir. Bkz. Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, s.21.

⁸⁴⁵ H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.77.

⁸⁴⁶ Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, s.56-57.

⁸⁴⁷ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s.413-414.

ve disiplin idi. Hazırlık sınıflarından Enderûn eğitiminin sonuna kadar geçen süre içinde başarı ve ilerleme gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerine verilirdi. Ancak fevkalâde başarı gösterenler eğitim süresini tamamlayabilirdi. Kabiliyetli yeni elemanlara yer açmak için de *çıkma usulüne*⁸⁴⁸ başvurulmuştur. Çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençler Türk-İslâm kültürü içerisinde yetiştiriliyordu. Hazırlık ve Enderûn eğitimine devam eden gencin her hareketinin ölçülü olması gerekiyordu. Özellikle Enderûn'da akağalar kurallara uyma konusunda son derece sertti. En küçük kusur bile cezalandırılırdı. Verilen belli başlı cezalar falaka, uykusuz bırakma, yemeği kesme idi. Bu disiplin gençlerin sabırlı, her türlü meşakkate dayanıklı, saygılı, alçak gönüllü olmalarını sağlardı. Ayrıca içinde buldukları çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idarî, siyasî ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dâhilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; müslüman ve gayri müslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler; Dîvân-ı Hümâyun üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderûnlu gençlere engin bir görüş ve tecrübe sağlıyordu.⁸⁴⁹

Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyahların önemlilerinden biri olan Fransız Jean Thevenot, Enderûn'da eğitim gören *içoğlanların* eğitimi ile ilgili olarak hatıralarında şöyle der:⁸⁵⁰

“Hepsi genç olan içoğlanların çoğu Hıristiyan menşeli olup, Müslümanlaştırılmışlardır ve sekiz yaşından yirmi yaşına kadar sarayda büyük itina ile yetiştirilirler; onların bir kısmına yay çekmek, mızrak atmak, ata binmek ve at koşturmak, güreşmek, okumak, yazmak ve şarkı söylemek öğretilir, diğerlerine de meyil ve kabiliyetlerine göre başka şeyler öğretilir, fakat onlar ilk önce İslâm dininin kaidelerini öğrenmek zorundadırlar; eğer onlar kabiliyetli iseler yüksek makamlara dahi gelebilirlerdi.”

Enderûn'daki genç talebeler sabah ezanıyla uyanır; eğer gerekiyorsa hamama gidilir, sabah namazı mutlaka Ağalar Camii'nde cemaatle kılınır, daha sonra günlük

⁸⁴⁸ Burada sistemli bir eğitime tabii tutulurlar ve sıraları gelince liyakat ve kabiliyetlerine göre saray dışı muhtelif devlet görevlerine tayin edilirdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.298.

⁸⁴⁹ Mehmet İpşirli, “Enderûn”, *DİA*, XI, s.187.

⁸⁵⁰ Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, T.1001 T.E., Çev. Nuray Yıldız, İstanbul 1978, s. 68-69.

hayata başlanırdı.⁸⁵¹ Odalarda oğlanlar, onar kişilik gruplara ayrılmış olup her grubun başında da disiplinden sorumlu yetişkin ve “lala” unvanı taşıyan bir oğlan bulunurdu. Oğlanlar, birbirlerine “laladaş” derlerdi. Fakat odaların asıl gözetimi “kapıoğlanı kethüdası”na verilmişti. O, kendi emrindeki hadımlarla (miktarları 16 ile 30 arasında değişmiştir) bu görevi yerine getirirdi.⁸⁵²

Enderûn’da yemek olarak pirinç ve et temel yiyeceklerdi. Gençlerin fazla yemesine izin verilmediği gibi gıdasız kalmamasına da özen gösterilirdi. Gençlerin kabiliyetlerine göre her türlü makama ulaşabileceklerini bilmeleri onların prensiplere uymalarını sağlar ve çalışma azimlerini arttırırdı.⁸⁵³ Enderûn’daki genç talebelerin laubali hitaplarda bulunmaları, edepsiz tavırlar göstermeleri, serkeşlik etmeleri, sıkı giyim kurallarının dışına çıkmaları şiddetle cezalandırılırdı.⁸⁵⁴ Bu şekilde küçük ve büyük odalarda hem saray hizmetlerine bakan, hem de adab-ı muaşeret ile⁸⁵⁵ ilim ve sanata vakıf olanlar, liyakatleri takdir edilerek bizzat padişahın emri üzerine üst düzeye geçerlerdi.⁸⁵⁶

Enderûn’a “*gilmân-ı enderûn*” veya “*ıçoğlanı*” olarak alınan öğrencilere hem maaş bağlanır hem de her türlü ihtiyaçları devlet tarafından sağlanırdı. İçoğlanları daha okulda iken memuriyete başlar, iş, öğrenim ve stajı birlikte yürütürlerdi.⁸⁵⁷ *Tarih-i Gilmanî*’ye göre Enderûn’da eğitim süresi 7-8 yıl idi.⁸⁵⁸ Müfredatı aynı zamanda ordu ve bürokrasi hizmetine ayrılacakları da tespit edecek şekilde planlanmıştı.⁸⁵⁹ Topkapı Sarayı’nın iç hizmet (*Enderûn*) bölümlerine yeni terfi etmiş *ıçoğlanları* gelecekteki mevkileri için hazırlanırlardı.⁸⁶⁰ Osmanlı sarayında *iç oğlanı* istihdamına Yıldırım

⁸⁵¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2008, s.103.

⁸⁵² İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s.208.

⁸⁵³ İpşirli, “Enderûn”, s.187.

⁸⁵⁴ Bununla birlikte Enderûn’daki ağaların yani genç talebelerin birbirlerine taktıkları lakap, hayat boyu üzerlerinde kalır. Aynı âdet yeniçeri ocağında da vardır. “Tabaniyassı”, “Boynueğri”, “Semiz” gibi vücut özelliklerini veya “Öküz”, “Kalaylıkoz”, “Yahnikapın”, gibi karakter zafiyeti gösteren lâkapları taşıyan vezir ve vezir-i âzamları hatırlarız. Bu anane modern eğitim kurumları olan Galatasaray’da ve Mülkiye’de de devam eder. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.103.

⁸⁵⁵ Saraydan ayrılan Menavino Enderûn’da verilen terbiyeden güdülen gayeyi şöyle özetler: Tam Müslüman, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata aşına, namuslu, nefesine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek... Bkz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s.208.

⁸⁵⁶ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.103.

⁸⁵⁷ Özbilgen, “Enderun Mektebi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, İz Yay., IV, İstanbul 1996, s.230; Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.106;

⁸⁵⁸ İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.48.

⁸⁵⁹ Arif Köktaş, “Osmanlı Devleti’nde Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi”, **Yeni Türkiye**, S.32 (Mart- Nisan 2000), (Osmanlı Özel Sayısı II), s.720; Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, s.188.

⁸⁶⁰ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, s.83.

Bayezit zamanında başlanmış, Fatih Sultan Mehmet⁸⁶¹ döneminde bu uygulâma bir nizama bağlanmışır.⁸⁶² *İçoğlanları*, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek idari ve askeri memuriyetleri için eleman hazırlayan kaynaklardan biriydi.⁸⁶³ İtina ile seçilen ve iyi bir öğretim gören *ıçoğlanları*, savaş ve binicilik hünelerleri yanında ait oldukları koğuşlara göre hizmet ve sanat da öğrenirlerdi.⁸⁶⁴ Yabancı yazılı kaynaklardan XVI. yüzyıla ait ilk bilgileri veren İtalyan Menavino'ya göre *ıç oğlanlar sistemi* birinci derecede bir eğitim sistemidir. Ona göre saray gençlerin doyurulduğı, bakıldığı bir yer değil, eğitildiğı bir yerdir. Buradaki çalışmalar ve öğrenim büyük devlet yönetimi için düzenlenmiştir. Burada yetişenler arasındaki bağıllık çok kuvvetlidir. Saray Okulunun terbiye şekli zor ve uzundur. Bununla beraber öğrencileriyle yalnızca okulda değil, bütün hayatları boyunca ilgilenmişlerdir. Saray Okulundan hem sivil hem askeri elemanlar yetişmiştir.⁸⁶⁵ Enderûn'a gılman seçiminde çok dikkatli davranılır ve mutlak surette güzel, sevimli ve endamı düzgün olmaları istenirdi.⁸⁶⁶

Enderûn mezunları sultanın tahtı dışında her makama erişebilirlerdi. Savaşlar, aziller, idamlar yüzünden verilen kayıplar alt kademedekilere yükselme fırsatı tanır, fetihler de sürekli olarak yeni görevler ve kumandanlıklar meydana getirirdi. Osmanlı Devleti'nde yükselme kesinlikle bir rastlantı eseri veya otomatik değildi. Terfi sisteminin kabiliyet ve liyakat esasına göre olduğı batılı pek çok gözlemcinin de dikkatinden kaçmamıştır.⁸⁶⁷ Batılı gözlemciler içerisinde Osmanlı yönetiminde yararlılık ve liyakat esasına göre terfi sisteminden en fazla etkilenen XVI. yüzyıl ortalarında Avusturya İmparatoru'nun elçisi olarak İstanbul'da bulunan Ogier Ghiselin De Busbecg hatıralarında şunları yazar:⁸⁶⁸

⁸⁶¹ Askeri ve sivil devlet hizmetlerine önder yetiştiren bir eğitim kurumu olarak beliren Enderûn'un kurucusu Fatih Sultan Mehmet, aynı zamanda saray kadınlarının da eğitimine ilgi gösterip önem vermiştir. Saraydaki kadınlar ve cariyeler için etraflı ve yeterli bir eğitim programı hazırlanıp uygulanmıştır. Bunlara Türkçe okuma yazma, edebiyat, dikiş, nakış, aletli ve sesli müzik, raks gibi bilgi ve beceriler kazandırılırdı. Ayrıca İslam töre ve gelenekleri ile saray muşeret ve davranışı konularında da eğitim görürlerdi. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.301.

⁸⁶² Şimşirgil, "İç Oğlanı", s.449.

⁸⁶³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yay., İstanbul 1991, s.15.

⁸⁶⁴ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.190.

⁸⁶⁵ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s.190

⁸⁶⁶ İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.70.

⁸⁶⁷ XVI. yüzyılda Almanya-Avusturya İmparatorluğu'nun elçisi Busbecg hatıralarında soy aristokrasisinin olmayışını Osmanlı Devleti'nin gücü olarak değerlendirmektedir. XVII. yüzyılın sonlarında uzun süre İstanbul'da kalmış olan Boğdan Voyvodalarından Dimitri Kantemir de Türkler'de soyluluğun babadan oğula geçmediğini, aksine erdem ve iyi karakter sayesinde elde edilebileceğini belirtmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAY Yay., İstanbul 1999, s.347.

⁸⁶⁸ Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, T. 1001 T.E., Haz. A. Kurutluoğlu, İstanbul, Bsk. T.Y., s.64.

“...Osmanlı devletinde herkes şahsi kabiliyeti, ehliyet ve liyâkati sayesinde buldukları mevkilere getirilmişlerdir. Filâncanın neslinden geldiği için hiç kimseye diğerlerinden üstün bir rütbe verilmez. Herkes memuriyet derecesine göre saygı ve itibar görür. Görev ve memuriyetler herkesin liyakat, seciye ve kabiliyetine göre bizzat sultan tarafından verilir. Sultan bunu yaparken ne o şahsın zenginliğine, ne nüfuz ve şöhretine, ne rica ve dostluklarına aldırış etmez. Böylece her işe, o işin ehli adamlar tayin edilir. Şahsi kabiliyet sayesinde herkes en yüksek mevkilere kadar gelebilme şansına sahiptir... Türkler üstün meziyetlerin, kabiliyetlerin doğuştan geldiğine, bir miras olarak ecdattan intikal ettiğine inanmazlar... Türklerde şan ve şöhret, yüksek idari mevkiler liyakat ve mahâretin mükâfatıdır. Tembel ve pısrık olanlar, kötü niyetliler için yükselme yolları kapalıdır, bunlar kenarda köşede önemsiz kişiler olarak kalırlar. Türklerin giriştikleri her işte başarı kazanmalarının ve gün geçtikçe devletin hudutlarını biraz daha genişletmelerinin sebebi bu olsa gerek...”

Temel prensiplerinden birisi disiplin olan Enderûn mektebinde eğitim-öğretim 14 yıl sürer, bunun 7-8 yılı hazırlık mekteplerinde geçerdi. Mektebin öğrenci kaynağını teşkil eden savaş tutsakları ve devşirme çocukları titizlikle seçilirdi. Enderûn’da dersler niteliğine göre, ünlü dersiam müderrisleri, saray elemanları ve hatta yabancı hocalar tarafından verilirdi. Enderûn öğrencileri öğrenimleri boyunca okullarında yatıp kalkıyorlar, yeyip içiyorlar, ayrıca birinci yıldan başlayıp, her sınıftan artarak aylık alıyorlardı. Her mektebin disiplini ile meşgul bir ağası vardı.⁸⁶⁹ Bu konuda özellikle en eski Batılı kaynaklara dikkatle inen değerli ve kapsamlı incelemeler yaparak iki eser yayınlayan İstanbul’da Robert Kolej’inin hocalarından Amerikalı Barnette Miller (1941) *Fatih Mehmet’in Saray Okulu* adlı eserinin giriş bölümünde şunları söylemektedir:⁸⁷⁰

“Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethinin hemen arkasından kurulan ve haleflerince sürdürülüp XIX. yüzyıl başında II. Mahmut devrine kadar devam eden askeri akademi, bu ülkede hatta bütün dünyada en ilginç ve önemli eğitim kurumlarından birisidir. Öğrenim süresi ortalama “12-14” yıldır. Kapsamına yaklaşık olarak eşit oranda “İslâmi bilimler, beden eğitimi, savaş bilimleri, devlet yönetimi, el becerileri” giren bir eğitim programı uygulanırdı. Devlet hizmetlerinde çalışmaya

⁸⁶⁹ Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s.416.

⁸⁷⁰ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.289-290.

hazırlık olarak düzenlenmiş olan biçimsel, sistemli ve zor öğrenim programlarından birisiydi. Türk siyaset hayatının temel taşlarından birisi olan bu kurum, bir yandan onun gelişim ve siyasi gücünün doruğuna erişebilmesine bir yandan da çöküntü yıllarında yıkılışını geciktirmekte çok etkili olmuştur.”

Osmanlı Devlet Sistemi, hayatın her alanında belirli kuralları esas alan sıkı bir disiplin üzerine kurulmuştu. Bu disiplin özellikle eğitim ve öğretim kurumlarında tavizsiz olarak uygulanmıştır. Buna bağlı olarak ceza ve mükâfatların sınırları, çok açık bir şekilde tayin edilmiştir. Öğrencilerin yanı sıra yöneticiler ve öğretim üyeleri üzerinde de denetim söz konusudur. Mevkiler arttıkça cezalar da artmıştır.⁸⁷¹ Enderûn disiplini ünlüdür. Samimiyetle ahlaklı ve terbiyeli olmayan subay, Enderûn'a girmiş olsa bile, yükselmezdi. Ahlak ve terbiyesinin riya mı samimi mi olduğunu teşhise dikkat edilirdi. Zira, asırlarca imparatorluğu, Enderûn mezunu vezirler yönettiler. Saray'da, hele Enderûn'da hiç kimse yüksek sesle konuşamazdı. Her şey kaideye bağlı idi.⁸⁷² Saray eğitim sistemiyle yetiştirilmek istenilen idari memur, mücadeleci devlet adamı ve sadık bir Müslüman tipindedir. Bunlar aynı zamanda ilim adamı ve iyi bir hatip, kibar ve iyi ahlaklı olmak zorundadırlar. Bu amaçla Enderûn öğrencisi Saraya kabul edildiği günden ayrıldığı güne kadar Müslümanlık ile Türk örf ve adetlerini mükemmel şekilde öğrenme durumundadır.⁸⁷³

Enderûn öğrencilerinin davranışlarına da çok dikkat edilirdi. Koşullarda gürültü yapmak şiddetle yasaktı. Ders zamanlarında bu yasağa daha ziyade önem verilirdi. Öğretmenlere, halifelere, kendisinden yaşlı ve malûmatlı olanlara hürmet, itaat şarttı. Arkadaşlara, akranlara alçak gönüllülükle davranmak zorunlu idi. Ders zamanlarında ve binicilik talimleri sırasında da terbiyeli bulunmak, elbise düğmelerinin ilikli olması da dikkat edilmesi gerekli hususlardandı. Aksine hareket edenler şiddetle cezalandırılırlardı. Başkalarının önünde geçirmek, gerinmek, esnemek, gürültülü şekilde aksırmak, diş ve burun temizlemek, tırnak kesmek, sofralarda yaşlılardan ve eskilerden evvel yemeğe başlamak, elini sofraya bezine silmek tamamıyla yasaklanmıştı. Elbiseyi buruşuksuz ve lekesiz giymek, haftada bir defa tırnak kesmek, iki defa traş olmak,

⁸⁷¹ Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, s.191.

⁸⁷² Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s.42; Lybyer'e göre hayatın her alanında belli kuralları esas alan bir disiplin vardı. Bu disiplin özellikle eğitim ve öğretim kurumlarında tavizsiz uygulanıyordu. Bkz. Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.151.

⁸⁷³ Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, s.190.

yemekten sonra el ve ağız yıkamak ise mecburi idi.⁸⁷⁴ Enderûn kanunları pek sıkıydı. Düzenlenmemiş, tesadüfe bırakılmış hiçbir şey yoktu. Yatılacak, kalkılacak, dinlenilecek zamanlar dakika şaşmazdı. Enderûn öğrencileri derslerini medreselerden getirilen müderrislerden, askeri eğitimlerini ise amirleri olan subaylardan alırlardı. Öğrencilerin derslerinden ne dereceye kadar faydalandıkları *Silahtar Ağa* tarafından kontrol edilirdi. Genel olarak Enderûnlular, yaşları otuzu bulmadan dış görevlere atanarak Saray'dan çıkarlardı.⁸⁷⁵ Enderûn'un sıkı bir disipline dayanan, başarı ve mahareti yükselmenin yegâne vasıtası yapan prensibi, kimseye bir ayrıcalığın tanınmadığı klasik dönemde bu kurumu imparatorluğun en başarılı eğitim müessesesi haline getirmiştir.⁸⁷⁶ Bütün içöğlanları ve onları yetiştirmekten sorumlu olanlar, hükümdarın, kendilerine ve çalışmalarına karşı çok yakın ve kişisel bir ilgi gösterdiğini bilirdi. Sadakat ve ehliyetle yetişip hizmet ettikleri sürece onun kendilerini ihsan ve iktidara boğacağını, ihmal, yetersizlik ve hıyanet karşısında ise başları ile birlikte her şeyi kaybedeceklerini çok iyi öğrenirlerdi.⁸⁷⁷ Lüzumlu bilgiler ve maharetler yanında saraydaki terbiyenin en önemli amacı, padişahın hizmetinde kendisine mutlak bağlılık ve itaat duyguları aşılmaktı. Odalarda mutlak bir disiplin uygulanırdı. Yatma, kalkma, yemek ve istirahat için belli saatler belirlenmişti. Her istedikleri zaman konuşamazlar, dışarı ile ve aileleri ile ilişkide bulunamazlardı. Hadımlar onların gece gündüz her türlü hareketlerini gözetlerlerdi.⁸⁷⁸ İç Oğlanlarının tamamı, dikkatli bir şekilde izlenmiş, değerlendirilmiş ve güven verdikleri ölçüde kendilerine sorumluluk verilmiştir.⁸⁷⁹ *Devşirme* gençlerin⁸⁸⁰; saray adabını öğrenmeleri, giyim kuşamları, dersleri takibi, hocalarla ve kıdemli talebe ile münasebeti, spor faaliyetleri vb. hep disiplin altında devam ederdi.⁸⁸¹ Enderûn mezunları iyi ücret alır ve toplumda büyük saygı görürlerdi.

⁸⁷⁴ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, T. 1001 T.E., Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, s. 133; H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.86-87.

⁸⁷⁵ Meselâ Dâmad Makbûl İbrahim Paşa, Hasodabaşılık'tan Sadrazam olduğu zaman, ancak 28 yaşındaydı. Bkz. Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.258-259.

⁸⁷⁶ İpşirli, "Enderûn", s.187.

⁸⁷⁷ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.323.

⁸⁷⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009. s.208.

⁸⁷⁹ Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi", s.191.

⁸⁸⁰ Yabancı gözlemciler hazırlık ve Enderûn eğitimi için seçilmiş gençlerden bahsederken Türklerin kabiliyetli gördükleri kimseleri eğitmekten büyük bir zevk aldıklarını ve bu uğurda her türlü fedakârlığa katlandıklarını belirttikleri gibi, ayrıca seçim sırasında güzel yüzlü ve fiziki kusuru olmayanların tercih edilmesini de Türklerdeki "güzel bir yüzde kötü bir ruhun saklanamayacağı inancı"na bağlamaktadırlar. Bkz. İpşirli, "Enderun", s.186-187; Sarayda anane halinde bir kanaat te mevcut idi ki bu da (yüzü güzel olanın kalbi de güzeldir) görüşüdür. Bkz. İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s.70; Türkler güzel bir gövdede kötü bir ruh barınacağına asla inanmazlar. Bkz. Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, s.50.

⁸⁸¹ Mehmet İpşirli, "Galata Sarayı", *DİA*, XIII, s.322; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s.16.

Mezunlar da bu yüksek seviyedeki eğitime, Osmanlı imparatorluğuna en iyi kalitede hizmet sunarak karşılık verirlerdi.⁸⁸²

Enderûn'da uygulanan eğitim ve öğretim programının üstünlük ve bazı karakteristik özelliklerinden belli başlı ve önemlilerini şöylece sıralamak mümkündür.⁸⁸³

1. Öğrencilerin beceri ve yeteneklerine göre seçilmesi.
2. Eğitim ve öğretimin bireysel farklılıkları karşılayacak biçimde düzenlenmesi
3. Karakter ve kişilik eğitimine⁸⁸⁴ sürekli ve sistemli olarak yer verilmesi.
4. Kur'an ve dini bilimler gibi konuların yanı başında "matematik, astronomi, tarih, yabancı dil ve edebiyat" gibi dünyevi bilimlerin de geniş ölçüde programda yer bulması.
5. Özgürlükçü sanat, beden eğitimi ve mesleki eğitimden oluşan iyi dengelenmiş bir müfredat.
6. Bedenin sistemli ve uzun dönemli eğitimi; fiziksel gelişmede yüksek standartlar.
7. Müziğe verilen önem, özellikle koro müziği, müzik ve matematiğin entegre edilmesi.
8. Öğrencilerin konu seçiminde eğilimlerine uygun tercihlerine fırsat verilmesi.
9. Öğrenim ve yaşanan çevrenin bir araya getirilerek, bütünleştirilmesi.
10. Ceza ve ödülün oluşan, iyi şekilde yerleştirilmiş bir değer (liyakat) sistemi.
11. Hazırlık okullarından başlayarak bütün eğitim süresince programlarda "anlık, duyu ve beden" gelişimine dengeli yer ve önem verilmesi.
12. Bütün program boyunca el becerilerine ve sanat öğrenimine verilen önem ve öncelik bugün bile üzerinde dikkatle durulması gereken bir niteliktir.

⁸⁸² Fusun Akarsu, "Enderun: Üstün Yetenekliler İçin Saray Okulu", s.98.

⁸⁸³ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.326-327; Fusun Akarsu, "Enderun: Üstün Yetenekliler İçin Saray Okulu", s.97-98.

⁸⁸⁴ Elbette bütün imparatorluktan seçilen en yetenekli öğrencileri yetiştirmek için her olanağı bulunan bir saray okulunu, kitleye dönük eğitim yapan günün eğitim kurumları ile her hangi bir açıdan kıyaslamak doğru görülmez. Fakat dikkate alınacak önemli ders şudur: Karakter ve kişiliğin gelişimi örgün eğitim programlarında tesadüflerin etkisine bırakılarak gerçekleştirilebilecek bir sonuç değildir. Kurumun tüm eğitim programı ve uygulamaları bu amaçları gerçekleştirmeğe dönük olmalıdır. Aksi takdirde günümüzün gerekli bilgi ve becerileri ile donatılmış fakat karakter ve kişilik özelliklerinin gelişimi tesadüflere bırakılan bir kuşağın yetiştirilmesi gibi bir durumla karşı karşıya kalacaktır. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.329.

Enderûn'un müfredat programı kapsamına giren öğretim alanlarını ise kısaca şu başlıklar altında toplayabiliriz:⁸⁸⁵

1. İslâmî bilimler⁸⁸⁶ (Kuran-ı Kerim, Din dersleri, Arapça Gramer ve sentaksı, Hadis, Tefsir, Fıkıh)
2. Beşeri bilimler (Türk dili ve edebiyatı, Fars dili ve edebiyatı, Tarih, Matematik)
3. Güzel sanatlar⁸⁸⁷ (Sesli ve Çalgılı Müzik, Süsleme, Güzel yazı (Hattatlık), Minyatür, Ciltçilik, Şiir)
4. Beden eğitimi, Spor ve Askerlik Becerileri⁸⁸⁸ (Çelik-çomak, Güreş, Ağırlık kaldırmak, Cirit atma, Binicilik, Kılıç, Gürz, Mızrak ve öteki savaş araçlarının kullanılması)
5. Meslek eğitimi⁸⁸⁹ (Giyim, Bakım ve hazırlığı, İşlemecilik, Deri işleri, İnşaat, bugünkü Tıp ve Eczacılık karşılığı sayılabilecek çeşitli ilaç ve merhemlerin, kuvvet macunlarının hazırlanması ve gerektiği yerlerde kullanılması, Tezhib ve Kuyumculuk)
6. Enderûn müfredatında liberal sanat (liberal sanat müfredatında Türkçe, Arapça, müzik ve Kuran eğitimi zorunlu derslerdir. Seçmeli dersler arasında ise Farsça, Türk ve Fars edebiyatı, Arapça söz dizimi, İslam din bilimi, hukuk ve yasa, Türk tarihi ve matematik sayılabilir), savaş sanatları (savaş sanatları ise okçuluk, güreş, koşu, atlama, ağırlık kaldırma ve savaş oyunlarını içermektedir) ve mesleki eğitim eşit ağırlığa sahiptir.
7. Eğitim sırasında sunulan mesleki eğitim için ise seferi hizmetlerde, elçiliklerde, hazinede ve sultanın ikametinde (selamlık) doğrudan katılım sağlanmaktaydı.

⁸⁸⁵ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.331-332; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80; Füsün Akarsu, "Enderun: Üstün Yetenekliler İçin Saray Okulu" , s.98.

⁸⁸⁶ Enderûn iç oğlanları Kur'an ve Kur'an'a bağımlı dini bilgiler bakımından eğitilirdi. Bu eğitim ile İslâma yeni dönemlere üst İslâmî geleneğinin aktarımı sağlanırdı. Bkz. Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, Terc. İsmet Özel, Çıdam Yay., İstanbul 1989, s.83.

⁸⁸⁷ Askeri ve sivil müzik, mehterhane ve meşkhane öğretilirdi. Bütün kayıt ve yazışmaların el yazısı ile yapıldığı o devirde güzel yazı değeri üstün tutulan becerilerden birisiydi. Bu konuda yetenek ve seçkinlik gösterenler hazine kâtipliklerine atanırdı. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.332; Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, s.38-41.

⁸⁸⁸ Bedeni maharetler ihmal edilmeyerek süvariye gereken savaş hünerlerinde, okçulukta, güreşte ve şahsi silahlarını kullanma ustalığında talim görürlerdi. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, s.83; Bütün öğretim süresi boyunca beden güç ve yetenekleri açısından elverişli durumda olmaya özel bir önem verilirdi. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.332; Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, s.36-38.

⁸⁸⁹ Enderûn da geleceğin hükümdar, vezir, sadrazam, beylerbeyleri, belki bir gün başları darda kalırda ekmeklerini bu yoldan kazanmak zorunu duyarlar diye bir el sanatını gereğince öğrenmek zorunda bırakılırdı. I.Selim (Yavuz) ve I.Süleyman'ın(Kanuni) bu program çerçevesinde usta kuyumcular durumuna geldiği belirtilmektedir. Bkz. Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.332-336; Enderûn'da verilen bu eğitimlere ilaveten, her iç oğlanının profesyonel bir meslek sahibi (sanatkârlık) olması da sağlanırdı. Bkz. Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, s.83.

Üstün zekâlı ve yetenekli çocukların yüksek makamlara aday memur olmaları için ciddi bir eğitime tabi tutularak, yetiştirildiği Enderûn'un mezunları arasından pek çok komutan, *sadrazam*, şair, yazar, âlim, ressam, mimar çıkmıştır.⁸⁹⁰ Devşirme sisteminde yetişmiş ve yüksek makamlara çıkmış olanlar, ancak ender hallerde merkez hükümetin gerçek yöneticileri olmuştur. Buna iyi bir örnek, devşirme sisteminin en tanınmış temsilcilerinden *veziriazam* Sokullu Mehmet paşadır.⁸⁹¹ Hıristiyan adı Bayo olup 1505'te Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesinin Sokoloviç köyünde dünyaya geldi. İlk eğitimini rahip olan dayısından aldı. Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Bosna'dan devşirme toplamakla görevlendirilen Yayabaşı Yeşilce Mehmet Bey tarafından beğenilip saraya alınmak üzere devşirme yazıldı. Oğullarını devşirme vermek istemeyen ailesini Mehmet Bey, istikbalinin çok parlak olduğunu ve devlet kuşunun başlarına konduğunu söyleyip ikna etmiştir. Sokullu devşirildiğinde manastırda ilahi okumakla görevli on sekiz yaşında bir genç olduğunu söyler. Edirne'de Bosna'nın tanınmış ailelerinden toplanan kırık çocukla birlikte Kanuni'ye takdim edildi. Ardından Edirne sarayında eğitimine başladı. Burada Mehmet adını aldı. İç oğlanları zümresine dâhil edildi. Edirne Sarayı'ndaki eğitiminin ardından Enderûn'a alındı. Önce küçük odada hizmet gördü, oradan iç hazine kısmına geçti. Ardından sırasıyla *rikâbdar*, *çuhadar*, *silâhdar*, *çaşnigîrbaşı* ve büyük *kapıcıbaşı* oldu. 1546 yılında *kaptan-ı derya* olarak taşraya çıktı. 1549'da *Rumeli beylerbeyliğine* getirildi. Bu kadar hızlı yükselmesi sarayda iken padişahın yakın çevresine girip Kanuni'nin güvenini kazandığını göstermektedir. 1554'te *vezâret* tevcih edilerek dördüncü *vezirliğe* getirildi. 1555'te üçüncü *vezir* oldu. 1561'de ikinci *vezir* oldu. 1562'de Şehzade Selim'in kızı İsmihan (Esmâhan) Sultan ile evlenerek mevkiini daha da sağlamlaştırır. 1565'te *sadrazam* oldu. Üç padişaha *veziriâzamlık* yapan Sokullu 1579'da Boşnak'lı bir derviş tarafından hançerlenir, ağır yaralanır ve kısa bir süre sonra da ölür. Sokullu Mehmet Paşa kaynaklara göre büyük bir zekâ ve maharete, olağan üstü bir hafızaya, dur durak bilmeyen bir hareketliliğe sahip, ölçülü ve düzenli bir hayat tarzı süren, en zorlu işlerin bile kolayca üstesinden gelen bir devlet adamıydı.⁸⁹²

⁸⁹⁰ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (Aralık 2007), S.16, s.7.

⁸⁹¹ Gy Káldy-Nagy, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları" Ankara Üniv. DTCF **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/12-13, (1969), s.53.

⁸⁹² Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmet Paşa", **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s.354-357.

Enderûn'un mezunları arasından müstesna müzisyenler, rekorları itibariyle tarihe geçen sporcular, edebiyat ve felsefe de ismi geçenler de çıkmıştır. Osmanlı devleti kendini yönetecek sadık komutanları bu ocakta yetiştirmiştir. Ama her şeyden evvel Osmanlı tarihinin en az üç asrında etkili olan komutanlar Enderûn'dan çıkmadılar. Buradan çıkan insanlar; *vezir* olmuş, *Yeniçeri Ocağı ağalığı* yapmış, devlet kademelerinde birçok memuriyette ağırlığını koymuştur. İçlerinden imparatorluğun *şeyhülislamı* dahi çıkmıştır ama hiçbir zaman padişahın kulları, hizmet sınıfı olduklarını unutmamışlardır.⁸⁹³ İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek dereceli öğrenim kurumlarından biri olarak uzun yıllar varlığını devam ettiren⁸⁹⁴ Enderûn, 1850'lere kadar 79 *sadrazam*, 3 *şeyhülislam*, 36 *kaptan-ı derya* ve sayısız başka önemli görevlerde bulunan devlet adamı yetiştirmiştir.⁸⁹⁵ Amaçları, örgütü, programları açısından tamamen nevi şahsına öz bir kurum sayılan Enderûn⁸⁹⁶ kuramsal öğrenim, beden eğitimi, müzik, uygulâma ve el becerilerine programında dengeli olarak yer vermiştir.⁸⁹⁷ Bu özelliğinden dolayı Osmanlı sarayı eğitim ve öğretim ile devlet işlerini aynı zamanda görececek olanları yetiştiren bir müessese olmuştur.⁸⁹⁸

⁸⁹³ Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, s.101-102.

⁸⁹⁴ Yılmaz Öztuna bu kurumun 1839 yılına kadar devam etmiş olduğunu söylemektedir. Bkz. Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.254.

⁸⁹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.18-19.

⁸⁹⁶ Cemil Öztürk, "Osmanlılar-Eğitim ve Öğretim Kurumları", *DİA*, XXXIII, s.566.

⁸⁹⁷ Enç, *Üstün Beyin Gücü*, s.297.

⁸⁹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s.298.

III. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE NİTELİKLİ İNSAN YETİŞTİRME PRENSİPLERİ

“Kul, hizmeti sayesinde bey olur”.⁸⁹⁹

Balasagunlu Yusuf Has Hâcib

Milletlerin en büyük zenginlik kaynağı sahip oldukları insan gücü kaynağıdır. Devletler eğitim yoluyla istedikleri nitelikte insan gücünü yetiştirmeye çalışmaktadırlar. En büyük yatırım insana yapılan yatırımdır. Toplumlara yön verenler 15-20 yıllık bir eğitimin ürünüdürler. İnsanı insan yapan değerleri insana kazandırmada, düşünme yeteneğini geliştirmede, ortaya bir ürün koymasında, istedik yönde davranış değişikliği kazandırmada en önemli araç, şüphesiz eğitimidir.⁹⁰⁰

Dünden bugüne Türk devletlerinin en önemli gücü sahip oldukları nitelikli insan kaynağıdır. Bu kaynak ne kadar zengin ise devletin ömrü o kadar uzun olmuştur. Acaba Türk kültüründe nitelikli insan yetiştirme prensipleri nelerdir? Orta Asya ve Türk İslâm devletlerinde “nitelikli insan tipi” nasıldır? Bu konuda neler yapılmış, neler söylenmiştir? Bu bölümde bu sorulara cevaplar aranmıştır. Ayrıca Türk ve İslâm devletlerinde görev almış *gulâm/memlûk/kul* kökenli Türk devlet adamlarının kısa biyografilerine yer verilmiştir.

⁸⁹⁹ Bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.55, (b.612); a.mlf., *Kutadgu Bilig I, Metin*, Çev.Reşit Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2007, s.77, (b.612).

⁹⁰⁰ Ali Rıza Erdem, “Türkiye’nin Önemli Sorunlarından Biri: Yetiştirdiği İnsan Tipi”, *Üniversite ve Toplum*, C.6, S.4, Aralık 2006, <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=292>, 04.02.2011.

A. ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNDE NİTELİKLİ İNSAN YETİŞTİRME PRENSİPLERİ

Orta Asya'daki göçebe hayat şartları ve daimi mücadele zarûretleri, Türklerin teşkilatçı ve idareci kabiliyetlerini, askeri ruh ve cesaretlerini yükseltmişti.⁹⁰¹ Türkler askeri bilgi, terbiye, muharebe usulleri ve disiplin sayesinde Eski, Orta ve Yeniçağlarda daima üstünlüğü elde tutmuşlardı.⁹⁰² Bu nedenle Hunlar ve Göktürkler zamanında çocukların güçlü ve iyi bir asker olarak yetiştirilmelerine çok önem verilirdi.⁹⁰³ Eski Türk feodal devlet idaresinde hâkandan boy beyine kadar, herkes derecesine göre, selâhiyet ve mes'uliyet sahibi idi.⁹⁰⁴ Yaşayış biçimleri eğitimlerini de şekillendirmişti. İyi bir asker ve güçlü bir kişiliğe sahip olmak istenilen nitelikler arasındaydı. Bedenen ve ruhen içinde buldukları topluma faydalı olmak istenilen amaçlardandı.

Nitekim “İnsan evde doğar kırda ölür” atasözü ile Çinli bir tarihçiye ait olan “Türkler savaşta ölmekle övünürler, hastalıkla ölmek onlarda ayıptır”⁹⁰⁵ sözü Orta Asya Türklerinin hayat tarzını ve onlara verilecek eğitimin niteliğini özetlemektedir.⁹⁰⁶ Avcılık, binicilik öğretilir, savaş için hazırlıklar yapılırdı. Koyunlara biner, kuş ve farelere ok atardı. Büyüyünce tavşan ve tilki avına çıkarlar, giyecek ve yiyecek getirmeyi öğrenirlerdi. Ağır silahları kullanacak yaşa geldiklerinde savaşa katılırlardı.⁹⁰⁷ Orta Asya Türk devletlerinde devlet, çocuğun yetişmesinde sorumlu olarak babayı görürdü. Baba ölürse oğullar, kardeş ölürse diğer kardeşler, ölenlerin çocuklarını alıp bakmak zorunda idiler.⁹⁰⁸ Eski Türkler'e göre oğul babasına, kız anasına çekmeliydi. İyi oğlana ataç, iyi kıza da anaç denirdi. İnanışa göre “ata oğlu ataç doğar” yani oğul babasına benzerdi. Orta Asya Türk devletlerinde çocuğa ad koymanın bile bir mücadele, kahramanlık ve güç gösterisi ile ilgisi vardı. Doğduğunda çocuğa verilen ad onun gerçek ve sürekli adı değildi. O, ilk gençlik yıllarında dikkati çeken bir başarı ile adını

⁹⁰¹ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s.189.

⁹⁰² Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.190.

⁹⁰³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985'e)*, Genişletilmiş 2.Baskı, Ankara 1985, s.4.

⁹⁰⁴ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.200.

⁹⁰⁵ Hunlar ve Göktürkler “hastalıkta (evde) ölmeyi utanç ve savaşta ölmeyi şeref sayarlar” idi. Bkz. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.202; Çin kronikleri Göktürkler hakkında şunları yazarlar: “Savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmekten utanırlar”. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s.63.

⁹⁰⁶ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yay., Ankara, 1980 s.12.

⁹⁰⁷ Koçer, *Eğitim Tarihi*, s.14-15.

⁹⁰⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara 1979, s.18.

kendi kazanırdı.⁹⁰⁹ Eğitimin nihai amacı özellikle erkek çocukların iyi bir savaşçı olarak yetişmesidir. Mücadeleci bir ruha da sahip olması gerekirdi.

“Bilge”lik ve “Alp”lık, Türk kağanlarının başlıca iki özelliği idi. “Bilgelik”, Büyük Hun devletinden beri hükümdarlar için özenilen bir özellik idi. Mete’nin sağ ve solunda “Bilge-Prens”ler bulunurdu. “Bilgelik”, bütün iyi ve büyük Türk kağanları için ortak bir unvan olarak kullanılıyordu. Yalnızca Türk kağanlarının “Bilge” olması kâfi gelmiyor; onların etrafındaki büyük memurlar ile komutanlarında “Bilge” olmaları şart koşuluyordu. Eski Türk yazıtlarının ifadesi ile “bilgi bilmez kişi”ler, “bilmedikleri için”, daima felaket ve yenilgilere sebep olmuşlardı.⁹¹⁰ Her şeyden önce “Bilge” yani bilgili; “Alp” yani cesur ve savaşçı olmak, Türk hükümdarlarının en önemli nitelikleri arasındaydı. Bilge Kağan “Bilge”likle, Kül Tegin ise “Alp” lığı, cesareti ve savaşçılığı ile ün kazanmışlardı.⁹¹¹ Eski Türkler, fazilete “erdem” ve fazilet sahibi kimselere de “erdemli” derlerdi. Erdem hükümdara Tanrı tarafından verilmiş bir özellik olarak kabul edilirdi. Ayrıca akıllı ve filozof hükümdara Türkler, “Bögi” veya “Bögü-Kağan” unvanını verirlerdi.⁹¹² Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere; bilgi sahibi olmak, cesur ve yiğit olmak, tam bir ahlaki olgunluğa sahip olmak, iyi ve başarılı devlet adamlarının özellikleri olarak belirtilmiştir.

Çin kaynakları Kül Tegin’i “büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan” dolayı överler. Kül Tegin, devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun, “Türk töresi”ni bozmamış ve büyük kardeşi için çalışmıştı. Devlet içinde herkes gibi kendine düşen görevi yapmış ve daha fazlasını istememişti. Dede Korkut’un dediği gibi “Dünya malından ne fayda, başta devlet olmasa”. Baştaki devlet ise oğula atadan, ataya da kavminden gelirdi.⁹¹³

Türk devlet anlayışı hakkında en önemli kaynaklardan biri olan Orhun Kitabeleri, Türk kültüründe nitelikli insan yetiştirme konusunda bize önemli hatırlatmalarda bulunmaktadır. Akıllı, cesur olmak Türk devlet adamlarının en önemli

⁹⁰⁹ Sıddık Ünalın-Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, Fırat Üniv. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.13/2, Elazığ 2008, s.97.

⁹¹⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul 2001, s.36.

⁹¹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.74-75.

⁹¹² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s.38.

⁹¹³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.55,75.

vasfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetenlerin ve yönetilenlerin uyum içerisinde olmaları, devlet işlerinin yasalarla yürütülmesi de istenilen niteliklerdendir. Bu konuda *Orhun kitabelerinde* (Bilge Kağan Yazıtı) Bilge Kağan şöyle der:

“Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk hakanının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. (Onlar) akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları (da) akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Beyleri de (halkları da barış ve uyum içinde imişler. Onun) için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler...”⁹¹⁴

Türk devletlerinde hükümdar namzetlerinin yetişmesine büyük önem verilirdi. Küçük yaştan itibaren uygulamalı olarak devlet yönetiminin temel ilke ve kurallarını öğrenirlerdi. Nitekim *Orhun kitabelerinde* (Kül Tigin Yazıtı) Bilge Kağan şöyle der:

“Amcam Hakan tahta oturduğu zaman ben Tarduş halkı üzerinde Şad idim...”⁹¹⁵

Türk devlet adamlarının işlerinin kolay olmadığı da kitabelerde veciz bir şekilde anlatılır. Bu anlatılardan öğreniyoruz ki Türk devlet adamlarının övgü dolu her türlü niteliklere de sahip olması gerekmektedir. *Orhun kitabelerinde* (Kül Tigin Yazıtı) Bilge Kağan şöyle der:

“Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyeye çalıştım, çabaladım...”⁹¹⁶

“Halkı besleyip doyurayım diye... on iki kez büyük ordu sevk ettim... savaştım... Tanrı bağışlasın, ilahi lütfum olduğu için, kismetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım...”⁹¹⁷

⁹¹⁴ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 2008, s.51

⁹¹⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.29.

⁹¹⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.31.

⁹¹⁷ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.33.

“ (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hâkkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak bu (bu sözleri) öğrenin... ”⁹¹⁸

Bilge Kağan *Orhun kitabelerinde*; beylerin kudretli, akıllı, adil ve milli şuûra sahip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde, Türk milletinin saadet içinde yaşayacağını belirtmiştir.⁹¹⁹ Göktürkler’deki eğitim anlayışı da Hunlar’dakine benzemektedir. Eğitim töre içinde ve töre kanalıyla veriliyor ve benzer özellikleri taşıyordu. Çünkü yaşam biçimleri birbirlerine benzemektedir.⁹²⁰

Türkler, fatih bir cihangir kavim olarak, cevval olmayı kendilerinin cihan hâkimiyetinin esası olduğuna inanmışlardı. Az yemek, hafif ve çevik olmak ve her türlü sıkıntıya katlanmayı bilmeği de bu cihan hâkimiyetini muhafaza edebilmenin şartlarından kabul ederlerdi.⁹²¹ Ayrıca kültür, mantık, erdem ve cesaret Türk devlet adamlarında olması gereken niteliklerdendi. Kültürlü olmanın ilk aşaması ise öğrenim ve eğitimidir. Erdem ise insanda bulunan yüksek ahlak, değer ve niteliklerdir.⁹²² İslamiyet öncesi Türkler’den kalan bir şiirde “bilgi”ye verilen önem ve değer şöyle anlatılır:⁹²³

“Bilgili insan beline taş kuşansa kaş olur, bilgisizin yanına altın kuşansa taş olur”

Şairin yukarıda ifade ettiği gibi Türk devlet adamları bilgiye ve bilgine değer verdikleri sürece dönemlerinin güçlü devletlerine sahip olmuşlardır.

Bilginin değeri atasözlerine de yansımıştır. “*Kut belgüsi bilig*” (Kudretin belgesi bilgidir) sözü Eski Türkler’de bilgiye verilen önemi en iyi şekilde gösterir. Destanlardan ve kitabelerdeki ifadelerden, Türk-Eğitim sisteminin amacının Alp- İnsan tipi yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bilge ve erdem kutsal sayılmış, ileriki kuşakların hayırla anmaları ve övmeleri için bilge olmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Türk

⁹¹⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.47.

⁹¹⁹ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.159.

⁹²⁰ Sıddık Ünal-Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, s.102.

⁹²¹ Cengiz Han gibi Abaka Han’da oğullarının terbiyesinde bu hususlara dikkat etmişlerdi. Bkz. A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.106-107.

⁹²² Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul 2004, s.137.

⁹²³ Sıddık Ünal-Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, s.107.

devletinin başına geçmesi muhtemel olan adayların her bakımdan mükemmele yakın birer insan olmaları için eğitimlerine özen gösterilmişti. Devleti yönetecek adaylar teorik bilgilerini bir yere vali atanırlar uygulamalı olarak tatbik ederlerdi. Böylece devleti yönetecek bilgi ve eğitime sahip olarak, kendilerini ispat ederlerdi. Türk Milletinin üç bin yıllık bir devlet geleneğine sahip bulunması kültür ve medeniyet kurabilecek bir eğitim seviyesine sahip olduklarının en önemli kanıtı olmalıdır.⁹²⁴

1206 yılında yazılan *Tarih-i Mubarekşah*'a göre, yabancı bir ülkeye giden garibi fena akıbet beklerken, bunun aksine Türklerin daha farklı olduklarını şu şekilde ifade eder:⁹²⁵

“Müslüman bir ülkeye ulaştıkları zaman, orada saygı ve takdir görürler. Emir ve orduya kumandan olurlar... Hz. Âdem'den beri bugüne kadar, para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türk'ler müstesna... Türk'ler denizin derinliğinde midye kabuğu içinde saklı inciye benzerler. Değerlerinin takdir edilmesi için denizi bırakarak kralların tacını, gelinlerin kulağını süslemesi gerekir.”

⁹²⁴ Sıddık Ünalın-Hakan Öztürk, “İslamiyet'ten Önce Türkler'de Eğitim ve Öğretim”, s.109

⁹²⁵ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.64.

B. TÜRK İSLÂM DEVLETLERİNDE NİTELİKLİ İNSAN YETİŞTİRME PRENSİPLERİ

Türklerin her çağında kendilerine göre bir bilgi nazariyesi vardı.⁹²⁶ Türklerin bilgi nazariyeleri, kitapların sayfaları arasında kalmış ve gerçek hayatla ilgileri olmayan fikir kırıntıları değildi. Türkler, daha çok geçmişteki olaylarla, hayat tecrübelerine önem veriyorlardı. Bu tecrübe ve hayat görüşleri yalnızca devleti idare edenlerin değil; halkın da zihninde klişeleşmiş ve atasözü haline gelmiş fikirlerdi.⁹²⁷

Kaşgarlı Mahmud konumuzla ilgili olarak; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve asla kibir yapmadıklarını söyler.⁹²⁸

Semerkant ve Buhara medreselerinde yetişen büyük Türk bilgini Fârâbi⁹²⁹, yine bu kentlerde 100'den fazla cilt tutan eserlerini yazmış,⁹³⁰ uğraştığı ilimlerin her birinde, en az bir ihtisas sahibi kadar liyakat göstermişti.⁹³¹ İlk kez doğrudan eğitim bilimine ilişkin görüşler ileri sürdüğü bilinen Fârâbi, üç tür eğiticiden söz eder. Aile reisi, aile içindekilerin, öğretmen, çocuk ve gençlerin, devlet başkanı da milletin eğitimcisidir.⁹³²

Fârâbi, *El Medinetü'l Fâzıla* isimli eserinde bir devlet başkanının doğuştan şu yetenek ve özelliklere sahip olması gerektiğinin söyler:⁹³³

1. Vazifesini kolayca yapabilmesi için; vücudunun tam, organlarının sağlam olması gerekir.
2. Kavrayıp anlaması yüksek olmalı ki söyleyenin maksudını ve konuyu olduğu gibi anlansın.
3. Hafızası kuvvetli olmalı ki anladığı, gördüğü, işittiği ve sezdiği şeyleri unutmasın.

⁹²⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.210.

⁹²⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.226-227.

⁹²⁸ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.160.

⁹²⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Fârâbi", *DİA*, XII, s.145-162.

⁹³⁰ Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, TDV Yay., Ankara 1988, s.14.

⁹³¹ Farabi, *El Medinetü'l Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, MEB Yay., Ankara 1989, s.7.

⁹³² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.19.

⁹³³ Farabi, *El Medinetü'l Fâzıla*, s.87-89.

4. Zeki ve uyanık olmalı ki gördüğü en ufak bir delili anında fark edip, yerinde kullanabilsin.
5. Güzel konuşmasını bilmeli ki düşündüğü her şeyi açıkça ifade edebilsin.
6. Öğrenmeyi ve öğretmeyi sevmeli, her şeyi kolayca öğretmeyi bilmeli ki öğretme ve öğrenme yorgunlukları ona sıkıntı vermesin.
7. Yemeye, içmeye, kadınlara ve eğlenceye düşkün olmamalı.
8. Doğruluğu ve doğruları sevmeli, yalandan ve yalancılardan nefret etmeli.
9. Ulu olmalı, ululuğu sevmeli, asil ve yüce şeyleri aramalı; altın ve gümüş gibi dünya malında gözü olmamalı.
10. Adâleti ve âdil olanları sevmeli; istibdattan, zulümden ve zâlimlerden nefret etmeli.
11. İlimli, sakin huylu olmalı ki kendisinden adâlet istendiği zaman şiddet göstermesin; fakat istibdada ve kötülüğe davet edildiği zaman şiddet ve aksilik göstere.
12. Azimli ve iradeli olmalı ki zaruri bulduğu şeyleri gerçekleştirmek hususunda cesaret göstere, korkak ve yumuşak olmasın.

Bütün bu meziyetlerin bir kişide toplanmasının güç olduğundan bu yaradılıştaki kimselere insanlar arasında az tesadüf edildiğini söyleyen Fârâbi'ye göre devlet başkanı sonradan şu özellikleri de kazanmalıdır.⁹³⁴

1. Hakîm (bilge) olmalıdır.
2. Öncekilerin koydukları kanun ve kuralları bilmeli, onlara uymalı, bütün işlerinde onların izinden gitmelidir.
3. Eski yöneticilerin kanuna bağlamadıkları hususlar hakkında akıl ve mantığını kullanarak kendisi kurallar koymalıdır.
4. Koyduğu kurallar ülke çıkarlarına aykırı olmamalıdır.
5. Önceki yöneticilerin koydukları kanun ve kurallar ile kendi koyduğu kanun ve kuralları iyi konuşarak halka öğretmelidir.
6. Savaş sıkıntılarında dayanıklı olmalı, savaş sanatını bilmelidir.

⁹³⁴ Farabi, *El Medinetü'l Fâzıla*, s.89-90.

Fârâbi'ye göre, bilge olmayan bir hükümdarın ülkesi kalıcı olamazdı. Ayrıca O, eski Yunan'da da benimsenen "hükümdarların filozof ya da filozofların hükümdar olması gerekir." şeklindeki bir düşünceye de sahip idi.⁹³⁵ Fârâbi, *Tahsîlü's-sa'âde* adlı eserinde kâmil bir filozofun (hükümdarın) şu özelliklere sahip olması gerektiğini söyler.⁹³⁶

"Öğrenim sırasında karşılaştığı güçlüklerle katlanmalı, üstün bir zekâ ve kavrayışa sahip bulunmalı, doğruluğu ve doğruları, adaleti ve âdil olanları sevmeli, onurlu bir şahsiyet olmalı, altın, gümüş ve benzeri şeylere değer vermemeli, yeme içme konusunda aç gözlü ve nefsanî arzularına düşkün olmamalı, doğruya ulaşmak için azimli ve iradesi güçlü bulunmalıdır."

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere büyük mütefekkir Fârâbi kısaca nitelikli insanda şu özelliklerin olması gerektiğini ifade ediyor: Mükemmel fiziki yapı, yüksek kavrayış gücü, kuvvetli hafıza, kıvrak zekâ, güzel konuşma, öğrenme ve öğretmeyi sevme, hoş olmayan şeylerden uzak durma, özü ve sözü bir olma, tok gözlü ve gönlü zengin olma, kişilik sahibi olma, âdil olma, iradeli ve âzim sahibi olma, bilge olma, töreyi bilme, kurallar koyabilme⁹³⁷, üstün ikna kabiliyeti, savaş sanatını bilme.

Türklerin dayanıklılığı, kanaatkârlığı ve savaş araçlarını kullanmaktaki ustalık ve her daim idmanlı bulunuşları çok eski çağlardan beri komşularınca bilinen bir özellikleriydi. XI. yüzyılda yaşamış Arap müellif İbn Hassul Türkler hakkında bu konuda şunları yazar.⁹³⁸

"Bütün kavimler arasında şecaat, cesaret bakımından Türk'lerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiçbiri yoktur. Cenab-ı Hak onları arslan sıfatında yarattı. Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere de alışıktyrlar. Zaruret halinde, pek aza kanaat getirerek gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerinin başbuğu, bölgenin emiri olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka bir şey düşünmez."

⁹³⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.20.

⁹³⁶ Kaya, "Fârâbi", *DİA*, XII, s.147.

⁹³⁷ Devletin varlığı, töre koyan Hakan ile ayaktadır. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul 2005, s.29.

⁹³⁸ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.63.

Ebu'nneceb Sühreverdî, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l Mülûk* adlı eserinde; iyi vasıf ve faziletlere sahip olmak, devlet başkanları için çok önemli bir husustur der. Zira; devletin ayakta durması ve memleketin huzur içinde devamı bu değerli özelliklere sahip olmakla mümkündür. Bu değerli hasletler onbeş tanedir.⁹³⁹

“Adaletli olmak, akıllı olmak, cesur olmak, cömert olmak, yumuşak huylu olmak, vefalı olmak, doğru olmak, şefkat ve merhamet sahibi olmak, sabırlı olmak, affedici olmak, şükredici olmak, yavaş hareket edici olmak, bilgili olmak, namuslu olmak, vakar sahibi olmak”

İlk Türkçe eser bırakan Yusuf Has Hâcib Orta Asya medreselerinin yetiştirdiği kişilerden biridir.⁹⁴⁰ *Kutadgu Bilig* adlı eserinde özellikle yönetici kadroyu yetiştirmeyi hedef alır. O'na göre, insan doğarken bazı şeyleri beraberinde getirir. O hiçbir bilginin küçümsenmesini hoş görmez. Aynı şekilde çocuğa verilen temel bir bilginin onda uyaracağı gizli yeteneklerin hangi harikalara doğru onu yükseltebileceğini önceden bilmek mümkün değildir. Bunları göz önünde bulunduran Yusuf Has Hâcib hiçbir bilginin küçümsenmemesi gerektiğini salık vermiştir.⁹⁴¹

Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig* adlı eserinde hikmet ve erdemi esas alarak bir devletin en iyi nasıl idare edilebileceğinin yöntem ve yollarını gösterir. Eserde bilgi, akıl, devlet, erdem, adalet, dil, anlayış gibi çeşitli hususlar zamanın ahlakî kaynaklarından beslenmek suretiyle ortaya konulur. Müellif dönemin diliyle isimlendirdiği *Beg*, *vezir*, *sü başlar*, *kapuğ başlar*, *uluğ hâcib*, *bitigçi*, *ılmğa*, *ağıcı*, *idişçi*, *aş başçı*, *tapuğçı* gibi devletin çeşitli kademelerinde görev yapan kişilerin hangi niteliklere sahip olması gerektiği üzerinde durur ve bu konuda bilgiler, öğütler verir.⁹⁴²

Yusuf Has Hâcib'e göre, Türk devletlerinde herkes kabiliyet ve çalışkanlığına göre her makama yükselebilir, bunun tek şartı Bey'e (devlete, millete) hizmet etmektir der.⁹⁴³ Nitekim Türk toplum anlayışının tabii sonucu olarak, gerek askeri teşkilata,

⁹³⁹ Ebu'nneceb Sühreverdî, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l Mülûk* (Yönetenlerin Yönetimi), T.1001 T.E., Çev. Nahifi Mehmed Efendi, İstanbul, Bsk. T.Y., s.51.

⁹⁴⁰ Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, s.15.

⁹⁴¹ Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, s.19-20.

⁹⁴² Bedri Sarıca, “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, Atatürk Üniv. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.37, Erzurum 2008, s.89.

⁹⁴³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s.228; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, TTK, s.55.

gerekse sivil teşkilata eleman alınırken, soyluluktan çok yetenekliliğinin göz önünde bulundurulması yüzünden, aşağıdan yukarıya doğru yükselme imkânları daima vardı. Bu sebeple, daha eski devirlerde olduğu gibi, Selçuklu devrinde de yüksek tabaka toplumun sadece idari ve siyasi sorumluluğunu taşıyordu ve kesin çizgilerle ayrılmış bir sosyal sınıf oluşturmuyordu. Meselâ, orduya basit bir *gulâm* olarak giren yetenekli bir Türk'ün aradan 10-15 yıl geçtikten sonra büyük bir komutan olması daima mümkündü. Aynı hüküm, sivil teşkilatta görev alanlar için de geçerli idi. Böylece toplum kendini daima yeniliyordu.⁹⁴⁴ Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde, bir kimse ilk önce hizmet âdabını ve teşrifat usûllerini öğreniyor, sonra çeşitli aşamalarda ve belirli süreler hizmet ederek tecrübe kazanıyor, ehliyet ve liyakatini ispatladıkça üst kademelere yükseliyor ve bu suretle, gerek saray hizmetlerinin gerekse devlet kadrolarının ihtiyaç duyduğu nitelikli elemanların yetişmesi sağlanmış oluyordu.⁹⁴⁵

Yusuf Has Hâcib'e göre devlet adamı, hizmetkâr veya memurlar iki türdür: Birincisi küçük yaşlarda iken devlet hizmetine alınanlar, ikincisi ise yetişkin hale geldikten sonra devlet hizmetine intisap edenler.⁹⁴⁶ Yusuf Has Hâcib bunlardan, küçükken hizmete girip benlik ve gururdan geçenlerin daha iyi olacağını⁹⁴⁷ ifade etmektedir. Nitekim devrin hâkim telakkisinin de bu olduğu ve Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin hemen hepsinde uygulanan *gulâm sisteminin* de bu telakkiden kaynaklandığı şüphesizdir.⁹⁴⁸

Yusuf Has Hâcib, başta hükümdar sarayı olmak üzere, ilgili öteki devlet adamlarının kapılarına *gulâm* olarak seçilen bir *kulun* nasıl yetişeceği ve hangi aşamalardan geçerek yükseleceği konusunda şunları söyler:

“Kapıda hizmet etmek isteyen bu işe küçük yaşta başlamalı, önce töre ve usulü öğrenmeli ve hareketleri buna göre olmalıdır. Giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketleri edep dairesinde olmalı, erken kalkmalı ve her daim hizmette hazır bulunmalıdır. Sözlerinde ve hareketlerinde mütevazı olmalı, her işi süratle ve vaktinde yapmalı, işinde dikkatli olmalı, gözü ve kulağı da her an tetikte bulunmalıdır. Kendisinden büyüğe hizmet etmeli, dilini tutmasını bilmeli ve ulu orta söz

⁹⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, KTB yay., Ankara 1986, s.103-104.

⁹⁴⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s.165.

⁹⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, TTK, s.292, (KB, b.4032).

⁹⁴⁷ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.292, (KB, b.4033).

⁹⁴⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.157.

söylememelidir. Huzura girip, çıkarken; dilek ve ricaları arz ederken, usulüne göre hareket etmelidir.”⁹⁴⁹

Yusuf Has Hâcib’e göre *gulâm* hizmette başarı gösterirse, *beye* yakın olur, akıllı ve dürüst tabiatlı biri ise, hizmetini de *beye* arz etmesini bilirse, çabuk yükselerek ikbale erer. Küçük rütbeli kimseler, hizmet âdabını ve teşrifat usûllerini öğrenerek bu mertebeye ulaştınca, *bey* onların yapacakları işleri tayin eder. Yine müellife göre *gulâm*, iyi nişancı ve cesur ise *okçu-yaycı*, doğru tabiatlı ise *mühürdar*, tavır ve hareketleri temiz ve yüzü de güzel ise *sâki*, yazı ve hesap işlerini bilirse *hazinedar*, anlayışı ve zekâsı da iyi ise *kâtip* olur.⁹⁵⁰

Yusuf Has Hâcib, bu mertebelere gelmiş *gulâmların* hizmetlerinde bu şekilde devam etmeleri ve kendilerini *beye* beğendirmeleri halinde ikballerinin günden güne artacağını, makam ve mevkilerinin yükseleceğini şu şekilde ifade eder:

“Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o Takım-başı (*Haylbaşı*⁹⁵¹) olur; kimi at aygır üzerinde *İlbaşı*⁹⁵² olur. Kimi *sübaşı*⁹⁵³, kimi *hâcib*⁹⁵⁴, kimi hükümdarın sır tevdî ettiği *kâtibi*⁹⁵⁵ olur. Kimi akıllı ile *Öge*’liğe⁹⁵⁶ yükselir; kimi *Kök Ayuk*’luk⁹⁵⁷ ile şöhret bulur. Kimi İnanç Bey⁹⁵⁸, kimi Çağrı Bey, kimi Tigin Bey ve kimi de Çavlı Bey

⁹⁴⁹ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.293, (KB, b.4037,4038,4039,4040,4041,4043).

⁹⁵⁰ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.293-294, (b.4042,4045,4044,4046,4047,4048); Devlet hazinesi veya çeşitli depoları korumakla görevli bir memur olan hazinedâra Karahanlılar’da ağıçı adı verilir, genç gulâmlardan yazı ve hesap işlerini bilenler ağıçı olurdu. Bkz. Erdoğan Merçil, “Hazinedar”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s.141.

⁹⁵¹ Karahanlılar’da askeri bir rütbe olup, emrinde 40-50 kişi bulunurdu. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.218.

⁹⁵² Karahanlı sarayının ilbaşısı, öteki sarayların emir-i ahurudur. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.152.

⁹⁵³ Karahanlılar’da ordu komutanlarının kullandığı askeri bir terim. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.219-223.

⁹⁵⁴ Hâcib, idare edenin idare edilenlerle ilişkilerini tanzim eden kimsedir. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.130-138.

⁹⁵⁵ Hükümdarın sırdaşı veya sır kâtibi. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.174-176.

⁹⁵⁶ Öge, Kök Ayuk ve Er Ögi Karahanlılar’da devlet danışmanlarının kullandığı ünvanlardır. Öge bu danışmanlar içerisinde en alt kademeyi teşkil ederdi. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.167-168.

⁹⁵⁷ Kök Ayuk Karahanlılar’da devlet danışmanlarının kullandığı ünvanlardan biridir. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.167-168.

⁹⁵⁸ Yavgu’dan sonra sırasıyla bahsedilen İnanç Bey, Çağrı Bey, Tigin Bey ve Çavlı Bey büyük beylerin, belki kumandanların veya illeri yöneten askeri valilerin ünvanları olmalıdır. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.162; İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın Şemseddin Ahmed bin Osman Lakuşi’yi Türkiye Selçuklu vezirliğine tayini için düzenlenen vezirlik menşurunda bulunan türkçe “inanç” lakabı kullanılmaktadır ki Uygurlardan beri devam eden bu türkçe ünvan ve lakaplar bütün Selçuk emirleri için düzenlenen ferman ve menşurlarda bulunmaktadır. Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK Yay., Ankara 1988, s.1 ; IV.Kılıçarslan tarafından müstevfi’lik makamına tayin edilen Mecdeddin Mehmed için düzenlenen menşürda Selçuk divanı ananesine uygun olarak “Ulug İnanç Bilge” ünvanları kullanılmaktadır. Bkz. a.mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.4; Hizmeti,ahlakı ve liyakatı dolayısıyla dergahın tercümanlığına getirilen Kemaleddin Mehmed için de türkçe “inanç bilge tercüman beg” ünvanları kullanılmıştır. Bkz. a.mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.18-19.

olur. Kimi *Yavgu*⁹⁵⁹, kimi *Yuğruş*⁹⁶⁰ veya *İl Beyi*⁹⁶¹, kimi de unvanının eşi olmayan *Er Ögi*⁹⁶² olur.”⁹⁶³

Yine müellifimiz, ehliyet ve liyakatini ispatlayarak makam ve mevki sahibi olan hizmetkârlara (*gulâm*) şu tavsiyelerde bulunur:

“Her hangi bir işe memur edildiğin vakit, o işi gönülden yap. Eğer sana beylik nasip olursa, işi bilgi ile idare et. Eğer eşsiz *Yavgu* olursan, ne kadar kuvvetli olursan ol, hiç bir vakit sadakatten ayrılma. Eğer sana ordu başına geçmek kısmet olursa, cömert ol ve uyanık dur. Sana takım veya on-otağ rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp, kılıç ve yaya sarılmalısın. *Vezirlik* isabet eder ve eline iktidar geçerse, kötü kanunlar vazetme, daima halim ve yumuşak ol. *Öğelik* kısmet olursa, akıllıca hareket et ve bey yanıldığı vakit ona doğru yolu göster. *Kök-Ayukluk* nasip olursa, insan kendini çok iyi gözet. Ordu veya eyalet başına geçersen, doğruluktan ayrılma; kulağını keskin tut. Hâcib olursan, rüşvet alma; fakir, dul ve yetimlerin arzularını dinle. Seni hazineye hazinedar yaparlarsa, itimat kazanmağa çalış; daima doğru ve dürüst hareket et. Eğer kendin *kâtip* veya *sır-kâtibi* olursan; gönül sırrını sıkı muhafaza et; ağzından söz kaçırma.”⁹⁶⁴

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Yusuf Has Hâcib, hizmetkârların (*gulâm/memlûk/kul*) devlet kapısında üst mertebelere kadar yükselebilmesi için şu niteliklere sahip olması gerektiği üzerinde önemle durur:

- 1-Akıllı ve bilgili olma⁹⁶⁵
- 2-Liyâkatlı ve ehliyetli olma⁹⁶⁶
- 3-Hizmette pişme ve iyice denenme⁹⁶⁷
- 4-Dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etme⁹⁶⁸
- 5-Töre ve usule vâkıf olma⁹⁶⁹
- 6-Vazifesini büyük bir şevkle ifâ etme⁹⁷⁰

⁹⁵⁹ Devlete bağlı bazı Türk boy veya budunlarının başında bulunan kişiye verilen ünvanıdır. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.161.

⁹⁶⁰ Yuğruş, vezirin Türkçe karşılığı olan terimdir. Bkz. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.159.

⁹⁶¹ Eyalet valisi. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.162.

⁹⁶² Devlet başdanışmanı anlamında kullanılan bir terim. Hükümdardan sonraki en yüce makam olarak kabul edilir. Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.167-168.

⁹⁶³ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.295, (b.4064,4065,4067,4068,4069).

⁹⁶⁴ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.299-300, (b.4134,4136,4137,4138,4139,4140,4141,4142,4143,4144,4145,4146).

⁹⁶⁵ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.32, (b.289,298), s.40, (b.416).

⁹⁶⁶ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.55, (b.614), s.71, (b.844), s.134, (b.1756,1759,1761).

⁹⁶⁷ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.53, (b.593), s.55, (b.610,611,612,619), s.56, (b.635,636), s.134, (b.1752,1755).

⁹⁶⁸ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.54, (b.608), s.55, (b.615), s.132, (b.1723), s.73, (b.865), s.117, (b.1504).

⁹⁶⁹ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.126, (b.1642,1643), s.290, (b.3997,4001), s.291, (b.4014).

Devlet adamlarının bilgili olması anlayışı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam etti. Hükümdarlar oğullarına ve kızlarına özel bir öğretim ve eğitim uyguladılar. Devrin ünlü bilginleri, öğrencileri olan şehzadelere, devrin geçerli olan dillerini öğretir, sanat ve bilimler hakkında bilgiler verirlerdi. Devlet hizmetinin üst kademelerinde görevli olanların yüksek kültürlü olmalarına ayrıca ehemmiyet verilirdi.⁹⁷¹ Bilimsel eğitim ve öğretim görmek, sanat sahibi olmak, devlet hizmetinde tecrübe kazanmak, geleceğin hükümdarı olan şehzadelerin sahip olması gereken nitelikleri arasındaydı.⁹⁷² Serbest buldukları zaman tahsil ile beraber ata binip inmek, ok atmak, avlanmak, gürz kullanmak gibi sportif faaliyetlere de katılıyorlardı.⁹⁷³ Babalarının sağlığında kendilerine gösterilen sancaklarda bulunur, orayı idare ederler, bu surette bütün askeri ve idari işlerde yetiştirilirdi. Bu uygulama ile 10 ila 15 yaş arasında bulunan şehzadeler, teorik bilgilerini pratikte uygulama imkânı bulurlardı.⁹⁷⁴ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere devlet yönetiminde bulunacak bireylerin eğitim ve öğretimleri özel bir önem arz ederdi. Bilimsel eğitim ve öğretim yanında şehzadelerin sanat sahibi olmaları da gerekliydi. Zira toplumda yürürlükte olan “kendi ekmeğini kendi alnının teriyle kazanmak” ilkesi hükümdara dahi uygulanıyordu. Bu uygulamada ki temel amaç tebaa’yı çalıştırmak, meslek sahibi yapmak ve ülkede sanatı geliştirmek idi.⁹⁷⁵

Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde başta hükümet başkanlığı yapan Başbakan (vezir) olmak üzere bütün devlet adamları yüksek öğrenim görmüş olanlar arasından atanıyorlardı. Bütün bu görevlere yönetim kadrosunda derece derece ilerlenerek geliniyordu. Böylece devlet hayatında tecrübenin de hakkı veriliyordu. Gazneliler,

⁹⁷⁰ *Kutadgu Bilig*, TTK, s.55, (b.618), s.117, (b.1507), s.124, (b.1606), s.143, (b.1881).

⁹⁷¹ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, s.137-138. Türkiye Selçuklu devletinin en önemli hükümdarlarından olan I.Alâeddin Keykubat Türkçe’den başka Arapça, Farsça ve Yunanca biliyordu. Özellikle tarih ve politika kitaplarına meraklıydı. Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve Gazali’nin Kimya-i Saadet ve Kabusnâme okuduğu kitaplardandı. Şiir ve edebiyata düşküdü. Farsça şiirler yazardı. Bkz. Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul 2004, s.140.

⁹⁷² Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul 2004, s.138

⁹⁷³ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s.113. İlk Osmanlı hükümdarlarından Orhan Bey teşkilatçı, uyanık, azim sahibi, siyasi olaylardan istifade etmesini bilen bir devlet başkanı idi.Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK Yay., Ankara 1998, s.497. Aynı zamanda O iyi görüşlü, cevval bir devlet başkanıydı. Halkı arasında dolaşır, iç politikayı kontrol ederdi. Siyasi akımlardan yararlanmasını iyi bilirdi. Geleneklerine bağlı idi. Halka kendi eli ile çorba dağıtmıştı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, s.80.

⁹⁷⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.499.

⁹⁷⁵ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, s.141. Fatih Sultan Mehmed tarihte imparatorluk kurmuş kişilerin bütün nitelikleri taşıyordu. Geniş görüşlü bir kültür adamı ve kudretli bir askerdı. Ana dilinden başka Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça biliyordu. Edebiyata derin bir şekilde vakıftı. Din felsefesi, coğrafya, matematik ve hey’et bilimlerine özel bir ilgisi vardı. Hocalarından her gün belli saatlerde ders alırdı. Bilgisini genişletmek için huzurunda bilimsel tartışmalar yaptırırdı. Bkz. Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, s.140. Fatih Sultan Mehmet zamanında çıkarılmış bir kanunnamede padişah hocasının şeyhülislamla aynı derecede ve vezir-i azam dışında diğer vezirlerin üstünde olduğu belirtilir.Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s.147. Bu durum padişah hocasının şahsında eğitim ve öğretime verilen önemi ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

Büyük Selçuklular, Hârizmşahlar ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nde başbakanlar genellikle tahsil ve tecrübe bakımından mükemmel idiler.⁹⁷⁶ Türk devletlerinde üst kademelerde görev alacakların sahip olması gereken nitelikleri üst seviyede tutulmuştu. En önemli özellik “bilgi” sahibi olmaktı. Edib Ahmet b.Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık* adlı eserinde “bilgi” ile ilgili olarak şöyle der:⁹⁷⁷

“Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur. İnsanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir. Bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur. İnsan bilgisi ile tanınır. Bilgiyi daima bilgili arar. Bilgili adam her işin zamanını bilir. İşini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz. Her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır...” Yine müellifimiz, *Atebetü'l-Hakayık* adlı eserinde nitelikli insanlarda bulunması gereken özellikler olarak şunlardan bahseder:⁹⁷⁸

- 1-Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz.
- 2-Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir.
- 3-Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın.
- 4-Mal hırsını gölünden çıkar, giyim ve karın tokluğu ile iktifa et.
- 5-Eğilmez gönülü cömert adam eğer; erişilmez murada cömert adam erişir.
- 6-Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.
- 7-Harislik de insan için kötü bir huydur, harisliğin sonu gam, pişmanlık ve hasrettir.
- 8-Aslı güzel olan adamın huyu güzel olur; güzel huylu adama gönül bağlanır.
- 9-(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyi incele.
- 10-Büyükliğe erişirsen, kendini şaşırma, yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.
- 11-Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün.

⁹⁷⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, s.141.

⁹⁷⁷ Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, Haz.Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2006, s.86.

⁹⁷⁸ Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, s.86-101

Konumuzla ilgili olarak Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ veya Kitab-ı Güldeste* (Devlet Adamlarına Öğütler) adlı eserinde nitelikli devlet adamlarında bulunması gereken başlıca özellikler hakkında şunları ifade eder:⁹⁷⁹

- 1-Doğruluk ve adalet ile iş görmek,
- 2-Herkesi eşit görüp, küçük, büyük, zengin, yoksul, halk ve bey farkı gözetmeme,
- 3-Bütün varlıklarıyla hizmetlerine özen ve gayret göstermek,
- 4-Saygı ve itibarı arttıkça terbiye ve alçak gönüllükten ayrılmamak, halka karşı büyüklük taslamamak,
- 5-Kanaatkâr olmak ve aç gözlülüğten sakınmak,
- 6-İyi düşünmeden iş görmemek,
- 7-Bütün işlerde sabır ve sebatı bilinç, ölçü ve kararı prensip edinmek,
- 8-Zamanını verimli ve önemli işlerde kullanmak,
- 9-Ülkenin ve halkın durumu hakkında doğru ve tam bilgi sahibi olmak,
- 10-Akçenin ayarı ve ağırlığına dikkat etmek,
- 11- Zaman zaman kılık değiştirerek halkın arasında gezmek,
- 12- İhtiyaç sahiplerinin işlerini yarına bırakmamak.

Büyük düşünür, tasavvuf âlimi Gazalî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* (Yöneticilere Altın Öğütler) isimli eserinde nitelikli insanlarda bulunması gerekli özellikler hakkında şunları söyler:⁹⁸⁰

“Salih, işinde yeterli, adil, kararlı, güvenilir, tedbiri elden bırakmayan, akıllı, emin, uyanıklık, ilim sahibi, cesaretli, doğruluk, usul ve yöntem bilme.”

Başka bir düşünür Zencânî, *el-Letâifü'l-'Alâiyye fî'l-Fedâili's-Seniyye* (Sultana Öğütler) isimli eserinde nitelikli insanlarda bulunması gereken başlıca özellikler hakkında şunları söyler:⁹⁸¹

“Akıllı, yumuşak huylu, edepli, mutedil ahlaklı, uygun davranışlı, çabuk kavrayışlı, düzgün görümlü, çok görüşlü, doğru düşünceli, ihtirassız, hüsnü tedbir sahibi, yeterlilik, dirâyet sahibi.”

⁹⁷⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, KB Yay., Ankara 1992, s.10-34

⁹⁸⁰ Gazalî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Semerkand Yay., Ter. Hüseyin Okur, İstanbul 2008, s.197,200,202, 207.

⁹⁸¹ Zencânî, *Sultana Öğütler (Alâeddin Keykubat'a sunulan Siyasetnâme)*, Haz. H.Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s.205, 208.

Yine konumuzla ilgili olarak Osman Gazinin oğlu Orhan Gaziye vasiyetinde dile getirdiği gibi “...bilmediklerini sor, soruştur, gerçekten bilmedikçe bir işe başlama ve de sana itaatli olanları hoş tut. Nökerlerine nimeti, ihsanı eksik etme...” şeklindeki ifadeleri Osmanlı devletinin ilk zamanlarından beri uygulaya geldiği bir âdeti olmuştur.⁹⁸² Neşri ve Aşıkpaşazâde tarihlerinde geçen bu kısacık metinde nitelikli devlet adamlarının sahip olması gereken özelliklerinden bazılarına işaret edilmiştir. Osmanlı Devleti de önceki devletler gibi nitelikli insan yetiştirmenin önemini kavramış ve ona gereken önem ve değeri vermiştir. Genç yetenekleri tespit etmiş, eğitmiş, kabiliyetlerine göre sınıflandırmış ve onlara idarede şans tanımıştır. Enderûn Saray Okulu ile ilgili önemli araştırmaları olan Robert Kolej’inin hocalarından Amerikalı Barnette Miller’e göre Türk padişahlarının Enderûn ile yetiştirmek istedikleri idari memur, mücadeleci devlet adamı ve sadık bir Müslüman tipindeydi. Bunlar aynı zamanda ilim adamı ve iyi bir hatip, kibar ve iyi ahlâklı olmak zorundadırlar. Bu amaçla Enderûn öğrencisi Saraya kabul edildiği günden ayrıldığı güne kadar Müslümanlık ile Türk örf ve âdetlerini mükemmel şekilde öğrenme durumundadır.⁹⁸³ Enderûn’un en önemli kaynağı olan devşirmecilikte uygulanan kriterlerin tespiti, “Seçkinler Eğitimi” açısından sağlam esaslar vermektedir. Bunlar şöyle özetlenebilir:⁹⁸⁴

1. Seçim işinde beden, zihin ve duygu yönünden belirli ferdi niteliklerin aranması,
2. Belirli tebaaların davranış karakteristiklerini teşkil eden grup niteliklerinin göz önüne alınması,
3. Seçilen elemanların, hem “destekleyici”, ve hem de “eleyici” bir eğitim öğretim mekanizmasından geçirilmesi,
4. Bunun için de, hem mükâfatlandırıcı ve hem de cezalandırıcı bir “Eğitim Üslûbu”nun uygulanması.

⁹⁸² Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi I*, (Haz. M. Altay Köymen), KTB Yay., Ankara 1983, s.73; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. A. Nihal Atsız), KTB Yay., Ankara 1985, s.38.

⁹⁸³ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.162-163.

⁹⁸⁴ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.166.

Sonuç olarak Türk kültüründe nitelikli insan yetiştirme prensipleri konusunda yukarıda verdiğimiz örnekler paralelinde daha birçok örnek verilebilir. Türk hükümdarı ve yakın çevresinde bulunan beyler nitelikli insanlarda bulunması gereken bütün iyi özelliklere sahip olmalıdır. Sahip oldukları özellikler paralelinde Türk hükümdarı ve beyleri başarılı olmuşlardır. Türk hükümdarı ve yakın çevresinde bulunan beylerin, millet tarafından benimsenmesi, sevilip sayılması için, taşıması gereken vasıfları şöyle ifade etmek mümkündür.⁹⁸⁵

“Bilge olmalı, siyaseti bilmelidir. Akıllı, bilgili ve faziletli olmalıdır. Erdemli olmalıdır. Sabırlı ve kararlı olmalıdır. Tedbirli olmalı, ihmalkâr olmamalıdır. Cesur, kuvvetli ve kahraman olmalıdır. Asil soydan olmalıdır. Dürüst ve doğru olmalıdır. Zalim olmamalıdır. Nefsine hâkim olmalıdır. Kan dökmemelidir. Eli açık olmalıdır. Mağrur ve kibirli olmamalıdır. İnatçı olmamalıdır. Alçak gönüllü olmalıdır. Tatlı dilli olmalıdır.”

⁹⁸⁵ Ayşe Çakır, *Bozkır Kültür Çevresinde Sosyal Yapı ve Teşkilatlanma*, GÜSBE, Y.Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.88-100.

C. GULÂM KÖKENLİ DEVLET ADAMLARINDAN BAZILARI

Gulâm kökenli devlet adamlarının kariyer basamaklarında yükselişleri ile ilgili bilgiler çok çeşitli kaynaklarda (kronik, kitabe, vakıf belgeleri vb.)⁹⁸⁶ dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Türk ve İslâm tarihinde önemli vazifelerde bulunmuş (ve hatta kendi devletlerini kurmuş olan) bazı gulâmların kariyer basamaklarında yükselişleri ile ilgili olarak şunlar söylenebilir:

1. AFŞİN, Haydar b. Kâvûs (ö.226/841)⁹⁸⁷

Abbasi halifesi Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde Türkler, Abbasi ordusunun en önemli kısmını teşkil etmişler ve bunlar arasından birçok kumandanlar ve devlet adamları çıkmıştı.⁹⁸⁸ Abbasî devleti ordularının yönetimi zamanla bu Türk kumandanların eline geçmiş, müteakip yıllarda siyasi ve askeri sahalarda mühim roller oynamışlardı. İşte Afşin de Me'mun devrinde nüfuz ve itibar kazanmış Türk komutanlardan biridir.⁹⁸⁹ Afşin, Mu'tasım'ın halife olmasında önemli rol oynadığı gibi Azerbaycan valiliğinde de bulundu.⁹⁹⁰ Abbasi Devleti'nde askeri bilgi ve kabiliyetini ispat etmiş Türk gulâmlardan biri olan Afşin, Me'mun ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddî bir tehlike teşkil eden dini-siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideri Bâbek'in isyanının bastırılmasında önemli rol oynamış⁹⁹¹, bu başarısından dolayı Mu'tasım tarafından altın, taç ve mücevherler ile ödüllendirilmişti.⁹⁹² Mu'tasım'ın ödül ve iltifatlarına mazhar olan Afşin'in sonu kötü olmuş, Horasan valisi iken önce tutuklanmış, sonra putperest ve Mecusî olduğu

⁹⁸⁶ İbn Bibî'nin sayfalarında, Aksarayî'nin kroniği ve Eflakî'nin Menâkıbü'l Ârifin'inde; Selçuklu gulâmlarının idari ve askeri işlerdeki önem ve etkisini gösteren bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlî'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, XII/45, (1948), s.17-171; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", **Belleten**, XI/43, (1947), s.415-429; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten**, XI/42, (1947), s.197-235; Speros Vryonis Jr. "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, (Der. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara 2005, s.531.

⁹⁸⁷ Daha fazla bilgi için bak. Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin", **DİA**, I, s.441-442.

⁹⁸⁸ el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.29.

⁹⁸⁹ Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", **DGBİT**, III, s.351; Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s.381; Yıldız, "Abbasiler", s.36.

⁹⁹⁰ Yıldız, "Afşin", **DİA**, I, s.441; a.mlf. "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.349.

⁹⁹¹ H. Dursun Yıldız, "Bâbek", **DİA**, IV, İstanbul 1991, s.376.

⁹⁹² M.Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., S.18 (Güz 2005), s.224-225.

söylenerek idam edilmiştir.⁹⁹³ Abbasilerin büyük Türk kumandanı olan Afşin, Arap şairi Ebû Temmâm'ın şiirlerine de konu olmuş, İslâm devletine yaptığı hizmetlerden övgü ile bahsedilmiştir.⁹⁹⁴

2. AHMET b. TOLUN (ö.270/884)⁹⁹⁵

Abbasi halifeliğinde sözü geçen nüfuzlu kişilerden biri de Tolunoğulları hanedanının kurucusu olan Ebü'l-Abbas Ahmet b. Tolun idi.⁹⁹⁶ Babası Tolun, Buhara Emîri Nuh b. Esed es-Sâmânî tarafından 815-816 da Abbasi halifesi Me'mun'a hediye edilen *gulâmlar* arasında bulunuyordu.⁹⁹⁷ Halife Mu'tasım zamanında muhafız bölümü komutanı oldu.⁹⁹⁸ 868'de Türk gulâmı Tolun'un oğlu olan Ahmet önce Mısır'a vali sonra da çoğunluğu kölelerden oluşan ordunun gücüyle bağımsız bir hanedan kurmayı başarmıştır.⁹⁹⁹ Dokuz Oğuz Türklerinden olan Ahmet, kısa zamanda Mısır'ı imar ve ihya etmiş ve muntazam bir ordu kurarak Suriye, Tarsus, Adana ve havalisini ele geçirmişti.¹⁰⁰⁰ Mısır'da Abbasi devletine karşı ilk bağımsız Türk-İslâm devleti de bu şekilde Ahmet b. Tolun tarafından kurulmuştu.¹⁰⁰¹

Devrinin hükümdarları arasında seçkin bir yeri olduğu gibi on beş yıllık idareciliği zamanında Mısır, tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Âdil, cömert ve çok cesur idi. Ülke halkı arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden herkese eşit muamele etmiştir.¹⁰⁰²

⁹⁹³ M.Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", s.226.

⁹⁹⁴ Sait Uylaş, "Ebû Temmâm'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin", Atatürk Üniversitesi **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.28, Erzurum 2005, s.91-101.

⁹⁹⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", **DİA**, II, s.141-143

⁹⁹⁶ Yıldız, "Ahmed b. Tolun", s.141

⁹⁹⁷ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, s.16; Yıldız, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", s.348; Cevat Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, KB Yay., Ankara 1996, s.110.

⁹⁹⁸ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.160; Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, s.110.

⁹⁹⁹ Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s.51.

¹⁰⁰⁰ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s.143.

¹⁰⁰¹ Koprman, "Tolunoğulları", s.56.

¹⁰⁰² Yıldız, "Ahmed b. Tolun", s.143

3. AKSUNGUR (ö.487/1094)¹⁰⁰³

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın *memlükü/gulâmu* olan Kasîmüddeve Aksungur b. Abdillâh; Musul Atabeyliği'nin kurucusu İmâdüddin Zengî'nin babasıdır.¹⁰⁰⁴ Değerli ve işbilir gulâmlardan birisi olan Aksungur, ailesinin Selçuklu hizmetine girmesi sonrasında Sultan Melikşah'ın buyruğuyla özel bir eğitime tutularak Selçuklu ordusuna alınmış, yeteneği sayesinde devletin ileri gelen emir ve devlet adamları arasına girmeyi başarmıştır. Özellikle ilgili kaynaklarda onun, savaşta ve barış zamanlarında, daima Sultan Melikşah'la birlikte bulunduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁰⁰⁵ Melikşah'ın Suriye seferine katılmış ve sefer sonrasında Halep valisi tayin edilmişti. Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht kavgalarında önce Tutuş'un sonra da Berkyaruk'un yanında yer aldı. Yönetimi altındaki bölgelerde adalet ve emniyet ile hüküm süren Aksungur, halka çok iyi davranmış, onların hak ve hukukunu korumaya itina göstermiştir.¹⁰⁰⁶

4. ALP TEGİN (ö.352/963)¹⁰⁰⁷

Gazneli devletinin kurucusu olacak olan Alp Tegin, Samanoğulları Emîri Ahmet b. İsmâil tarafından satın alınmış bir Türk gulâmı idi.¹⁰⁰⁸ Samanoğulları devletinin muhafız kıtasında görev aldı. Zamanla sarayın en nüfuzlu makamı olan *Hâcibü'l-hüccâbliğa* (hassa askerleri kumandanlığı) kadar yükseldi. Bu makamda iken Samanoğulları devlet idaresini fiilen eline geçirdi. Daha sonra devlet merkezinden uzaklaştırılmak için o zamanın en yüksek makamı olan Horasan *sipehsâlârlığına* (valiliğine) getirildi.¹⁰⁰⁹ Samanoğulları siyaseti ve idaresinde faal bir rol oynayan Alp Tegin en yüksek idari ve askeri görev olan Horasan Valiliğine¹⁰¹⁰ getirildiğinde ancak

¹⁰⁰³ Daha fazla bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Aksungur", **DİA**, II, s.296.

¹⁰⁰⁴ Alptekin, "Aksungur", s.296; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Çev.Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1999, s.138.

¹⁰⁰⁵ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları* (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur), TTK Yay., Ankara 1990, s.72-73.

¹⁰⁰⁶ Alptekin, "Aksungur", s.296.

¹⁰⁰⁷ Daha fazla bilgi için bkz. W.Barthold, "Alp Tegin", **İA**, I, İstanbul 1940, s.386; Erdoğan Merçil, "Alp Tegin", **DİA**, II, İstanbul 1989, s.525-526.

¹⁰⁰⁸ Erdoğan Merçil, "Alp Tegin", **DİA**, II, s.525.

¹⁰⁰⁹ W.Barthold, "Alp Tegin", **İA**, s.386.

¹⁰¹⁰ Erdoğan Merçil, "Alp Tegin", **DİA**, II, s.525.

otuz beş yaşında idi.¹⁰¹¹ Daha sonra görevinden azledilmesi üzerine Gazne şehrine geldi ve burada kendi devletini kurdu.¹⁰¹²

5. ALTUNTAŞ el-HÂCİB (ö.423/1032)¹⁰¹³

Sebük Tegin'in gözde memlûklerinden biri olan Ebû Saîd Altuntaş Gazneliler Devletinde önce kumandan olarak görev aldı, daha sonra *hâcib-i kebîrliğe* kadar yükseldi. Ahlak ve karakter sahibi akıllı bir emir olarak tanındı.¹⁰¹⁴

6. AYBEG, KUTBÜDDİN (ö.607/1210)¹⁰¹⁵

Hindistan'da İslâm hâkimiyetinin kökleşmesinde ve genişlemesinde çok mühim rolü olan Sultan Muizzüddin Muhammed'in *gulâm/memlûklerinden*dir.¹⁰¹⁶ Aslen Türkistanlı olup Delhi Sultanlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarıdır (1206-1210). Nişâbur Kadısı Fahreddin Abdülaziz el-Kûfi tarafından küçük yaşta satın alınmış, tahsil ve terbiye görmüş, mükemmel bir süvari ve okçu olarak yetiştirilmişti. Daha sonra Gurlu Muizzüddin Muhammed'in emrine giren Aybeg, *mîrâhur* ve *üstâdüddâr*'lık görevlerinde bulundu. Sultan Muizzüddin Muhammed'in ölümü sonrasında "Kutbüddin" ünvanıyla 1206'da Lahor'da tahta çıktı. Ordu ve halk tarafından sevilen Aybeg, İslamiyet'in Hindistan'da yayılması için büyük gayret sarfetti. Ayrıca o, şair ve yazarları himaye ettiği gibi imar faaliyetlerine de önem verdi.¹⁰¹⁷ Askeri ve siyasi hayatı başarılar ile dolu olan Aybeg, Ortaçağ Türk İslâm tarihinin büyük mücahit simalarından biridir.¹⁰¹⁸ 1210'da atlı polo (çögen) oyunu sırasında vefat etti.¹⁰¹⁹

¹⁰¹¹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Köymen, s.74-75; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Bayburtlugil, s.151-153.

¹⁰¹² W.Barthold, "Alp Tegin", **İA**, s.386.

¹⁰¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Altuntaş el-Hâcib", **DİA**, II, s.547-548.

¹⁰¹⁴ Özaydın, "Altuntaş el-Hâcib", **DİA**, II, s.547-548.

¹⁰¹⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Aybeg, Kutbüddin", **DİA**, IV, 231-232.

¹⁰¹⁶ M.Fuat Köprülü, "Aybeg", **İA**, II, İstanbul 1944, s.58.

¹⁰¹⁷ Konukçu, "Aybeg, Kutbüddin", **DİA**, IV, 231-232; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.148-149.

¹⁰¹⁸ M.Fuat Köprülü, "Aybeg", **İA**, II, s.59.

¹⁰¹⁹ Rasony, *Tarihte Türklük*, s.168.

7. BAHÂEDDÎN KUTLUĞCA (ö.631/1223)

I.Gıyaseddin Keyhüsrev, I.İzzeddin Keykavus ve I.Alâeddîn Keykubâd'ı tahta çıkaran, nüfuz ve kudret sahibi gulâmlardan biri idi.¹⁰²⁰ I.İzzeddin Keykavus dönemine ait kitabelerde ismi büyük emir ve kumandanlar arasında geçmekte olup, Kayseri *sübaşısı* görevinde bulundu.¹⁰²¹ Anonim Selçuknâme'ye göre I.Alâeddîn Keykubâd ile büyük emirler arasında cereyan eden nüfuz çatışması sırasında Bahâeddîn Kutluğca'da Tokat'ta bertaraf edilen 24 *emir* arasında bulunmaktadır (1223).¹⁰²²

8. BALABAN HAN (ö.686/1287)¹⁰²³

XIII. yüzyıl başlarında Aybek tarafından kurulan Delhi Sultanlığı'nın İltutmış'tan sonraki en büyük hükümdarıdır.¹⁰²⁴ İltutmış'ın *memlûk*lerinden olan Balaban, Türkistan'daki Kıpçak kabilelerinden olup, gençliğinde Moğollar'a esir düşmüş¹⁰²⁵ Hoca Cemâleddin Basrî tarafından satın alınmış, Talim ve terbiye gördükten sonra Delhi'de Sultan İltutmış'a satılmıştı. Sarayda eğitimine devam eden Balaban, *emîr-i şikâr*, *mîrâhur*, *emîr-i hâcib* ve *vezirlik* gibi birçok makamda görev yaptı. Ordu ve halk nezdinde büyük bir itibar kazandı. 1266 yılında Delhi'de tahta çıkan es-Sultânü'l-a'zam Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Uluğ Han Ebü'l-Muzaffer Balaban; tecrübeli bir devlet adamı, iyi bir diplomat, cesur bir kumandan olduğu gibi iyi bir haber alma teşkilatı (*berîd*) kurdu. Âlim ve sanatkârları korudu. Halkına karşı âdil davrandı. Ortaçağ Türk tarihinin büyük hükümdarları arasında yer aldı.¹⁰²⁶ Rivayete göre 80 yıldan fazla yaşadığı halde, iradesinden ve çalışma kudretinden hiçbir şey kaybetmedi.¹⁰²⁷ Kıpçak olarak dünyaya geldi. Moğollar tarafından esir olarak ele geçirildi. Köle olarak satıldı. Talim ve terbiye görerek yetiştirildi. Birçok makam ve mevkide görev yaptı. Ortaçağ Türk dünyasının büyük hükümdarlarından biri olarak vefat etti.

¹⁰²⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.339; Salim Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *GEFAD*, IV, (2009), s.302.

¹⁰²¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.306.

¹⁰²² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.341.

¹⁰²³ Daha fazla bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Balaban Han", *DİA*, V, 3.

¹⁰²⁴ M.Fuat Köprülü, "Balaban", *İA*, II, İstanbul 1944, s.263.

¹⁰²⁵ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.325.

¹⁰²⁶ Orhan F. Köprülü, "Balaban Han", *DİA*, V, 3.

¹⁰²⁷ M.Fuat Köprülü, "Balaban", *İA*, II, s.267.

9. BAYBARS I (ö.676/1277)¹⁰²⁸

Kıpçak olan Baybars, bir çapul esnasında yakalanarak, köle tüccarları tarafından Sivas'a, oradan Halep'e ve sonra Şam'a götürüldü.¹⁰²⁹ Esir olarak köle pazarında satıldı. Emir Alâeddin Aytekin el-Bundukdârî tarafından satın alındı. Kahire'de el-Melikü's-Sâlih tarafından kurulan Bahriyye Memlûkleri'ne katıldı.¹⁰³⁰ Uzun boylu, mavi gözlü, gür sesli, güzel ve kuvvetli bir genç olan Baybars, zekâ ve kabiliyeti, faaliyeti ile az zamanda kendini gösterdi.¹⁰³¹ Muhafız taburu subaylığına yükseldi. Daha sonra Sultan Kutuz'un başkomutanı olarak 1260'da Ayn Calût'da kazandığı zafer sonunda Hülagü Moğollarını Suriye'den çıkardı. İhmal olunarak bir yana atılınca Sultanla hesaplaştı ve aynı yıl sonunda sultan seçildi (1260-1277).¹⁰³² "el-Melikü'z-Zâhir" ünvanı ile tahta geçti. Yaptığı yenilikler ve kurduğu müesseselerle Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu oldu. Adalete, hak ve hukuka büyük önem verdi. Birçok hayır eserinin de sahibi olan Baybars, Ortaçağ Türk tarihinin büyük hükümdarlarından biri oldu.¹⁰³³ Haçlı savaşlarında gösterdiği kahramanlığı dolayısıyla, bir destan kahramanı sayılmıştır.¹⁰³⁴ Memlûk sultanlarının en seçkini ve asıl itibariyle bir Türkmen kölesidir, Memlûkler Hanedanının da gerçek kurucusudur. Adını şöhrete ulaştıran en önemli olay Haçlı Hıristiyanlarına karşı tertiplemediği sayısız seferler olmuştur.¹⁰³⁵ Baybars bir asker ve kumandan olarak Ortaçağ Türk-İslâm tarihinin büyük simalarındandır. Düzenli ve çalışkan bir devlet adamı olarak adalete, hak ve hukuka büyük önem vermiştir.¹⁰³⁶ İbn İyâs, (el-Melikü'z-Zâhir) Baybars'ın 4000 memlûkunun bulunduğunu, bunların *sipehsâlâriyye*, *mefârîde*, *dâhil* ve *hariç hasekiyyeleri* ile dört gruba ayrıldığını belirtmektedir.¹⁰³⁷ Baybars maddi ve manevi birçok meziyetleri kendinde toplamış müstesna bir insandı. Sağlam bir bünyeye, sarsılmaz bir iradeye, emsalsiz bir cesarete, keskin bir zekâyâ sahipti.¹⁰³⁸

¹⁰²⁸ Daha fazla bilgi için bkz. *Baybars Tarihi* (Al-Melik-Al-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi) , Çev.M.Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara, 2000; Kazım Yaşar Koprman, "Baybars I", **DİA**, V, İstanbul 1992, s.221-223.

¹⁰²⁹ M.Fuat Köprülü, "Baybars I", **İA**, II, İstanbul 1944, s.357.

¹⁰³⁰ Koprman, "Baybars I", **DİA**, V, 221

¹⁰³¹ Köprülü, "Baybars I", **İA**, s.357.

¹⁰³² Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s.170.

¹⁰³³ Koprman, "Baybars I", **DİA**, V, 221-222.

¹⁰³⁴ Toğan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.179.

¹⁰³⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, IV, s.1091.

¹⁰³⁶ Koprman, "Baybars I", **DİA**, V, s.222-223; Köprülü, "Baybars I", **İA**, s.360.

¹⁰³⁷ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Hasekiyye", **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s.373; *Baybars Tarihi*, s.121.

¹⁰³⁸ Köprülü, "Baybars I", **İA**, s.360.

10. BERKUK (ö.801/1399)¹⁰³⁹

Çerkez olan Berkuk önce esir olarak Kırım'a, sonra da Mısır'a getirildi. Emir Seyfeddin Yelboga el-Ömerî el-Hassekî tarafında satın alındı ve yetiştirildi. Yelboga'nın öldürülmesi sonrasında Kahire'ye gelerek sultanın hizmetine girdi. *Tablhâne emîrliği, Yüzler emîrliği ve atabegü'l-asâkirlik* görevlerinde bulundu. Çerkezleri kendi tarafına çekerek sadık bir *memlûk* grubu kurduğu gibi bütün hüküm ve nüfuzu da ele geçirmeyi başardı. 1382'de Memlûk tahtına çıktı. Devlet işlerini sıkı kontrol altında bulduran Berkuk, adil ve vakar sahibi olduğu gibi zamanının ilimlerine de aşina idi. Türkçe'yi resmi dil ilan ettiği gibi birçok eserin Türkçeye çevrilmesine de vesile oldu.¹⁰⁴⁰

11. BOĞA el-KEBİR (ö.248 /862)

Abbasi halifesi Me'mun ve Mu'tâsım dönemlerinde Türkler, Abbasi ordusunun en önemli kısmını teşkil etmişler ve bunlar arasından birçok kumandanlar ve devlet adamları çıkmıştı.¹⁰⁴¹ İşte bu Türk komutanlardan biri de Halife Mu'tasım tarafından *Haciplik* görevine getirilen Boğa el-Kebîr'dir.¹⁰⁴² Boğa el-Kebîr Abbasi devletinde etkin bir konuma yükselen Türklerden biriydi.

Başarılarla dolu bir geçmişe sahip olan Ebu Musa Boğa el-Kebîr et-Türkî, Halife Me'mun döneminin ünlü veziri Hasan b. Sehl es-Serahsî'nin memlûku idi. Babek, Mengüçur ve Hicaz isyanlarının bastırılmasında gösterdiği beceri, deneyim ve üstün yetenek ile devlet içindeki konumunu kuvvetlendirdi. Önemli fetihlere katıldı. Korkusuz, kalender, peygamber sevgisiyle dolu ve halk tarafından sevilen bir kimseydi.¹⁰⁴³

¹⁰³⁹ Daha fazla bilgi için bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk", *DİA*, V, 511-512.

¹⁰⁴⁰ Tekindağ, "Berkuk", *DİA*, V, 511-512.

¹⁰⁴¹ el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.29.

¹⁰⁴² M.Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", s.228.

¹⁰⁴³ Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", AÜ. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.22, Erzurum 2003, s.233-237.

12. CELÂLEDDİN KARATAY (ö.652/1254)¹⁰⁴⁴

Liyakat ve sadakat sahibi bir gulâmın devlet hizmetindeki yükselişine Celâleddîn Karatay bin Abdullah'ın kariyeri örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁴⁵ Celâleddîn Karatay, Türkiye Selçuklularının en parlak devrini yaşamış, özellikle Köseadağ bozgunundan (1243) sonra, devletin iç ve dış olaylar karşısında uğradığı sarsıntıları yatıştırmak ve önlemek suretiyle kendini göstermiş önemli bir devlet adamıdır. Osman Turan Celâleddîn Karatay'ın, Selçuk Türkiyesi'nin birçok yerlerinde yaptırdığı hayır müesseseleri dolayısıyla da üzerinde durulması gereken bir şahsiyet olduğunu söyler.¹⁰⁴⁶

Devrin vesikalarında, kendisine ait vakfiye ve kitabelerde adının Karatay bin Abdullah¹⁰⁴⁷ olarak geçmesi Müslüman olmayan bir aileden geldiğini, kardeşleri ve akrabası arasındaki ilgiyi unutmamış olması da, köle olduğu vakit çok küçük bir yaşta olmadığını gösterir.¹⁰⁴⁸ I.Gıyâseddin Keyhüsrev (1204-1210) döneminde esir edilerek¹⁰⁴⁹ bir müddet gulâmhânedede yetiştirildikten sonra âzad edilerek sarayda¹⁰⁵⁰ ve orduda¹⁰⁵¹ önemli görevlerde bulunmuştur. İbn Bibi'nin rivayete göre Celâleddîn Karatay, on sekiz yıl, I.Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışından ölümüne kadar, hazerde

¹⁰⁴⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s.251-252; Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.17-171.

¹⁰⁴⁵ Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.531-532; Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.17-171.

¹⁰⁴⁶ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.17; İbn Bibi(El-Hüseyin B.Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye* (Selçukname), II, Haz.Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s.125.

¹⁰⁴⁷ Kaynaklarda kölelerin babalarının daima "Abdullah" adıyla zikredilmeleri ya onların gayri müslim adlarını zikretmemek veya küçük yaşta alınıp satılan bu esir çocukların babalarını bilmemek keyfiyetiyle alâkadardır. Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK Yay., Ankara 1988, s.184; Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, VII, s.251.

¹⁰⁴⁸ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.19-21.

¹⁰⁴⁹ Anadolulu olduğunda şüphe kalmayan Karatay'ın Selçuk köleleri arasına nasıl girdiğini tayin etmek müşküldür. İhtimal ki o, Kilikya- Kayseri arasında bulunan bir yerden olup, I.Gıyâseddin Keyhüsrev'in 605 de yaptığı Ermenistan seferi esnasında köle olarak elde edilmiştir. Bizi onun menşei bu tarafta aramağa sevk eden bir âmil de, akrabasının oturduğu yerin Selçuk hâkimiyetine yeni geçmiş olacağı kanaatidir. Böyle olmasa idi ailevî münasebetleri devam edemezdi. Diğer taraftan ona bu havalide köyler temlik edilmesi ve kervansarayını burada yaptırması belki böyle bir münasebet dolayısıyladır.Bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.20-21.

¹⁰⁵⁰ O, Alâeddin Keykubâd ve haleflerinin saltanatı sırasında çeşitli zamanlarda naib (sultanın vekili), emir-i-devat (büyük vezirin kâtibi), emir-i-taşthane (sultanın yıkanması işiyle ilgili görevli/leğencibaşı) ve hazinedar-ı-hass (sultanın hazinesinin baş yöneticisi) gibi önemli makamlarda bulunmuştur. Bkz. Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.531-532.

¹⁰⁵¹ Vakfiyelerinde kendisine Emirü'l ümerâ id'vevât ve Sipehsâlâr gibi askeri unvanlar verilmesi bu münasebetle olup Keykubâd'ın hizmetinde taşthâne emîri olduktan sonra bu unvanları alacak bir mevkiye bulunmadığı düşünülürse bunları Keykubâd'dan önce ve kölelikten sonra aldığı anlaşılır. Keykubâd'ın cülûsundan (616-1219) önce devât emirliği ve sipehsâlâr mevkiinde dört yıl kadar görev yapmıştır. Bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.22-23.

ve seferde, bu büyük sultanın hizmetinden ayrılmamıştır.¹⁰⁵² Nitekim Celâleddîn Karatay'ın I.Alâeddîn Keykubâd'ın bütün saltanatı müddetince *taşthâne emirliğini* muhafaza ettiğini, İbn Bibi Selçuknâme'sinde geçen bir iki vaka¹⁰⁵³ teyit etmektedir. İbn Bîbî, onun *taştdarlıktan önce devâtdar* (emir-i devât) olarak görev yaptığını kaydeder.¹⁰⁵⁴ Anonim Selçuknâme'de, Karatay'ın 612/1215'den 652/1255 yılına değin Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁵

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ilk zamanlarında, Celâleddîn Karatay da bazı diğer devlet adamlarıyla birlikte kendi köşesine çekilir. Vezir Sadeddin Köpek'in sultan tarafından öldürülmesi sonrasında, İsfahanlı Sâhib Şemseddin Muhammed ve Mühezzibüddin Ali gibi devlet ricali tekrar iş başına geçirilince, Celâleddîn Karatay da eski vazifesi olan *taşthâne* ile birlikte *hazine-i hassa emirliğine* tayin edilir.¹⁰⁵⁶ Celâleddîn Karatay'ın devlet işlerindeki asıl faal rolü, II. Gıyâseddin Keyhüsrev ölümünden sonra, II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıçarslan, II. Alâeddîn Keykubâd'ın ayrı ve birlikte saltanat sürdükleri zamanda göze çarpar.¹⁰⁵⁷ *Atabey* Celâleddîn Karatay üçkardeş saltanatı devrinde devletin en kudretli adamı durumundaydı. Tayin edilen devlet adamları ve hatta vezirlerin kendi tasvip ve kararı olmadıkça bu mevkilere sahip olmaları mümkün olmuyordu.¹⁰⁵⁸ Kerimeddin Aksarayî,

¹⁰⁵² Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.21-22; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.244; Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, VII, s.251.

¹⁰⁵³ Bunlardan biri, sultanın Kayseri'de Seyfeddin Ayaba, Zeyneddin Beşâre, Mübarizeddin Behramşah ve Bahaeddin Kutluğca gibi birtakım büyük ve nüfuzlu devlet adamlarını yok edip ellerindeki mallarını müsadere etmesi dolayısıyla meydana çıkmaktadır. Alâeddin Keykubâd, büyük bir nüfuz ve istiklâl kazanan, bu devlet ricalini öldürmek veya hapsedmek suretiyle ortadan kaldırıncaya bunlara mensup küçük kölelerden taşthâne'ye lâıyk olanların Karatay'a teslim edilmelerini, ötekilerinin de gulâmhâne'lerde babalara verilip terbiye edilme ve yetiştirilmelerini emretti. Bu vakanın tafsilâtını veren İbn Bibi vuku bulduğu tarihi, çok defa mutad olduğu üzere, kayıt etmiyorsa da bunu kronolojik sıraya göre, Konya ve Sivas surlarının yapıldığı 618 tarihi ile Kâhta seferinin yapıldığı 623 arasında zikretmekle vakanın bu arada cereyan etmiş olduğunu gösterir. Filhakika Anonim Selçuknâme bu hadisenin 4 Cemâzilevvel 620 yılı pazartesi gecesi vuku bulduğunu kaydeder. Ayrıca İbn Bibi bu beylerin Sultanın emir ve arzularını düşünmeden istiklâlcî bir hareket takip ettiklerini ve onu öldürerek yerine kardeşi Keyferidûn'u geçirmek teşebbüsü üzerine öldürüldüklerini, Anonim Selçuknâme de 24 kişiden müteşekkil gösterilen bu grubun böyle bir kasd dolayısıyla bu akıbete mâruz kaldıklarını yazar. Büyük bir nüfuz sahibi olan bu beylerle sultan arasındaki mücadelenin bağlıca âmili, şüphesiz Keykubâd gibi kudretli ve mutlak bir hükümdar karşısında bunların istiklâlcî bir hareket takip etmiş olmaları, daha önce kardeşinin tarafını iltizam ve onun ölümünden sonra da Alâeddin in sert tabiatından korkarak saltanata geçmesine muhaliflik etmeleridir ki elbette sultan bunları kendisine sâdik kimseler sayamazdı. Bu hâdis, sultanın kuvvet ve iktidarı, lâıyk insanları seçmekteki kabiliyeti sayesinde Selçuk devleti için bir zaaf teşkil etmemiş, bilâkis hükümdar ve yetiştirdikleri, Selçuk tarihinin en parlak devrini yaratmağa muvaffak olmuşlardı. Bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.23-24.

¹⁰⁵⁴ Taneri, "Celâleddin Karatay", s.251.

¹⁰⁵⁵ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.22.

¹⁰⁵⁶ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.26; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.36; Taneri, "Celâleddin Karatay", s.251.

¹⁰⁵⁷ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.27; Taneri, "Celâleddin Karatay", s.251.

¹⁰⁵⁸ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, (Vezir ve Divan), MEB Basımevi, İstanbul 1995, s.92-95.

babalarının emrine aykırı olarak üç kardeşin birlikte saltanata çıkmalarının Celâleddîn Karatay ile Şemseddin Yavtaş'ın eseri olduğunu söyler.¹⁰⁵⁹ 1249 yılında *saltanat naibliğini* bırakarak, üç kardeşin *atabeyi*¹⁰⁶⁰ olarak görevine devam eder. Ölümüne kadar kaldığı bu mevkiin icabı olarak, kardeşler arasında vuku bulacak geçimsizliklere meydan vermemiş, devlet adamlarının bunları menfaat ve ihtiraslarına vasıta kılmalarını önlemiştir.¹⁰⁶¹

İbn Bibi, Celâleddîn Karatay'ın, Kayseri'de öldüğünü söyler. Mahalli ananelere göre o, Konya'da, medresesi yanındaki türbede medfundur. Dindar bir devlet adamı olan Karatay'ın Mevlânâ ile de yakın bir dostluğu olmuştur.¹⁰⁶² Vakfiyeleri onun Kemaleddin Rumtaş ve Seyfeddin Karasungur adında iki kardeşi olduğunu gösterirler. Bu vesikalarda Kemaleddin Rumtaş'dan büyük emir, Seyfeddin Karasungur'dan da büyük emir ve *sipehsâlâr* lâkablarıyla bahsedilmesi bunların Selçuk devletinin hizmetinde oldukça mevki sahibi olduklarını göstermektedir.¹⁰⁶³

Elimizdeki bütün kaynaklar¹⁰⁶⁴, Celâleddîn Karatay'ın dindarlığı, hayırseverliği, ahlâkî meziyetleri ve kuvvetli bir devlet adamı olduğu üzerinde birleşmektedirler.¹⁰⁶⁵ Celâleddîn Karatay, gerçekten de iyi bir huya ve halis bir inanca sahipti. Hayır işleme, bağış ve fakiri gözetme adetleri mükemmele ulaşmıştı.¹⁰⁶⁶ Celâleddin Karatay *emaret-i devat*, *taşthane* ve *hazinedar-ı has* görevlerinden başka *niyabet* görevinde de bulunmuştu.¹⁰⁶⁷ Menâkıbü'l-ârifin'de de Celâleddin Karatay'ın iyiliklerinden ve Mevlânâ'nın ona saygı duyduğundan söz edilir. İbn Bîbî ve Aksarâyî, menşur ve fermanlarda kendisine “veliyullah fi'l-arz” (Allah'ın dünyadaki velisi) diye hitap

¹⁰⁵⁹ Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.28.

¹⁰⁶⁰ Üç kardeşin birlikte atabeğliğini yürüttüğü için Osman Turan, Celâleddin Karatay için "Atabek-i Rum" tâbirini kullanmanın daha doğru olacağını ifade etmektedir.Bkz. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.34-35.

¹⁰⁶¹ Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.34-35; Taneri, “Celâleddin Karatay”, s.252.

¹⁰⁶² Eflaki, Karatay ile Mevlânâ arasında kuvvetli bir dostluğun olduğunu söyler. Mevlânâ'nın, Karatay medresesinin açılma merasiminde bulunduğu ve türlü vesilelerle bu medresede vakitlerini geçirdiğine ait kayıtlarla Karatay'ın onun arkasında medresede namaz kıldığına dair rivayeti, bunlar arasındaki münasebetleri meydana koymak bakımından ehemmiyetlidir. Bkz. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.42-43.

¹⁰⁶³ Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.47.

¹⁰⁶⁴ Zamanında kazandığı saygı ve yaptığı tesir münasebetiyle İbn Bibi eserinde ona hususî bir bahis ayırmıştır. Ebu'l – Ferec de, Türkiye'de halk ve yüksek tabakanın ona büyük bir hürmet beslediğini yazar.Bkz. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.44.

¹⁰⁶⁵ Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlû'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s.43-44.

¹⁰⁶⁶ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev.Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000, s.28.

¹⁰⁶⁷ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.103.

edildiğini kaydederler. Medresesi dışında yaptırdığı eserler üzerindeki kitabelerde adını zikretmemesi tevazuunu gösterir. Ebü'l- Ferec'de Anadolu'da halk ve yüksek tabakanın ona büyük bir hürmet beslediğini yazar.¹⁰⁶⁸

13. EMİNEDDİN MİKAIL (ö.677/1278)

Rum asıllıdır. *Müstevfi* (maliye bakanı) Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebili'nin azad ettiği kölelerindendir.¹⁰⁶⁹ *Vezir* Fahreddin Ali tarafından *saltanat nâibliğine* (1259-1276) getirilen Eminateddin Mikail gerek bilgisiyle, gerekse idaredeki başarısıyla devrinin ileri gelen devlet adamlarından biri oldu.¹⁰⁷⁰ Konya'yı *saltanat naibliğinin* (niyâbet-i saltanat) bulunduğu yer yaptı.¹⁰⁷¹ Selçuklu devletinin mali işleyişini, mali idarede siyaset sistemini kurumlaştırarak reformdan geçirmekten sorumluydu ve genelde büyük bilgi birikimiyle ünlenmişti. İbn Bibi'ye göre O, Türkiye Selçuklu Devleti'nin mali yönetiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Eminateddin Mikail, saltanat naibi iken, 1278 yılında Konya'yı Cimri'ye ve Karamanoğullarına karşı savunurken ölmüştür.¹⁰⁷²

14. ERTOKUŞ (ö.633/1235[?])¹⁰⁷³

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ileri gelen kumandan ve devlet adamlarından biri olan Mübârizeddîn Ertokuş, I.Gıyâseddin Keyhüsrev'in gulâmlarındandır.¹⁰⁷⁴ I.Gıyâseddin Keyhüsrev'in gurbet yıllarında yanından hiç ayrılmayan *gulâman-ı has* içerisinde *Emîr* Mübârizeddîn Ertokuş da bulunuyordu.¹⁰⁷⁵ Celâleddîn Karatay gibi ünlü idi ve o da doğrudan sultana hizmet eden gulâmlardandı.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁸ Taneri, "Celâleddin Karatay", s.252.

¹⁰⁶⁹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.207.

¹⁰⁷⁰ R.Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s.57,134.

¹⁰⁷¹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.74.

¹⁰⁷² Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito*, s.101.

¹⁰⁷³ Daha fazla bilgi için bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.415-429; Aydın Taneri, "Ertokuş", *DİA*, XI, s.312-313; Tuncer Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, TTK Yay., Ankara 1997.

¹⁰⁷⁴ Aydın Taneri, "Ertokuş", *DİA*, XI, s.312.

¹⁰⁷⁵ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.119.

¹⁰⁷⁶ Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito*, s.101; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.254.

I.Gıyâseddin Keyhüsrev, I.İzzeddin Keykâvus ve I.Alâeddîn Keykubâd zamanlarında Antalya ve havalisinde yaptığı fetihleri ve buralarda uzun müddet süren valiliği (Sübaşı-Serleşker) ile şöhret kazanmıştı.¹⁰⁷⁷ Mübârizeddîn Ertokuş, Antalya *sübaşılığı* zamanlarında I.Alâeddîn Keykubâd'ın büyük ve nüfuzlu devlet adamlarından biri oldu.¹⁰⁷⁸ Antalya ve havalisinin valisi olarak Selçukluların güney kıyılarını ele geçirmesinde önemli bir rol oynadı; Alâiyye, Magva, Anduşig ve Anamur onun sayesinde alındı.¹⁰⁷⁹ Antalya limanında inşa ettirdiği gemilerle Alâiyye'nin fethine katıldı.¹⁰⁸⁰ Ertokuş'un, Antalya'daki valiliği yaklaşık yirmi iki yıl kadar sürdü. Daha sonra I.Alâeddîn Keykubâd tarafından oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in *atabeyi* tayin edilerek Erzincan'a gönderildi.¹⁰⁸¹ Padişahlık, komutanlık ve yöneticilik konularında Melik Gıyâseddin Keyhüsrev'e yardım etmesi istendi.¹⁰⁸² Mübârizeddîn Ertokuş'un Erzincan'daki bu *atabeyliği*nin ne kadar sürdüğü ve nerede, ne zaman öldüğü hakkında kesin bir şey bilinmiyor.¹⁰⁸³

Uzunçarşılı, Ertokuş'un, kendi medresesi içerisindeki türbede medfun olduğunu söylüyorsa da Osman Turan buna dair bir kayıt veya kitabe mevcut olmadığını söyler. Vakfiyesinde vakıf işlerinin yürütülmesini işini azadlı kölelerinden olan Armağanşah'a bırakması evlâdı olmadığını gösterir. Ayrıca İbn Bibi, onun çok servet sahibi olduğunu, birçok kölesi ve adamları bulunduğunu zikreder.¹⁰⁸⁴ İmarcı bir insan olarak tanındı. Ayrıca O, becerikli ve iş bilir bir yönetici olarak Akdeniz'de ilk Selçuklu deniz gücünü ortaya çıkaran insandı.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁷⁷ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.415.

¹⁰⁷⁸ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.417; Taneri, "Ertokuş", **DİA**, XI, s.312.

¹⁰⁷⁹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.354; Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", **Cogito**, s.101.

¹⁰⁸⁰ Tuncer Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.49.

¹⁰⁸¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.368.

¹⁰⁸² İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.371.

¹⁰⁸³ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.419.

¹⁰⁸⁴ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.420.

¹⁰⁸⁵ Tuncer Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.49.

15. ESEDEDDİN AYAZ (ö.636/1238[?])¹⁰⁸⁶

Esededdin Ayaz I.Alâeddin Keykubat zamanında ön plana çıkmış; I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde de Türkiye Selçuklu devletine hizmet etmiş emirlerden biridir.¹⁰⁸⁷

İbn Bibi, Esededdin Ayaz'ın II. Rükneddin Süleyman Şah'ın kölesi olduğunu söyler. Denizli Çardak Hanı'nın kitabesinde babasının adının Abdullah eş-Şihabî olarak bahsedilmesi onun mühtedî olduğunu gösterir. I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in sürgün hayatında yanında bulunduğu gibi Mübarezeddin Ertokuş ile beraber 1205'i takip eden yıllarda genç bir asker olarak da onun maiyetinde yer almıştı. Alâeddin Camii'nde bulunan kitabelerde *Atabey* olarak anılması I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in çocuklarının atabeyi olduğunu gösterir.¹⁰⁸⁸ I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in bütün faaliyetlerine kumandan olarak katılmıştı.¹⁰⁸⁹ Alâeddin Keykubâd'ın ilk saltanat yıllarında Zeyneddin Beşare'nin katlinden sonra *Emîr-i Ahur* görevinde bulundu. Sırt Köy Tol Han'ın kitabesinden onun I.Alâeddin Keykubâd'ın *Şarabsaları* olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Emîr Esededdin'in devlet tarafından yapılan imar faaliyetlerini kontrol edip (bir nevi imar nazırlığı) düzenlediği de bilinmektedir.¹⁰⁹⁰ 1195'de Honas fethini gerçekleştirmiş, yörenin idarecisi olmuştu. Yakın arkadaşı Ertokuş ile Alâeddin Keykubad'ı Alâiye'nin fethine teşvik etmişti. Esededdin Ayaz da, Alâeddin Keykubad'ın 1224 beyler hareketinden sonra eski itibarını yitirmişti.¹⁰⁹¹ Emir Esededdin görev aldığı sürece, tahta bulunan Sultanlarla iyi geçinmiş onların yakın adamı olmuştu.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁶ Daha geniş bilgi için bkz. M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", **TAD**, S.27, s.471-488.

¹⁰⁸⁷ M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", **TAD**, s.472.

¹⁰⁸⁸ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Alâeddin Keykubat Dönemi Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed.) Yusuf Küçükdağ, Mustafa Çıpan, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, Konya 2010, s.310.

¹⁰⁸⁹ Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, s.49.

¹⁰⁹⁰ Hacıgökmen, "Alâeddin Keykubat Dönemi Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, s.311.

¹⁰⁹¹ Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, s.50; Hacıgökmen, "Alâeddin Keykubat Dönemi Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, s.312.

¹⁰⁹² Hacıgökmen, "Alâeddin Keykubat Dönemi Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, s.312.

Emir Esededdin Ayaz, Türkiye Selçuklu devletinin güngörmüş devlet adamlarından bir olarak; *Uc Beyi, Atabey, Emir-i Ahur, Şarabsalâr, Subaşı* gibi birçok görevde bulunmuştur.¹⁰⁹³

16. EŞNÂS et-TÜRKÎ (ö.230/844)¹⁰⁹⁴

Abbasiler devri Türk gulâm kumandanlarındanıdır. İlk askeri faaliyetine Halife Me'mun devrinde başladı. Bizans'a karşı yapılan seferlerde ve devlete karşı çıkan isyanlarda önemli rol oynadı. Sâmerrâ şehrinin kurulmasında ve Mu'tasım'ın halife olmasında görev aldı. Askeri faaliyetleri yanında merkez ve taşra teşkilatında idari görevlerde bulundu. Mısır'a atanan ilk Türk valisi oldu. Başkumandanlık, hâciblik, Mısır, Suriye ve el-Cezire valiliklerini şahsında toplayan Eşnâs et-Türkî, ihtirastan uzak, akıllı politikası sayesinde ölene dek bulunduğu makamı korudu.¹⁰⁹⁵

17. İLTUTMIŞ (ö.633/844)¹⁰⁹⁶

Delhi Sultanlığı'nın gerçek kurucusu kabul edilen gulâm kökenli Türk hükümdarıdır.¹⁰⁹⁷ Mu'izzeddin Muhammed'in *mamlûk* ve kumandanlarından biri idi.¹⁰⁹⁸ Delhi Sultanı Kutbüddin Aybeg'in de güvenini kazanarak devletin üst kademelerinde görev yaptı. Aybeg'in kızı ile evlendi. Aybeg'in ölümü sonrasında ulemanın desteği ile sultanlığa yükseldi.¹⁰⁹⁹ Kuzey Hindistan'daki Türk İslam hâkimiyetini yeniden birleştirdi ve sağlaştırdı. Ayrıca O, Abbasi Halifesi Mustansır Billâh tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslüman-Türk sultanı oldu.¹¹⁰⁰ İktâ sistemini yaygın olarak uyguladı. Kitaba meraklı olan İltutmuş, âdil, sâlih ve faziletli bir hükümdardı.¹¹⁰¹

¹⁰⁹³ M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *TAD*, S.27, s.480.

¹⁰⁹⁴ Daha fazla bilgi için bkz. H.Dursun Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, XI, s.472.

¹⁰⁹⁵ Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", s.472.

¹⁰⁹⁶ Daha fazla bilgi için bkz. A.S.Bazmee Ansarı, "İltutmuş", *DİA*, XXII, s.158-159.

¹⁰⁹⁷ Ansarı, "İltutmuş", s.158-159.

¹⁰⁹⁸ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.324

¹⁰⁹⁹ Ansarı, "İltutmuş", s.158-159.

¹¹⁰⁰ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.324

¹¹⁰¹ Ansarı, "İltutmuş", s.158-159.

18. İNAK et-TÜRKÎ (ö.235/849)¹¹⁰²

Abbasi Devleti'nin Türk asıllı gulâm komutanlarından biridir. Hazar Türkleri'ndendir. İslâm fetihleri sırasında esir düşmüş, Halife Mehdî'nin hâcibi Sellâm el-Ebreş'in kölesi iken, halife tarafından satın alınarak âzat edilmişti. Abbasi Devleti'nin ilk Türk kumandanlarından biridir. Mısır valiliği, başkumandanlık, berîd teşkilâtının başkanlığı, hâciblik ve hilafet sarayının bir nevi *vekilharçlığı* gibi birçok görevi uhdesinde bulundurdu.¹¹⁰³

19. MUHAMMED b. TUĞÇ (ö.334/946)¹¹⁰⁴

Muhammed b. Tuğç'un dedesi Cuf Abbasi halifesi Mu'tasım zamanında Fergana'dan getirilen Türk gulâmlar arasında idi. Cuf cesaret ve savaş kabiliyetinden dolayı Sâmerâ'da devlet hizmetine alındı. Cuf'un ölümü sonrasında oğlu Tuğç, Mısır'a gidip Ahmet b. Tolun'un hizmetine girdi. Tuğç Dimaşk ve Taberiye valiliklerinde bulundu. Oğlu Muhammed ise 935 yılında Mısır'da kurulan İhşîdîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı oldu. Devlet yönetiminde Ahmet b. Tolun'u örnek aldı. İbn Hallikân'a göre 400 bin kişilik bir orduya sahipti. Büyük harcamalarla kurulan bu ordu devrinin en güçlü ordusuydu.¹¹⁰⁵ Tolunoğulları gibi İhşîdîler de bağımsızlıklarını korumak ve devam ettirmek için orduya itina gösterdiler.¹¹⁰⁶ Muhammed b. Tuğç'ın kendi korumasını yapan 8.000 gulâmı bulunmaktaydı.¹¹⁰⁷

¹¹⁰² Daha fazla bilgi için bkz. H.Dursun Yıldız, "İnak et-Türkî", **DİA**, XXII, s.256-257.

¹¹⁰³ Yıldız, "İnak et-Türkî", s.256.

¹¹⁰⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", **DİA**, XXX, s.584-585.

¹¹⁰⁵ Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", s.584.

¹¹⁰⁶ Kopruman, "İhşidoğulları", s.218; Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, s.359; Ağrakça, "İhşîdîler", s.551 (Makrizî'den naklen).

¹¹⁰⁷ Özkuyumcu, "İhşîdîler", s.55.

20. MÜBÂRİZEDDİN ARMAĞANŞAH (ö.637/1239)¹¹⁰⁸

Mübârizeddîn Armağanşah, Mübârizeddin Ertokuş'un azadlı kölelerindedir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in cülusunda *üstâdüddâr*¹¹⁰⁹ mevkiinde bulunuyordu. II. Gıyâseddin Keyhüsrev 635 /1237 de oğlu İzzeddin Keykavus'un atabeyliğini ona verdi. Bu unvanın 637 /1239 tarihli medrese kitabesinde bulunması da bunu teyit eder. Mübârizeddîn Armağanşah bir kaç yıl kadar *atabeylik* mevkiinde kaldı.¹¹¹⁰ Mübârizeddîn Armağanşah İzzeddin Keykavus'un atabegliğine tayin edildikten sonra, iş başına geçince Sultan (Gıyaseddin Keyhüsrev) ona kardeşlerinin öldürülmesi görevini verdi. Fakat iyi işleriyle tanınan ve dürüst bir kişiliğe sahip olan Armağanşah, onları öldürme görevini yerine getirmedi.¹¹¹¹ Bu esnada patlak veren Babailer 637/1239 hareketi Selçuk devletini sarsmağa başladı. Korku, içerisinde bulunan Keyhüsrev Kubâd-âbad'a çekilerek Mübârizeddîn Armağanşah'ı isyanın bastırılması için ordunun başında gönderdi. Armağanşah bunlarla yaptığı müteaddit muharebelerde bazı muvaffakiyetler kazandı ve bizzat Baba İshak'ı öldürmeğe muvaffak olduysa da Baba İshak'ın ölümüne inanmayan müridleri muharebeye devam ederek nihayet Armağanşah'ı da şehit ettiler.¹¹¹² İbn Bibi, Armağanşah'ın cömertliği, dindarlığı ve ahlâkı ile maruf olduğunu söyler.¹¹¹³

21. MÜBÂRİZEDDİN BEHRAMŞÂH (ö.620/1223)

Mübârizeddîn Behramşâh da I.Gıyaseddin Keyhüsrev, I.İzzeddin Keykavus ve I.Alâeddîn Keykubâd'ı tahta çıkaran, nüfuz ve kudret sahibi, devletin idaresinde söz sahibi beylerden biri idi.¹¹¹⁴ I.İzzeddin Keykavus dönemine ait kitabelerde ismi büyük emir ve kumandanlar arasında geçmekte olup, Sivas valiliği¹¹¹⁵ ve *Emir-i Meclis*

¹¹⁰⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.420-423.

¹¹⁰⁹ Saray nazırı demek olup saraya ait gelirleri kontrol eden, mutfak ve şaraphanedeki memurların başında bulunan görevli.Bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.420

¹¹¹⁰ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.420-421; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.27.

¹¹¹¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.27.

¹¹¹² Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.421-422.

¹¹¹³ Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", s.422-423; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, II, s.51.

¹¹¹⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.339; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.302.

¹¹¹⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.306.

görevlerinde bulundu.¹¹¹⁶ Cömertliği, cesareti, askerlik ve savaş sanatının incelikleri hakkında engin bilgisi ve yeteneği ile tanınan Mübârizeddîn Behramşâh, Ruzbe gibi has adamlarıyla birlikte I.Alâeddîn Keykubâd tarafından Kayseri yakınlarındaki Zamantı kalesine gönderildi.¹¹¹⁷ Anonim Selçuknâme'ye göre Mübârizeddîn Behramşâh I.Alâeddîn Keykubâd tarafından bertaraf edilen 24 emir arasında bulunmaktadır.¹¹¹⁸

22. SEBÜK TEGIN (ö.387/997)¹¹¹⁹

Gazneliler hanedanının gerçek kurucusu kabul edilen Sebük Tegin bir akın sırasında komşu kabilelerden Tuhsılar'a esir düştü ve Buhara'da Sâ mânî Emîri Alp Tegin tarafından satın alındı.¹¹²⁰ Zamanla iyi bir asker, ileri görüşlü bir idareci olarak ön plana çıktı. Kısa zamanda saray halkının sevgisini kazandı.¹¹²¹ Sebük Tegin'in satın alındıktan üç gün sonra Alp Tegin tarafından terfi ettirilmesi¹¹²² bu yeteneklerinden dolayı olmalıdır.

Sebük Tegin, Alp Tegin'in himayesiyle Sâ mânî sarayında hızla yükseldi ve önemli görevlere tayin edildi. Alp Tegin'in kızıyla evlendi.¹¹²³ Bu evlikten doğan ve Mahmut ismi verilen çocuk, Türk ve İslâm dünyasının en önemli şahsiyetlerinden biri olacaktır.

Gazneliler Devleti'nin gerçek kurucusu Sebük Tegin, askerleri tarafından çok sevilmiş, ölümünden sonra Gazneliler arasında "Emîr-i Âdil" lakabıyla anılmıştır. Çocuklarının eğitimine çok önem veren Sebük Tegin, onlar için *Pendnâme* adıyla bir eserde kaleme almıştır.¹¹²⁴

¹¹¹⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.322.

¹¹¹⁷ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.313.

¹¹¹⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.341; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.313.

¹¹¹⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, s.262-263.

¹¹²⁰ Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, s.262.

¹¹²¹ Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, s.164.

¹¹²² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Köymen, s.74-75; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Bayburtlugil, s.151-153.

¹¹²³ Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, s.262.

¹¹²⁴ Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, s.263.

23. SEYFEDDİN AYABA (ö.620/1223)

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in en eski ve sadık adamlarından birisidir. Onunla gurbette de birlikte olmuştur. Rum dilini de biliyordu. Sultanın yiyecek ve içecek işlerinin düzenleyicisi idi. İzzeddin Keykavus devrinde de üst düzeyde görevlerde bulundu.¹¹²⁵ Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus ve Alâeddîn Keykubâd'ı tahtta çıkaran nüfuz ve kudret sahibi beylerden biri olarak¹¹²⁶ hem maddî gücü hem de manevî otoritesi son derece yüksek bir devlet adamı idi.¹¹²⁷

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in çocukları I.İzzeddin Keykavus ve I.Alâeddîn Keykubad'ın gurbet hayatlarındaki eğitimleri ile Seyfeddin Ayaba ilgilendi.¹¹²⁸ Seyfeddin Ayaba, hem İzzeddîn Keykâvus'un hem de Alâeddîn Keykubâd'ın eski hocası ve atabeyi idi.¹¹²⁹ *Emir Çaşnigir* Seyfeddin Ayaba Alaşehir muharebesinde esir düşen Selçuklu beylerindendir.¹¹³⁰ Alaşehir müharebesi sonrasında bozulan Selçuklu-Bizans ilişkilerinin düzelmesinde önemli rol oynamıştır.¹¹³¹

I.Alâeddîn Keykubâd döneminin gulâm kökenli büyük emirlerden olan Seyfeddin Ayaba'nın çok büyük bir serveti ve çok sayıda gulâm kökenli hizmetlileri vardı. İbn Bibi örnek olarak, *Çaşnigir* Seyfeddin Ayaba'nın mutfağından günde seksen koyun, buna karşılık sultaninkinden yalnızca otuz koyun dağıtıldığını anlatır.¹¹³² İbn Bibi başka bir rivayetinde Seyfeddin Ayaba'nın mutfağında her gün 100 baş koyunun tüketildiğini söyler.¹¹³³ Seyfeddin Ayaba, ülkenin büyük beylerini kendine bağlamış, alışkanlıklarından vazgeçmeyen ve yapılan bir şeyde eksiklik ve ihmâl gördüğü zaman her zaman tepki gösteren biriydi.¹¹³⁴ I.Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışında etkisi

¹¹²⁵ Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, s.48.

¹¹²⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.339; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.222; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", **GEFAD**, IV, s.318.

¹¹²⁷ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.318.

¹¹²⁸ Emine Uyumaz, *Sultan I.Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1327)*, TTK Yay., Ankara 2003, s.11-12.

¹¹²⁹ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.287.

¹¹³⁰ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.131.

¹¹³¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.151-154.

¹¹³² İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.283; Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", **Cogito**, s.98; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.339.

¹¹³³ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.222.

¹¹³⁴ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, s.222.

büyük olan *Emirü'l Ümerâ* ve *Çaşnigir* Seyfeddin Ayaba'nın diğer beyler üzerinde de sultandan daha fazla tesir gücüne sahipti. Otoritesinin sarsıldığını gören sultan tarafından maiyetindeki beyler ile birlikte bertaraf edildi.¹¹³⁵

24. ŞEMSEDDİN ALTUNABA (ö.636/1238[?])¹¹³⁶

Sultan Alâeddîn'in has köleleri arasında özel ve seçkin bir yere sahip olan Şemseddin Altunaba, zekâsı, dirayeti, basireti, cömertliği ve samimiyeti ile tanındığı gibi herkesin sevgisini ve saygısını da kazanmıştı.¹¹³⁷ II. Kılıçarslan ve oğlu Rükneddin Süleymanşah devrinde *sipehsâlâr*, I.Alâeddîn Keykubad zamanında *çaşnigir* olarak görev yapan gulâmlardan biridir. I.Alâeddîn Keykubad son zamanlarında oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in *atabeği* ve *beylerbeyi* olarak tayin edildi.¹¹³⁸

Türkiye Selçuklu Devleti'ne büyük hizmeti dokunan atabeylerin başında gelen Şemseddin Altunaba, II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Sadeddin Köpek tarafından öldürülmüştür.¹¹³⁹ Vakfîyesinde evkafı için mütevellî ve nazır olarak azadlı kölelerinden Necibeddin Ayaz ve Ruzbe'yi tayin etmesi, Celâleddîn Karatay ve Mübârizeddin Ertokuş gibi bunun da, evlatsız olduğunu gösterir.¹¹⁴⁰

25. ZEYNEDDİN BEŞARE (ö.620/1223)

Türkiye Selçuklu devletinde; cami, medrese, imâret ve ribât (kervansaray ve zâviye) inşâsında, yaptığı hayrat ve vakıflarla hayır işlemekte himmeti büyük olan devlet adamlarından biridir.¹¹⁴¹ İzzeddin Keykavus (1211-1220) döneminde Niğde valiliğine tayin edildi.¹¹⁴² Bu döneme ait kitabelerde ismi İzzeddin Keykavus'a mensup

¹¹³⁵ R.Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s.59-60; F.Şamil Arık "Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl", s.67.

¹¹³⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Turan, "Selçuklu Devri Vakfîyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfîyesi ve Hayatı", s.197-235.

¹¹³⁷ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, II, s.134.

¹¹³⁸ Turan, "Selçuklu Devri Vakfîyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfîyesi ve Hayatı", s.197; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye*, I, s.310.

¹¹³⁹ R.Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, (Vezîr ve Divân) , MEB Basımevi, İstanbul 1995, s.64; Turan, "Selçuklu Devri Vakfîyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfîyesi ve Hayatı", s.199.

¹¹⁴⁰ Turan, "Selçuklu Devri Vakfîyeleri I., Şemseddin Altun-Aba,Vakfîyesi ve Hayatı", s.200.

¹¹⁴¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1984, s.341.

¹¹⁴² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.297.

büyük emir ve kumandanlar arasında geçmektedir.¹¹⁴³ I.İzzeddin Keykavus'un ölümü sonrasında tahta kimin geçeceğine karar veren ekibin içerisinde olup, *Emir-i Ahur* görevinde bulunuyordu.¹¹⁴⁴ I.Alâeddîn Keykubâd'ın ilk yıllarında da nüfuz ve kudreti artmış, devletin idaresinde söz sahibi beyler arasında idi.¹¹⁴⁵ I.Alâeddîn Keykubâd ile büyük emirler arasında cereyan eden nüfuz çatışması sırasında Zeyneddîn Beşare da bertaraf edilmiştir(1223). Nitekim Zeyneddîn Beşare'nın Niğde'de inşâ ettiği caminin kitabesinde mevcut 620 yılı da (1223) bunu teyid eder ve eserin yapımından sonra sahibinin aynı yıl içinde idam olduğunu gösterir.¹¹⁴⁶ Türkiye Selçuklu saray teşkilatının en büyük görevlilerinden biri olan *Emîr-i Âhûr* Zeyneddîn Beşare değişik bir ölüm cezasına çarptırılmış, bir evin içindeki bir odaya konarak burasının kapısı örülmüş ve burada açlık, susuzluk ve havasızlıktan ölmüştü.¹¹⁴⁷

¹¹⁴³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.306.

¹¹⁴⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.326; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.302.

¹¹⁴⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.339.

¹¹⁴⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.342.

¹¹⁴⁷ F.Şamil Arık "Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl", **Bulleten**, LXIII, S.236, s.68-69; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", s.313.

SONUÇ

Her kültür ve uygarlıkta tanımı yapılmış bir müessese olan köleliliğin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. İlk ve ortaçağlar boyunca tabii karşılanan bir sosyal müessese olarak varlığını yakın çağlara kadar devam ettirmiş, uygarlığın gelişimine paralel olarak etkinliğini kaybetmiştir. IX. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar doğudan batıya, güneyden kuzeye (Asya-Afrika-Avrupa) büyük bir coğrafyada varlığını devam ettirmiş olan “*Gulâm (Kul) Sistemi*”nin de en önemli insan kaynaklarından biri bu “*Kölelik Müessesesi*” olmuştur.

Esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen bir mekanizma olan “*Gulâm (Kul) Sistemi*” askeri bir kurum olarak üzerinde durulması gereken en önemli uygulamalardan biridir. İslâm dünyasında IX. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın başlangıcına kadar yaklaşık bin yıl süren “*Gulâm (Kul) Sistemi*”, İslâm’ın savunmasında ve yayılmasında temel bir rol oynamıştır.

“*Kul*” statüsünden “*Bey*” statüsüne geçişi sağlayan “*Gulâm (Kul) Sistemi*”, İslâm dünyasında Abbasi Devleti ile uygulanmaya başlanmış olan bir sistemdir. Bu sistemde çocuk denecek yaşta toplanan namzetler, “*Gulâmhâne*” adı verilen merkezlerde silah kullanmayı ve saray hizmetlerini öğrenirler; dini, askeri ve idari alanlarda eğitim görürler, yetenekli oldukları alanlarda uzmanlaşırlardı. Hükümdarın yakın çevresindeki devlet adamları ve kumandanları, gulâm sistemi ile yetişen kullar arasından seçilirlerdi. Gulâm sisteminde eğitim süresi, namzedin yeteneklerine göre değişir, yaklaşık 15-20 yılı bulurdu. Her an savaşa hazır olan merkez kuvvetleri (hassa ordusu) de bunlardan teşkil edilirdi.

Gulâm birliklerini ücretli veya aşiret kuvvetlerinden ayıran en önemli nitelikleri; küçük yaşta alınıp istenilen şekilde yetiştirilmesi (Ağaç yaş iken eğilir), kökenlerinin bilinmemesi, her an sefere hazırlıklı olmaları, mahalli bağlılıklarının olmaması, efendilerine olan sadakât ve içten bağlılıklarıdır. Gulâm sisteminde yer alan kişiler;

savaşta ele geçirilmiş, satın alınmış, devşirilmiş, hediye edilmiş olsalar dahi köle muamelesi görmezler, tamamen özel muamele görürler ve yetiştirilmelerine ihtimâm gösterilirdi. Devlet adamı, yönetici, asker, kumandan, vali, saray görevlisi vb. birçok alanda istihdam edilirdi. İstihdam edildikleri görev ve makamlara göre de (merkez, taşra, kumandan, vali) nitelikleri farklılaşırdı.

Gulâmların orduda ve saray hizmetlerinde ücretli köle-asker olarak istihdam edilmesine daha çok Abbasiler zamanında başlanmış; Büveyhoğulları, Samanoğulları devletleri ile devam etmiş, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular ile bu askeri teşkilat Türk devletlerinde de görülmüş; Büyük Selçukluları takip eden Türkiye Selçukluları, Eyyubîleri ve Memlûkler ile de yaygınlık kazanmıştır. Yukarıda adı geçen Türk devletlerinden ayrı olarak kölelerden oluşan bir devlet kurmuş olan Memlûkler ile bu askeri teşkilat en mükemmel şekle kavuşmuştur.

Ortaçağ Türk devletlerinde mevcut “Gulâmhâne” adı verilen ve bugünkü askeri liselere benzeyen bu köle okulları, hükümdar sarayı ve ordusu için olduğu kadar ileri gelen devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için de tahsil ve terbiye görmüş seçkin köle ve cariyeler yetiştirmiştir. Seçkin köleler yalnız orduyu teşkil etmemiş; askeri ve idari makamları ellerinde bulundurmuş; pek çok ilmi, edebi, dini şahsiyetler ve tarihçiler de bunlar arasından çıkmıştır. Küçük yaşta eğitime alınan gulâmlara, daha fazla güvenilmiş, liyakat, hüner ve kahramanlıkları nispetinde yüksek makamlara daha kolay çıkmışlardır.

“Gulâm (Kul) Sistemi”, Osmanlılara Yeniçeri ocaklarının kurulması ve saray kölelerinin temini konusunda örneklik teşkil etmiş, “Devşirme Sistemi” ve “Enderûn Saray Okulu” ile de Osmanlılar ihtiyaç duydukları nitelikli kadroları yetiştirme imkânına kavuşmuşlardır.

“Devşirme Sistemi”; Osmanlı Devleti’ne ihtiyaç duyduğu nitelikli kadroları kendi kaynaklarından temin etme ve kendi dünya görüşlerine uygun kadrolar yetiştirme imkânı vermiştir. Bu sistem Osmanlıların “Gulâm Sistemi”ne getirdikleri önemli bir yeniliktir. Hem İslamlaşmaya hizmet etmekte, hem de istenilen niteliklere sahip devlet kadrolarını yetiştirmek için en önemli kaynak vazifesi görmektedir.

“Enderûn Saray Okulu” da İslâm dünyasının en üst dereceli eğitim kurumu olarak, saray için seçilen üstün zekâlı ve yetenekli gulâmların eğitimi için uzun yıllar üzerine düşen görevi lâıykıyla yerine getirmiştir. En kabiliyetlisini seçme, yeteneğine en uygun bir alanda herkesi görevlendirme; güvenilir, disiplinli, itaatkâr niteliklere sahip askeri ve idari kadrolar sayesinde Osmanlı Devleti’nin merkezi gücü artmış, rakip hanedanların ortaya çıkması engellemiş ve Osmanlı en uzun ömürlü hanedanlardan biri olmuştur.

Sonuç olarak; Türk devletlerinde herkes kabiliyet ve çalışkanlığına göre her makama yükselebilirdi. Örneğin Balasagunlu Yusuf Has Hâcib, bunun tek şartının Bey’e (devlete, millete) hizmet etmek olduğunu söyler. Ülkemizdeki üstün zekâlı ve yetenekli çocukların, yeteneklerinin farkında olmaları ve bu yeteneklerini en üst düzeyde kullanabilmeleri için açılmış olan “Bilim ve Sanat Merkezleri” ile devletimizin “nitelikli insan gücü” ihtiyacı karşılanacaktır. Üstün zekâlı ve yetenekli çocuklar için oluşturulan ve uzun yıllar uygulanan bu sistemin, günümüzde “Bilim ve Sanat Merkezleri” ile devam edeceğine inanıyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz ed-Dûri, “Emîr”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 121-123.
- AFYONCU, Erhan, “Sokullu Mehmed Paşa”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 354-357.
- AGOSTON, Gabor, “Savaş-Osmanlı Dönemi”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 196-200.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, “İhşîdîler”, **DİA**, XXI, İstanbul 2000, 551-553.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, “Büveyhîler Devrinde Türk Komutanları I”, **Bellekten**, LIII /207-208, Ankara 1989, 607-635.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıtas-ı Enbiya*, VI, Haz. Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- AKARSU, Füsün, “Enderûn: Üstün Yetenekliler İçin Saray Okulu” *Üstün Yetenekli Çocuklar (Seçilmiş Makaleler Kitabı)*, Haz. Mustafa Ruhi Şirin, Adnan Kulaksızoğlu, Ahmet Emre Bilgili, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 2004, s.97-101.
- AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, Ankara Üniversitesi **DTCF Dergisi**, XIII, S.1-2, Ankara 1955, s.27-51.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet-Said ÖZTÜRK, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- AKKUŞ, Suzan, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007.
- AKKUTAY, Ülker, *Enderûn Mektebi*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1984.
- AKKUTAY, Ülker, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, **Osmanlı**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, 187-193.

- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1985'e), Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Yay., Genişletilmiş 2.Baskı, Ankara 1985.
- ALİKILIÇ, Dünder, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*, Y. Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- ALİ SEYDİ BEY, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Baskı Tarihi Yok.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyûbi Askerî Teşkilâtına Tesiri" , **Bellekten**, LIV/209, (1990), 117-120.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Aksungur", **DİA**, II, İstanbul 1989, 296.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Atabeg", **DİA**, IV, İstanbul 1991, 38-40.
- ANSARI, A.S. Bazmee, "İltutmuş", **DİA**, XXII, İstanbul 2000, 158-159.
- ARIK, F.Şamil, "Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl", **Bellekten**, LXIII, S.236, 43-93.
- ARSAL, S. Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ötüken Yay., İstanbul 1947.
- ASADOV, Farda, "8-10.Yüzyıllarda Abbasi Ordusundaki Türk Muhafızlarının Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar", Çev. Mahmut Yavaşı, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz. A.Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- AVCI, Casim, "Mu'tasım-Billâh", **DİA**, XXXI, İstanbul 2006, 380-382.
- AYALON, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV, Ege Üniv. Edebiyat Fak.Yay., (1988), 211-248.
- AYDIN, M. Akif-Muhammed Hamidullah, "Köle", **DİA**, XXVI, Ankara 2002, 237-246.

- AYHÜN, E. Ahmet, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- AZİMLİ, Mehmet, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 364-374.
- BAKIREZER, Güven, “Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik”, Ankara Üniv. **Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi**, LXIII, S.1, (2008), 18-54.
- BARTHOLD, W, “Alp Tegin”, **İA**, I, İstanbul 1940, 386.
- BAYKAL, İsmail H., *Enderûn Mektebi Tarihi*, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1953.
- BAYKARA, Tuncer, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, TTK Yay., Ankara 1997.
- Baypars Tarihi** (Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi), Çev.M.Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara, 2000.
- BİLHAN, Saffet, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1988.
- BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, Ankara Üniv. **Hukuk Fak. Dergisi**, XXXVIII/1-4, Ankara 1981, 65-103.
- BOZKURT, Nahide, “Hârûnürreşîd”, **DİA**, XVI, İstanbul 1997, 258-261.
- BUSSE, Heri-Bert, “Büveyhîler” **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, V, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1989, 509-561.
- CARRETTO, Giacomo E., *Akdeniz’de Türkler*, Çev.Durdu Kundakçı-Gülbende Kuray, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
- ÇAKIR, Ayşe, *Bozkır Kültür Çevresinde Sosyal Yapı ve Teşkilatlanma*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

- ÇAY, Abdulhalûk , “Eyyûbîler Hanedanı”, **Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya Tarih)**, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, 328-330.
- ÇELEBİCAN,Özcan, “Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik”, Ankara Üniv. **Hukuk Fak. Dergisi**, XXXXIII/1, (1993), 299-311.
- ÇELİK, Aydın, “Fatımîler Devleti’nde Türkler”, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 381-387.
- ÇETİN, Altan, *Memlûk Devleti’nde Askeri Teşkilat*, Eren Yay., İstanbul 2007.
- ÇETİN, Altan, “Selçuklu Teşkilatının Memluklara Tesiri”, **Bellekten**, LXVIII/251, (2004), 105-130.
- ÇETİN, Birol, “Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme”, **Osmanlı**, VI, (Ankara 1999), 271-278.
- ÇUBUKÇU, Asri, “Devâtdâr”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, 221-222
- ÇUBUKÇU, Asri, “Emir-i Meclis”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 141-142.
- ÇUBUKÇU, Asri, “Muhammed b. Tuğç”, **DİA**, XXX, İstanbul 2005, s.584-585
- De BUSBECG, Ogier Ghiselin, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, Baskı Tarihi yok,
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- DEMİRKENT, Işın, “Bizans”, **DİA**, VI, İstanbul 1992, 230-244.
- DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1998.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999.

- DOĞAN, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, Ankara Üniv. **İlahiyat Fak. Dergisi**, XXXVII, (1998), 407-442.
- EBERHARD, W., “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler:3, Tobalar’da Köle Usulü”, **Bellekten**, X/38, (Ankara 1946), 255-270.
- Ebu Ca’fer Muhammed bin Cerir Taberi, *Tarih el-Ümeme ve el-Müluk*, VI, TTK Kütüphanesi Basılmamış Çeviriler, Çev. Zakir Kadir Ugan.
- Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki, *Atabetü’l-Hakayık*, Haz.Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2006.
- el-Bundarî, *Zubdatü’n-Nusra ve Nuhbatü’l-Usra*, (Nşr. M. Th. Houtsma Leiden,1889) Türkçe Terc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1999.
- el-Câhiz (Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz), *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
- ENÇ, Mitat, *Üstün Beyin Gücü*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara 2005.
- ENÇ, Mitat, “Eğitimde Önder Yetiştirme Sorunu”, Ankara Üniv. **Eğitim Bilimleri Fak. Dergisi**, IV, S.1, (1971), 75-83.
- ENGİN, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1998.
- ENGİN, Nihat, “Köle-Osmanlılar’da Kölelik”, **DİA**, XXVI, Ankara 2002, 246-248.

- ERDEM, Ali Rıza, “Türkiye’nin Önemli Sorunlarından Biri: Yetiştirdiği İnsan Tipi”, **Üniversite ve Toplum**, VI, S.4, Aralık 2006, <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=292>, 04.02.2011.
- ERDEM, Y.Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- EROL, Ayşe F., “Arkaik Dönem Atina’sında Kölelik Sistemi”, Gazi Üniv. **Gazi Eğitim Fak. Dergisi**, XXVII/1, (2007), s.249-260.
- ERTUĞ, Z. Tarım, “Saray”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 117-121.
- es-SEYYİD, Seyyid Muhammed, “Hasekiyye”, **DİA**, XVI, İstanbul 1997, 373-374.
- FAROOQI, N.R., “Delhi Sultanlığı”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, 130-132.
- FÂRÂBÎ, *El Medinetü’l Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, MEB Yay., Ankara 1989.
- FAYDA, Mustafa (Ed.), *İlk Dönem İslam Tarihi*, Açıköğretim Fak. Yay., Eskişehir 2005.
- FRYE, R. N.-Adnan Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark’ta Türkler”, **Bellekten**, X/37 (Ocak 1946), 97-131.
- Gazalî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Semerkand Yay., Terc. Hüseyin Okur, İstanbul 2008.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002.
- GENÇ, Reşat , “Karahanlılar”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 137-179.
- GEREK, Nüvit (Ed.), *Siyaset Bilimi*, Açıköğretim Fak. Yay., Eskişehir 2004.
- GİBB, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs Yay., İstanbul 1991

- GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Doktora Tezi, Ankara 2001.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Doktora Tezi, Ankara 2008, 26-77.
- GÖKSU, Erkan, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, **Nüsha**, VII/ 24, (Güz 2007), 65-84.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni”, **Osmanlı**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, 558-560.
- GURBANOV, Abbas, *Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Doktora Tezi, Konya 2007.
- GÜRBÜZ, Osman, “Boğa el-Kebîr’in Ermeniye Seferi”, Atatürk Üniv. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.22, Erzurum 2003, s.233-250.
- GÜL, Muammer, “Önasya’da Bir Türk Devleti: Eyyubiler (1175-1250)”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 77-85.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, **Bellekten**, VII/25, (1943), 59-99.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “Abbas Oğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Bellekten**, VI/23-24, (1942), 177- 205.
- GÜNER, Ahmet, “Muizzüddeve”, **DİA**, XXXI, İstanbul 2006, 99-100.
- GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1988.

- HACIGÖKMEN, M. Ali, “Alâeddin Keykubat Dönemi Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz”, *I. Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Yusuf Küçükdağ, Mustafa Çıpan), Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, Konya 2010, 309-316.
- Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderûn (Letaif-i Enderûn) 1812-1830*, Çev. Cahit Kayra, Güneş Yay., İstanbul 1987.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Red. Hakkı Dursun Yıldız, XII, Çağ Yay., İstanbul 1989, 293-453.
- HAMİDULLAH, M., “Abd” , **DİA**, I, İstanbul 1988, 57.
- HAS HACİB, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- HAS HACİB, Yusuf, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara 2007.
- HEY’ET, Cevat, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- HİTTİ , Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, II, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- HİTTİ , Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, IV, Boğaziçi Yay., İstanbul 1981.
- HOLT, P. M., “Memluk Sultanlığı’nda Devlet Yapısı”, Çev. Samira Kortantamer, *Belleten*, LII/202, (1988), 227-246.
- ITZKOWITZ, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, Terc. İsmet Özel, Çıdam Yay., İstanbul 1989.

- İbn Bibi (El-Hüseyin B.Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), *El-Evamirü'l Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye (Selçukname)*, Haz.Mürsel Öztürk, 2 Cilt, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- İLGÜREL, Mücteba, “Acemi Oğlanı”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 324-325.
- İNALCIK, Halil, “Mehmed II”, **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, 395-407.
- İNALCIK, Halil, *Doğu Batı, Makaleler I*, Doğu Batı Yay., Ankara 2006, 133-137.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302–1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul 2005.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Beylerbeyi”, **DİA**, VI, İstanbul 1992, 69-74.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Enderûn”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 185-187.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlılar-Siyasi ve İdari Teşkilat”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 502-505.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Galata Sarayı”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, 322-323.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Kapı Halkı”, **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, 343-344.
- İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- İZGİ, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, Yeditepe Yay., Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2009.
- JUYNBOLL, Th. W., “Abid (Abd)”, **İA**, I, MEB Yay., İstanbul 1942, 110-114.

- KARAMANLIOĞLU, Ali F., “Kutadgu Bilig ve Kumandan”, **Türk Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., S.58, (Ankara 1967), 45-48
- KARAPINAR, Mahmut, “Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 352-363.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, **İA**, X, MEB Yay., İstanbul 1967, s.399.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Abbasiler Zamanında Türkler (Etrâk)”, **Türk Dünyası El Kitabı, (Coğrafya-Tarih)**, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, 238-240.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “İslami Türk Devletleri’nde Kültür ve Teşkilat”, **Türk Dünyası El Kitabı, (Coğrafya-Tarih)**, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, 351-382.
- KÂLDY NAGY, Gy, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları” Ankara Üniv. DTCF **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/12-13, (1969), 49-56.
- KAYA, Selim, “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat”, **Akademik Bakış**, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, S.15, (Ekim 2008), 1-2.
- KAYA, Mahmut, “Fârâbî”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, s.145-162.

- KAYALI, İsmail, C. Arslanoğlu, “Selçuklularda Ordu, Kuruluşu, Silahları ve Gelişmeler”, **Türk Kültürü**, Türk Kara Kuvvetleri Özel Sayısı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., S.131, Yıl XI, (Eylül 1973), 161-178.
- KELEŞ, Bahattin, “Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay, 394-398.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev.Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlûk”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 87–90.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memluk Sistemi”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 320-336.
- KOCA, Salim, *I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, TTK Yay., Ankara 1997.
- KOCA, Salim, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Askeri Kültür”, **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı**, I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara 2006), 215-227.
- KOCA, Salim, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, Gazi Üniv. **Gazi Eğitim Fak. Dergisi**, IV, (2009), 282-323.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yay., İstanbul 1991.
- KOÇER, Hasan Ali, *Eğitim Tarihi*, Ankara Üniv. Eğitim Fak. Yay., Ankara 1980.
- KODAMAN, Bayram, “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, Süleyman Demirel Üniv. Fen Edebiyat Fak. **Sosyal Bilimler Dergisi**, (Aralık 2007), S.16, 1-24.

- KONUKÇU, Enver, “Kutbüddin Aybeg”, **DİA**, IV, İstanbul 1991, 231-232.
- KONUKÇU, Enver, “Halacîler”, **DİA**, XV, İstanbul 1997, 227-228
- KOPRAMAN, K.Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- KOPRAMAN, K.Yaşar, “Memlûkler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 433-540.
- KOPRAMAN, K.Yaşar, “Tolunoğulları”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 55-79.
- KOPRAMAN K.Yaşar, “İhşidoğulları”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 181-221.
- KOPRAMAN, K.Yaşar, “Mısır Memlukleri (1250–1517)”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 99-126.
- KOPRAMAN, K.Yaşar, “Baybars I”, **DİA**, V, İstanbul 1992, 221-223.
- KORTEK, S.Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK Yay., Ankara 2006.
- KÖKTAŞ, Arif, “Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı: Enderûn Mektebi”, **Yeni Türkiye**, (Osmanlı Özel Sayısı II), S.32, (Mart- Nisan 2000).
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Atay Kültür Yay., Ankara 1972.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yay., İstanbul 1986.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilâsına Kadar Türkler)*, Yayına Haz. M. Hanefi Palabıyık, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, “Aybeg”, **İA**, II, İstanbul 1944, 58-60.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, “Balaban”, **İA**, II, İstanbul 1944, 263-268.

- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, “Baybars I”, **İA**, II, İstanbul 1944, 357-363.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Bey”, **DİA**, VI, İstanbul 1992, 11-12.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Çavuş”, **DİA**, VIII, İstanbul 1993, 236-238.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Fîrûz Şah Tuğluk”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, 141-142.
- KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- KÖYMEN, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı I*, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara 1983
- KÖYMEN, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara Üniv.DTCF Yay., Ankara 1983.
- KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, TTK Basımevi, Ankara 2001.
- KÖYMEN, M. Altay, *Tuğrul Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- KUCUR, Sadi S., “Nâib-i Saltanat”, **DİA**, XXXII, İstanbul 2006, 313-314.
- KUŞÇU, Ayşe D., *Eyyubi Devleti Teşkilatı*, Gazi Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Doktora Tezi, Ankara 2005.
- KUŞÇU, Ayşe D., “Eyyûbiler Döneminde Ordu ve Askerî Teşkilat”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Genelkurmay Atase Başkanlığı, S.11, (Ankara 2008), 62-107.
- KÜTÜKÇÜOĞLU, Mübahat S., “Arz”, **DİA**, III, İstanbul 1991, 438-440.
- LEWIS, Raphaela, *Osmanlıda Günlük Yaşam*, Çev. Adile Runa Orhunsoy, Alter Yay., Ankara 2009.
- LEWIS, Bernard, *Ortadoğu (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Arkadaş Yayınevi, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2005.
- Mehmet Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, Haz. M. Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985.

- MERÇİL, Erdoğan, “Alp Tegin”, **DİA**, II, İstanbul 1989, 525-526.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, **Belleten**, LXX, S.259, (Ankara 2006), 833-844.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, **DİA**, VI, İstanbul 1992, 496-500.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gulâm”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 180-184.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 223-299.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, 480- 484.
- MERÇİL, Erdoğan, “Kirman Selçukluları”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VII, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1989, 232-289.
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, “Saffarîler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, V, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1989, 417-449.
- MERÇİL, Erdoğan, “Hazinedar”, **DİA**, XVII, İstanbul 1998, 141-143.
- MERÇİL, Erdoğan, “Simcûrîler”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 210-211.
- MERÇİL, Erdoğan, “Sipehsâlâr”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 259-260.
- MERÇİL, Erdoğan, “Sebük Tegin”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 262-263.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklular -Selçuklular’da Devlet Teşkilatı”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 389-392.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, C.I-II, Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1987.
- Nizamü’l-Mülk**, *Siyasetname*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999.

- Nizamü'l-Mülk**, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 2003.
- NUHOĞLU, Güller, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Doktora Tezi, İstanbul 1995.
- NUHOĞLU, Güller, "Gazneli Devlet Teşkilatı", **Türkler**, V, Ankara 2002, 286-308
- OLGUNER, Fahrettin, "Eflâatun", **DİA**, X, İstanbul 1994, 469-476.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yay., İstanbul 2007.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2008.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2006.
- ÖĞEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara 1979.
- ÖĞEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul 2001.
- ÖZ, Mehmet, "Osmanlılar-Sosyal Hayat", **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 532-538.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, 404-412.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 239-262.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârizm", **DİA**, XVI, İstanbul 1997, 217-220.
- ÖZBEK, Süleyman, "Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat", Kocatepe Üniv. **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, III, S.1, (2001), 41-58
- ÖZBİLGİN, Erol, "Enderûn Mektebi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, İz Yay., IV, İstanbul 1996, 228-231.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Bîrun", **DİA**, VI, İstanbul 1992, 205.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlılar-Askeri Teşkilat”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 509-512.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Pencik”, **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, s.226–228.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Ordu-Osmanlı Dönemi”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 362-367.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Gulâm-Osmanlılar”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 184.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Kul”, **DİA**, XXVI, Ankara 2002, 348–350.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Doğancı”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, 487-489.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Devşirme”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, 254-257.

ÖZCAN, Koray, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri”, Anadolu Üniv. **Sosyal Bilimler Dergisi**, (2006/1), 205-223.

ÖZCAN, Tahsin, “Pazar”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 206-208.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 211-225.

ÖZDEMİR, M. Nadir, “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniv.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., S.18 (Güz 2005), 211-230.

ÖZDEMİR, M. Nadir, “I.Alâeddin Keykubat Döneminde Saray Hayatında ve Orduda Gulâmlar”, *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Yusuf Küçükdağ, Mustafa Çıpan, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, Konya 2010, 107-113.

ÖZDEMİR, Serdar, *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yay., İstanbul 2008.

ÖZEL, Ahmet, “Esir”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 382-389.

- ÖZGÜDENLİ, Osman, “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038–1064)”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 249-264.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “İhşidiler”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 39-59.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tolunoğulları”, **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 15-38.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Türk Tarihinden Yapraklar*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1985
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar (İslâm Devletleri)*, I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2005.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986.
- ÖZTÜRK, Cemil , “Osmanlılar-Eğitim ve Eğitim Kurumları”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 565-568.
- ÖZYETGİN, A.Melek, “XIV. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan’ın Bilgisi Dâhilindeki Türk Dünyası”, **Türkoloji Dergisi**, XVI, S.2, (Ankara 2003), 35-51.
- PAMUKÇU, Ekrem, *Bağdat’ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.
- PARLATIR, İsmail, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, **Bellekten**, XVII, S.187, (Ankara 1983), 805-829.
- PARLATIR, İsmail, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, Ankara Üniv. **DTCF Fak. Dergisi**, XXXI, S.1.2, (1987), 417-420.
- PIPES, Daniel, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, Yale University Press, London 1981.

- PLATON, *Devlet*, Çev. Neval Akbıyık, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007.
- POLAT, İbrahim Ethem, “Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.2/7, (2009), 207- 217.
- PROVENÇAL, E. Levi, “Sakalibe”, **İA**, MEB Yay., VI, İstanbul 1967, 89-90.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
- RİCAUT, *Türkler'in Siyasi Düsturları*, Çev. M.Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Baskı Tarihi Yok.
- ROBINSON, Francis (Ed.), *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, Kitap Yay., Haz. Nuri Akbayar, İstanbul 2005.
- Sadrudin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev.Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999.
- SAK, İzzet, *16. ve 17. yüzyıllarda Konya'da kölelik müessesesi*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Konya 1987.
- SAK, İzzet, *Şer`iyye sicillerine göre sosyal ve ekonomik hayatta köleler (17.ve 18. yüzyıllar)*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Doktora Tezi, Konya1992.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2003.
- SARICA, Bedri, “Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, Atatürk Üniv. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.37, (Erzurum 2008), 87-105.

- SAYILI, Aydın - Richaard N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler",
Bellekten, X/37, (1946), 97-131.
- SEVİM, Ali-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, I, TTK Yay., Ankara 1990,
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*,
TTK Yay., Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla
İlgili Bilgiler", **Belgeler**, Türk Tarih Kurumu Belgeleri Dergisi,
XXVI, S.30, (Ankara 2005), 1-84.
- SEVİN, Nurettin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı
Yay., Ankara 1990.
- SEYYİD, Eymen Fuad, "Fâtımîler", **DİA**, XII, İstanbul 1995, 228-237.
- SİDDİQUI, İqtıdar Husam, "Gurlular", **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 207-211.
- SÜHREVERDÎ, Ebu'nneceb, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l Mülûk (Yönetenlerin
Yönetimi)*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev. Nahifi Mehmed
Efendi, İstanbul, Baskı Tarihi Yok.
- SÜMER, Faruk, *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir
Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1985
- SÜMER, Faruk, "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", **Bellekten**,
LI, S.200, (Ankara 1987), 651-666.
- SÜMER, Faruk, "Âgacî", **DİA**, I, İstanbul 1988, 447.
- SÜMER, Faruk, "İğdiş", **DİA**, XXI, İstanbul 2000, 524-525.
- ŞAHİN, Semra, "Özel Eğitimin Tarihçesi", *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel
Eğitime Giriş*, (Ed. Ayşegül Ataman), Gündüz Eğitim ve
Yayıncılık, Ankara 2003, 49-70.

- ŞANLIBAYRAK, Hakan, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa 'da Kölelik*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- ŞENSOY, Ali, *Fıkhi Hükümlerde Hür-Köle Ayırımının Temelleri*, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyubiler” , **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 68-71.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyubiler”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 20-31.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyubiler Devleti”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yay.,VI, İstanbul 1990, 301-432.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Câhiz”, **DİA**, VII, İstanbul 1993, 20-24.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, “İç Oğlanı” , **DİA**, XXI, İstanbul 2000, 449-450.
- SOYSAL, Hilal, “Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı”, Çev. Bülent Keleş, **Türkler**, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 778-785.
- TANERİ, Aydın, “Hârizmşahlar”, **DİA**, XVI, İstanbul 1997, 228-231.
- TANERİ, Aydın, “Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri”, Ankara Üniv. DTCF Tarih Bölümü **Tarih Araştırmaları Dergisi**, IV, S.6, Ankara Üniv. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Yay., (Ankara 1966), 127-171.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul 2004.
- TANERİ, Aydın, “Celâleddin Karatay”, **DİA**, VII, İstanbul 1993, 251-252;

- TANERİ, Aydın, “Candar”, **DİA**, VII, İstanbul 1993, 145-146.
- TANERİ, Aydın, “Hâcib”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 508-511.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Sakalibe”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 3-4.
- TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.1/3, (İlkbahar 2008), 343-366.
- TAYŞİ, Mehmet Serhan, “Kıyâfe”, **DİA**, XXV, Ankara 2002, 508.
- TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 2008.
- TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin , “ Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı, (Coğrafya-Tarih)**, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.,Ankara 1992, 324-328.
- TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin , “ Memlûkler (Türkiye Devleti)”, **Türk Dünyası El Kitabı, (Coğrafya-Tarih)**, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.,Ankara 1992, 330-335.
- TERZİ, M. Zeki, “Gulâm” , **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 178-180.
- TERZİ, M. Zeki , “Ordu”, **DİA**, XXXIII, İstanbul 2007, 357-362.
- THEVENOT, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul 1978.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderûn Yay., İstanbul 1981.
- TURAN, A. Nezihi, “Bahçesaray Köleleri (17.-18.Yüzyıllar)”, **Bilig**, S.48, (Kış/2009), 241-254.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1984.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999.

- TURAN, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, **Bellekten**, XI/42, (1947), 197-235.
- TURAN, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi” , **Bellekten**, XI/43, (1947), 415-429.
- TURAN, Osman , “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlü’ d-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Bellekten**, XII/45, (1948), 17-171.
- TURAN, Osman , *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK Yay., Ankara 1988.
- TURAN, Osman , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2008.
- TURAN, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980
- TURAN, Osman, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, Ankara Üniv. **DTCF Dergisi**, IX/4, (1951), 447-457.
- TURAN, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan) ,* MEB Basımevi, İstanbul 1995.
- TURAN, Refik, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, **Türkler**, VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 151-168.
- TURAN, Şerafettin, “Silâhdar”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 191-193.
- TÜRKÇE SÖZLÜK**, 10. Baskı, TDK Yay., Ankara 2005.
- ULUÇAY, Çağatay, *Harem II*, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- USTA, Aydın, “Samanîler”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, 64-68.
- USTA, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa: Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

- UYLAŞ, Sait, “Ebû Temmâm’ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin”, Atatürk Üniv. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.28, Erzurum 2005, s.91-101.
- UYUMAZ, Emine, *Sultan I.Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1327)*, TTK Yay., Ankara 2003.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi, I*, TTK Yay., Ankara 1998.
- ÜNALAN, Sıddık-Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, Fırat Üniv. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.13/2, Elazığ 2008, s.89-109.
- VRONIS, Speros, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Çev. Tuncay Birkan, **Cogito**, S.29, (2001), 93-119.
- VRONIS, Speros , “Selçuklu Gulâmı ve Osmanlı Devşirmesi” *Söğüt’ten İstanbul’a*, (Der. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara 2005, 517-554.
- YAKA, Zeki, *İslam’da Kölelik*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.
- YAZICI, Tahsin, “Deylem”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, 263-265.

- YILDIZ, H.Dursun, “İslâm Devleti Hizmetinde Türkler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, III, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, 333-357.
- YILDIZ, H.Dursun, “Endülüs Emevileri”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IV, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1988, 117-474.
- YILDIZ, H.Dursun, “Abbasiler”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 31- 48.
- YILDIZ, H.Dursun, “Abdurrahman I”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 149-150.
- YILDIZ, H.Dursun, “Ahmed b. Tolun”, **DİA**, II, İstanbul 1989, 141-143.
- YILDIZ, H.Dursun, “Afşin”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 441-442.
- YILDIZ, H.Dursun, “Bâbek”, **DİA**, IV, İstanbul 1991, s.376-377.
- YILDIZ, H.Dursun, “Eşnâs et-Türkî”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, s.472.
- YILDIZ, H.Dursun, “İnak et-Türkî”, **DİA**, XXII, s.256-257.
- YİĞİT, İsmail, “Mevâli”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 424-426.
- YİĞİT, İsmail, “Emeviler”, **DİA**, XI, İstanbul 1995, 87-104.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “Kıpçaklar”, **DİA**, XXV, Ankara 2002, 420-421.
- Zencânî, *Sultana Öğütler (Alâeddin Keykubat’a sunulan Siyasetnâme)*, Haz. H.Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- ZENGİN, M.Fatih, *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlükleri*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- ZILFI, Madeline C., “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, **Osmanlı**, V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, 474-479.

<http://www.tdk.org.tr> 30.06.2010.

EK 1

ÖZGEÇMİŞ

30/12/1968 tarihinde Ankara, Elmadağ, Hasanoğlan'da dünyaya geldi. İlkokulu 1974-1979 yılları arasında Hasanoğlan Mareşal Fevzi Çakmak İlköğretim Okulu'nda, ortaokulu 1979-1982 yılları arasında Hasanoğlan Ortaokulu'nda, liseyi 1982-1985 yılları arasında Hasanoğlan Öğretmen Lisesi'nde okudu. Lisans eğitimini ise 1985-1989 yılları arasında Ankara Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünde tamamladı. 1990 yılından günümüze kadar Milli Eğitim Bakanlığı okullarında Tarih Öğretmeni olarak görev yaptıktan sonra, halen Kırıkkale İl Özel İdaresi Bilim ve Sanat Merkezi'nde Tarih Öğretmeni olarak görevine devam eden İlhami KILIÇ, evli ve bir çocuk babasıdır.